

SCHF

SOCIETAT
CATALANA
D'HISTÒRIA
DE LA FARMÀCIA

Revista
de la
Societat Catalana
d'Història de la Farmàcia

Any 14 - Núm. 36 - Desembre 2020

Títol de la publicació: *Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia*.
Títol abreujat: *Rev. Soc. Catalana Hist. Farm.*

Edita: Societat Catalana d'Història de la Farmàcia
Correu electrònic: schf@schf.cat - www.schf.cat

Directora: Núria Casamitjana i Cucurella.

Consell de Redacció: Cèsar Blanché i Vergés, Mercè Gaya i Montserrat.

Els autors tenen la responsabilitat total del contingut de les seves col·laboracions.

La revista es publica sota els termes de llicència de *Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0* (Reconeixement-No Comercial-Sense Obra Derivada 4.0 Internacional) identificada pel pictograma

que permet als usuaris copiar i distribuir el material en qualsevol mitjà o format exclusivament sense adaptació o modificació, exclusivament sense ús comercial i exclusivament si es fa l'atribució al creador (en els termes que especifica la llicència a <<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>>).

Disseny/Impressió: GISGRAF - La Bisbal (Girona)

Dipòsit Legal: B.20.411-2014

ISSN 1887-908X

Índex

Editorial	p. 7
Actes de les XIV Jornades d'Història de la Farmàcia (Barcelona, 15 i 16 de novembre de 2019)	p. 9
Articles	
Publicitat de productes dietètics: una col·lecció a través de la il·lustració gràfica Josep BOATELLA	p. 13
Aportació a l'estudi de la col·lecció d'exlibris del patrimoni de la Reial Acadèmia de Farmàcia (Museu Cusí). Els exlibris mèdics macabres M. Rosa BUHIGAS	p. 19
La Matèria Farmacèutica de la farmàcia del monestir de Santa Maria la Real de Nájera Martí PUJOL, Cesca NIUBÓ, M. Rosa BUHIGAS	p. 29
La museïtzació de la farmàcia històrica de Vallbona de les Monges Anna M. CAMPRUBÍ, Martí PUJOL, Josepa QUER, Miquel YLLA-CATALÀ i Josep M. VENTURA	p. 37
La ceràmica de la farmàcia del Monestir de Vallbona de les Monges M. Rosa BUHIGAS, Anna M. CAMPRUBÍ, Josepa QUER, Francesca NIUBÓ, Martí PUJOL i Miquel YLLA-CATALÀ	p. 39
El text egipci Ebers 1. Traducció i comentari Mercè GAYA MONTSERRAT	p. 45
Aportacions a Flora Catalana Antiga, 3. <i>Myrtus communis</i> L. (<i>Myrtaceae</i>) Cèsar BLANCHÉ	p. 51
Els farmacèutics i el seu entorn econòmic Josep M. CALBET I CAMARASA	p. 63

Radioactividad y Belle époque: la presencia de radiación a dosis bajas en la farmacia catalana del primer cuarto del siglo XX	
Sergi FARRÀS	p. 69
Unes anàlisis pioneres: Meteorits i radioactivitat	
Josep BOATELLA i Maria del Carmen DE LA TORRE	p. 83
L'apotecari Pere Anglada i la pesta de 1628 a Banyoles	
Ferran SABATÉ CASELLAS i Elisenda SABATÉ PÉREZ	p. 87
Notes entorn d'Antoni Solsona, farmacèutic de l'Hospital de pobres de Jesucrist de Tàrraga, l'any 1747	
Josep M. SECANELL ROCA	p. 93
Inventari de la farmàcia de l'Hospital de pobres de Jesucrist de Tàrraga, l'any 1747	
Marta VIVES SABATÉ i Josep M. SECANELL ROCA	p. 103
Farmàcies en l'obra de l'arquitecte Josep Maria Pericas (1881-1966)	
Miquel YLLA-CATALÀ	p. 107
Ulleres i muntures del Museu Cusí	
Cesca NIUBÓ, Martí PUJOL i M. Rosa BUHIGAS	p. 115
Terapia oftálmica durante el período de la dominación española en Filipinas	
Francisco MULET ZARAGOZA i Amparo MILLÀ MULET	p. 121
La Farmacia en la revista ilustrada filipina <i>El Oriente</i> (1875-1877)	
José María DE JAIME LORÉN	p. 125
Normes de publicació de la <i>Revista</i>	p. 131
Fes-te'n soci!	p. 134

L'edició d'aquesta Revista és possible gràcies a tots els socis, a través de les seves quotes, i també a les donacions, en concepte d'aportació als fins de la Societat, de les següents entitats:

Fundación Uriach 1838

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Facultat de Farmàcia
i Ciències de l'Alimentació

COL·LEGI DE
FARMACÈUTICS
DE BARCELONA

Reial Acadèmia de
Farmàcia de Catalunya

A tots, l'agraïment de la Junta Directiva en nom de tota la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.

■ Editorial

Comencem una nova etapa de la revista amb un canvi de format que esperem que tingui una bona acollida per part vostra.

Una transformació pel que fa a format i imatge, per anar endavant i per tenir la publicació en la línia del que són les presentacions avui.

La qualitat dels articles dels autors mereixen que la revista s'adeqüi a les exigències actuals en paral·lel a les altres publicacions que hi ha al nostre entorn de temàtica o societats similars.

També hem mirat que el format nou ens permeti estar properament al repositori de *Revistes Catalanes amb Accés Obert* (RACO) des del qual es poden consultar els articles a text complet de revistes científiques, culturals i erudites catalanes amb la principal finalitat d'augmentar-ne la visibilitat. RACO és un projecte del Consorci de Serveis Universitaris de Catalunya i de la Biblioteca de Catalunya.

Les revistes que s'hi inclouen són aquelles que tenen articles signats per l'autor/s, amb un resum perquè el text no és curt, que estan editades per una institució científica, cultural i/o erudita catalana, o que hi estan relacionades per història o per temàtica. La nostra publicació ja compleix tots aquests criteris mínims elaborats per la Facultat de Biblioteconomia i Documentació de la Universitat de Barcelona, per tal d'augmentar la seva qualitat formal i conseqüentment els mèrits per ser admeses en bases de dades bibliogràfiques i tenir així més impacte. Esperem ser-hi.

Hem aprofitat el número 36, que incorpora les comunicacions presentades a les XIV Jornades

d'Història de la Farmàcia celebrades el 15 i 16 de novembre de 2019 i organitzades conjuntament amb el Col·legi de Farmacèutics de Barcelona, per visualitzar aquest canvi que afecta més la imatge que els continguts que sempre han estat ja de qualitat. El tema central d'aquestes XIV Jornades era "Les Col·leccions: objectes, documents i llibres que expliquen la Història de la Farmàcia", però com sempre les comunicacions podien tractar altres aspectes de la Història de la Farmàcia, totes elles de gran interès científic, com es va poder veure i escoltar i ara podrem llegir.

I també amb aquest número us anunciem les properes XV Jornades, a celebrar l'octubre de 2021 a Vallbona de les Monges, amb una farmàcia monàstica acabada de restaurar, que va ser ja objecte de comunicacions durant les darreres Jornades. Esperem poder-les fer presencials, però si no pot ser es faran via telemàtica.

Us animem a tots/totes a continuar omplint de continguts la revista amb articles i les Jornades amb comunicacions.

Finalment esperem que la situació sanitària millori ben aviat i que ens permeti continuar amb els nostres projectes i restablir la dinàmica de la nostra activitat social, que aquest darrer temps no ha estat possible de mantenir.

El Consell de Redacció

XIV Jornades d'Història de la Farmàcia

(Barcelona, 15 i 16 de novembre de 2019)

Col·legi de Farmacèutics de Barcelona

*Les Col·leccions: objectes, documents i llibres
que expliquen la Història de la Farmàcia*

Organitzadors

Societat Catalana d'Història de la Farmàcia

Col·legi de Farmacèutics de Barcelona

Llibre d'Actes

Comitè d'Honor:

- Joan Uriach, President de la Fundació Uriach 1838
- Jaume Casas, President de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya
- Salvador Garcia-Fortes, Vice-rector d'Arts, Cultura i Patrimoni de la Universitat de Barcelona
- Jordi Camarasa, Degà de la Facultat de Farmàcia i Ciències de l'Alimentació de la Universitat de Barcelona
- Ferran Sabaté, President de la Societat Catalana d'Història de la Medicina
- Jordi de Dalmases, President del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona

Comissió científica:

- *Presidenta:* Núria Casamitjana (SCHF)
- *Vocals:* Anna M. Carmona (Universitat de Barcelona), Miquel Ylla-Català (Reial Acadèmia de Farmàcia), Alfred Pérez-Bastardas (SCHF)

Comissió organitzadora:

- *Presidenta:* Mercè Gaya
- *Secretari:* Cèsar Blanché
- *Vocals:* Beatriz Artalejo, M. Rosa Buhigas, Josep Boatella, Cesca Niubó, Martí Pujol, Josep M. Rovira

Empreses col·laboradores:

■ Programa

Divendres, 15 de novembre (matí)

09:00 h **Recepció dels participants i registre d'inscrits**

09:30 h **Inauguració de les Jornades**
Intervencions de membres dels Comitès, Presidenta de la Comissió Organitzadora i Presidenta de la SCHF

10:00 h **Conferència invitada:**
"Luter i el pensament crític"
SR. ANTONI GELONCH, membre honorari de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi i president de Welcome Talent Society

11:00 h **Pausa-Cafè**

10:30 h **Sessió Científica, I**
Les Col·leccions d'Història de la Farmàcia

Moderadora: DRA. CESCA NIUBÓ

Comunicacions:

- Inventario del Patrimonio Farmacéutico Histórico Español.
CECILIO JOSÉ VENEGAS FITO
- Publicitat de productes dietètics: una col·lecció a través de la il·lustració gràfica.
JOSEP BOATELLA
- Aportació a l'estudi de la col·lecció d'exlibris del patrimoni de la Reial Acadèmia de Farmàcia (Museu Cusí). Els exlibris mèdics macabres.
MARIA ROSA BUHIGAS
- La Matèria Farmacèutica de la farmàcia del monestir de Santa Maria la Real de Nájera.
MARTÍ PUJOL, CESCA NIUBÓ, MARIA ROSA BUHIGAS

14:00 h **Dinar de treball**

Divendres, 15 de novembre (tarda)

16:00 h **Sessió Científica, II**
La farmàcia del Monestir de Vallbona de les Monges

Moderador: MARTÍ PUJOL

Comunicacions:

- La museïtzació de la farmàcia històrica de Vallbona de les Monges.
A.M. CAMPRUBÍ, M. PUJOL, J. QUER, M. YLLA-CATALÀ i J.M. VENTURA
- La ceràmica de la farmàcia del Monestir de Vallbona de les Monges.
M.R. BUHIGAS, A.M. CAMPRUBÍ, J. QUER, F. NIUBÓ, M. PUJOL i M. YLLA-CATALÀ

17:15 h **Sessió Científica, II (continuació)**
Farmàcia antiga

Moderador: MARTÍ PUJOL

Comunicacions:

- El text egipci Ebers 1. Traducció i comentari.
MERCÈ GAYA
- Aportacions a Flora Catalana Antiga, 3. *Myrtus communis* L. (*Myrtaceae*).
CÈSAR BLANCHÉ

18:00 h **Conferència invitada:**
Arqueologia i Farmàcia a l'antic Egipte

DRA. MAITE MASCORT ROCA.

Cap de la Secció d'Actuacions del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

21:00 h **Sopar de celebració**

Dissabte, 16 de novembre (matí)

9:30 h Sessió Científica, III *Aspectes històrics de l'exercici professional*

Moderador: CÈSAR BLANCHÉ

Comunicacions:

- Els farmacèutics i el seu entorn econòmic.
JOSEP M. CALBET I CAMARASA
- Radioactividad y *Belle époque*: la presencia de radiación a dosis bajas en la farmacia catalana del primer cuarto del siglo XX.
SERGI FARRÀS
- Unes anàlisis pioneres: Meteorits i radioactivitat.
JOSEP BOATELLA I MARIA DEL CARMEN DE LA TORRE
- L'apotecari Pere Anglada i la pesta de 1628 a Banyoles.
FERRAN SABATÉ CASELLAS I ELISENDA SABATÉ PÉREZ
- Notes entorn d'Antoni Solsona, farmacèutic de l'Hospital de pobres de Jesucrist de Tàrrrega, l'any 1747.
JOSEP M. SECANELL ROCA
- Inventari de la farmàcia de l'Hospital de pobres de Jesucrist de Tàrrrega, l'any 1747.
MARTA VIVES SABATÉ I JOSEP M. SECANELL ROCA
- Farmàcies en l'obra de l'arquitecte Josep Maria Pericas (1881-1966).
MIQUEL YLLA-CATALÀ

11:30 h Pausa-Cafè

12:00 h Sessió Científica, IV *Òptica i Farmàcia. La Farmàcia a les Filipines*

Moderador: JOSEP BOATELLA

Comunicacions:

- Ulleres i muntures del Museu Cusí.
CESCA NIUBÓ, MARTÍ PUJOL I MARIA ROSA BUHIGAS
- Terapia oftàlmica durante el período de la dominacion española en Filipinas.
FRANCISCO MULET ZARAGOZA I AMPARO MILLÀ MULET
- La Farmacia en la revista ilustrada filipina *El Oriente* (1875-1877).
JOSÉ MARÍA DE JAIME LORÉN

13:00 h Cloenda de les Jornades i lliurament de diplomes

Dissabte, 16 de novembre (tarda)

Visita cultural a les seus de les Reials Acadèmies de Medicina i de Farmàcia

16:30 h **Visita guiada a la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya** (Amfiteatre anatòmic), a càrrec del DR. JORDI PALÉS, Secretari general de la RAMC.

16:30 h **Visita guiada a la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya** (Antiga farmàcia), a càrrec del DR. MIQUEL YLLA-CATALÀ, acadèmic i ex-president de la RAFC.

Una col·lecció a través de la il·lustració gràfica: publicitat de productes dietètics

A Collection through graphic illustration: Advertising of Dietetic Products

Josep BOATELLA I RIERA

Doctor en Farmàcia, Barcelona. C.E.: boatella@ub.edu

Resum - A partir del material gràfic recopilat durant anys sobre productes dietètics de la primera meitat del segle XX, s'estudia la contribució d'il·lustradors de renom en la publicitat d'aquests productes. El material analitzat pertany fonamentalment a la col·lecció de l'autor. El criteri de selecció ha estat la presència de signatura de l'autor en la il·lustració i, especialment, la inclusió de la marca en el dibuix. S'han trobat un total de 20 contribucions, pertanyents majoritàriament a preparats elaborats en oficines i laboratoris annexos. D'altres, tenen un caràcter anònim i, per tant, d'acord amb el criteri establert, no s'han comptabilitzat. A banda de la caricatura, el principal moviment artístic representat a la col·lecció és el modernisme en les seves diverses variants, si bé hom pot trobar-hi alguns exemples d'impressionisme i d'art contemporani. Quant als laboratoris anunciats, vuit corresponen a farmacèutics d'oficina i la resta, a empreses. Cal destacar que la majoria són de l'àmbit català (60%). En aquest sentit, és rellevant comentar la presumible influència de la fàbrica i tallers d'arts gràfiques Henrich i Cia. i de Rafael Roldós Viñolas, pioner de la publicitat al nostre país.

Paraules clau: Dietètics, publicitat, il·lustradors.

Abstract - Based on the graphic material collected over the years on dietetic products from the first half of the 20th century, the contribution of renowned illustrators in their advertising is studied. The material analyzed belongs mainly to the collection of the author. The selection criteria were the presence of the author's signature in the illustration and especially the inclusion of the brand name in the drawing. A total of 20 contributions were found, mostly belonging to preparations made in pharmacy offices and attached laboratories. Others are anonymous and therefore have not been accounted for in accordance with established criteria. Apart from caricature, the main artistic movement represented is Modernism in its various variants, although some examples of Impressionism and Contemporary Art can be found. Eight of the advertised laboratories correspond to office pharmacists and the remaining to companies. It should be noted that the majority are from Catalonia (60%). In this regard, it is relevant to comment on the presumed influence of the graphic arts factory and workshops Henrich and Cia. as well as Rafael Roldós Viñolas, a pioneer of advertising in our country.

Keywords: Dietetics, advertising, illustrators.

Introducció i metodologia

Els estudis sobre la publicitat farmacèutica relacionats amb les diferents etapes de l'evolució del medicament, han estat nombrosos, si bé que, segons R. Jordi (1997), aquest és un capítol a completar. Situats en la frontera entre l'aliment i el medicament i malgrat les característiques dels productes que pertanyen a l'àmbit de la dietètica, la situació es veu clarament confirmada.

Dins de la publicitat, entesa com una forma de comunicació entre el productor i el consumidor, cal incloure diferents tipus de suports com etiquetes, cartells, els denominats *ephimera* o peces de vida curta (concepte que inclou també els calendaris, la publicitat a la premsa, etc.), cromos de col·lecció (concepte nascut a meitat de segle XIX, a França, a iniciativa de A. Poulain, empresari de la xocolata) i les targetes postals (aparegudes el 1869 com “un nou mitjà de correspondència postal”). Caldria afegir el material de *merchandising* de promoció comercial (cartons per al control de pes, vanos, bolígrafs, llumins, clauers, etc.).

La utilització del cartell va representar una fita molt important a partir de 1880, gràcies a la participació de figures tan importants com Cheret, Toulouse-Lautrec, Mackintosh, Mucha, etc. Segons Giralt Miracle (Gaig *et* Heras, 2012), la generalització del cartell va ser un fenomen paral·lel al desenvolupament urbà i a la necessitat de comunicació massiva. A Catalunya, aquest procés va prendre embranzida en el període comprès entre les dues exposicions Universal (1888) i Internacional (1929) i la qualitat de les obres va fer que el cartellisme esdevingués un art molt valorat (Casas, de Riquer, Utrillo, Labarta, Apel·les Mestres, Gual, etc.).

Dins de tots aquests grups, les estratègies de disseny dels diferents tipus de materials inclouen possibilitats molt diverses, com ara textos descriptius i missatges publicitaris, logotips de la marca del laboratori o del producte o imatges d'orígens diversos. En aquest darrer cas, poden donar-se les següents situacions:

- Fotografies (poblacions, paisatges, monuments, etc.).
- Reproduccions de quadres famosos.
- Reproduccions d'il·lustracions a càrrec d'il·lustradors de l'època, però anònims.
- Reproduccions realitzades per il·lustradors de renom però sense relació amb el producte.
- Il·lustracions originals, realitzades específicament per a la marca i/o producte, signades i a càrrec d'il·lustradors de renom.

Aquest treball inclou bàsicament el darrer grup i correspon a la primera meitat del segle XX. La font del material ha estat fonamentalment la col·lecció particular de l'autor que pot considerar-se relativament completa quant a marques, personatges i empreses d'aquest període.

Cal comentar que aquest tipus de productes (aliments-medicaments o dietètics), que inicialment van estar molt relacionats amb el món de la Farmàcia, presenten unes característiques diferents a les dels medicaments i per tant, igual com els cosmètics i les que avui s'anomenen EFP (Especialitats farmacèutiques publicitàries), poden ser objecte d'una publicitat més oberta. Així mateix, cal afegir que alguns laboratoris també varen optar per aquesta fórmula en el disseny de la seva publicitat institucional o de la marca en el moment del seu registre.

Hi ha alguns exemples emblemàtics a escala europea. Són el cas de *Bledine*, producte formulat per J.L. Jacquemarie, farmacèutic. La coneguda imatge del producte fou il·lustrada per Henry-Bonaventure Monnier (Paris, 1799 – 1877), artista polifacètic. Jules Cheret (Paris, 1836 – 1932), pare del cartellisme modern, va realitzar nombroses il·lustracions de caire molt divers, entre elles la del popular *Vin Mariani*. Les *Chocolates Menier*, amb la coneguda nena que apareix als anuncis amb el missatge “*evitez les contrefaçons*”, elaborat per Etienne Maurice Firmin Buisset (Moissac 1859 – 1925), el popular *Racahout des arabes* realitzat per Jules Raymond Koenig (Sainte-Marie-aux-Mines, 1872-1966) i la publicitat del *Phoscao*, deguda a J. Jacques Roussau (?1886-Montagny-en-Vexin (Oise), 1948), fonamentalment.

Contribució d'il·lustradors en la publicitat de dietètics a Espanya (1900-1940)

Al nostre país, es donaren alguns exemples d'aquest tipus de publicitat, en la majoria dels casos corresponents als moviments modernistes, al realisme i l'*Art-déco*. Els exemples més notables que poden trobar-se són els següents:

Hemostyl - Preparat organoteràpic (sang i moscatell) elaborat inicialment a França per Rousell. La publicitat va estar encarregada a Maggie Salcedo (Paris, 1890-1959), destacada representant del moviment *Art-déco*.

Hemoglobina líquida Dr. Grau - La publicitat d'aquest producte va incloure un conjunt de targetes amb il·lustracions de Carlos Vázquez Úbeda (Ciudad Real, 1869-Barcelona, 1944). Aquesta especialitat fou elaborada pel Laboratorio Dr. Grau, de Barcelona (aprox. 1935).

Laboratorio y fábrica de productos dietéticos Max F. Berlowitz- Max F. Berlowitz (1918-1936) d'origen alemany, obrí un laboratori dedicat a la preparació de dietètics destinats a la població infantil. Un element publicitari d'aquesta empresa fou un llibret informatiu il·lustrat per Joaquín Xaudaró y Echau (Vigan (Filipinas), 1872- Madrid, 1933), considerat un dels pares del dibuix animat a Espanya.

Chocolates Salud - Marca propietat de Pedro Llobet Mateu, per al registre de la qual Llorenç Brunet i Forroll (Badalona, 1873- Barcelona, 1939) il·lustrà la corresponent imatge. Brunet fou un destacat dibuixant i caricaturista de publicacions de caire satíric de principis de segle.

Cereo-lectina Ejarque - José Ejarque Villar, farmacèutic valencià de reconegut prestigi, durant els anys 20-30 elaborà el preparat anomenat Cereo-lectina (Alimento vegetal completo a base de cereales y leguminosas). En la seva publicitat es varen emprar il·lustracions de René Louis Péan (Paris 1875 - Ermont (Val-d'Oise) 1955), amic d'Alfons Mucha (Moràvia, 1860 - Praga, 1939).

Llet condensada Núria - Les il·lustracions de Leonetto Cappiello (Livorno, 1875 - Cannes, 1942) s'empraren en la publicitat de diferents productes

com la llet condensada Núria, elaborada per Productos lácteos S.A., empresa amb seu a Vic, fundada l'any 1919 per Feliu Roig, Carles de Cabanyes, Enric Santacana, Jacint Claveras i Josep Malaret. Leonetto Cappiello fou un destacat dibuixant, renovador del cartellisme a França.

Hipofosfitos Salud - Aquest producte, preparat per José Climent Vilá, farmacèutic establert a Tortosa, va gaudir d'una propaganda deguda al també tortosí Antonio Cerveto Riba (Tortosa, 1876-1938).

Fosfoglico-kola - Producte molt popular, elaborat per Baltasar Domènech Cortés (1864-1923), farmacèutic barceloní, va gaudir d'una intensa campanya publicitària en la qual va participar Gaietà Cornet Palau (Barcelona, 1878-1945), habitual col·laborador de nombroses publicacions catalanes de l'època (Fig. 1).

Paidotrofo - Carles Barral i Nualart (Barcelona, 1879- 1936), va il·lustrar els cartells de quatre preparacions (Estomagol, Paidotrofo, Neurógeno i Fimonal) de Josep Benet i Soler (Reus) als Laboratoris Benet (Barcelona). Barral, implicat en el corrent modernista, va ser cofundador de Barral Hermanos.

Ruamba - Aquest producte, elaborat durant els anys 20-30 pels Laboratoris Viñas, propietat de Pere

Figura 1 – Gaietà Cornet Palau (Barcelona, 1878-1945). Publicitat de *Fosfoglicokola*, producte elaborat per Baltasar Domènech Cortés (1864-1923).

Viñas Dordal (1878 –1948), va comptar amb la participació de dos destacats artistes quan a la seva publicitat. Foren Ricard Opisso i Sala (Tarragona, 1880-Barcelona, 1966) i Joan García Junceda Supervia (Barcelona, 1881- Blanes, 1948) (Fig. 2).

Vitamin fruit - Jaime Santiveri Piniés (Benavarri, 1861 - Barcelona?, 1938) va emprar en la publicitat dels seus productes Vitamin fruit de la casa Santiveri, il·lustracions de Juan Mezquita Almer (Onda, 1881 - 1956 Castelló), amb una obra “impregnada del surrealisme de l'època”.

Ceregumil - Aquest producte tan emblemàtic, és degut a Bernabé Fernández Sánchez (1878-1937) qui, en casar-se amb Blanca Canivell, varen prendre una embranzida empresarial a Córdoba que continua fins als nostres dies. Amb els anys, el producte ha estat sotmès a diferents campanyes publicitàries en una de les quals va participar Salvador Bartolozzi Rubio (Madrid, 1882 - Ciudad de México, 1950).

Fósforo Ferrero - Pedro Mairata Serrano (Madrid, 1907 – 1994), destacat dibuixant espanyol, va ser l'autor de diferents obres publicitàries per a empreses importants (Domecq, Osborne, Terry, Iberia, etc.). Va dibuixar les il·lustracions d'una col·lecció de postals de Fosforo Ferrero, comprimits de fòsfor orgànic,

Figura 2 - Ricard Opisso i Sala (Tarragona, 1880 - Barcelona, 1966). Publicitat de *Ruamba*, preparat per Pere Viñas Dordal (1878 – 1948).

preparats per l'Instituto farmacológico latino (Madrid), durant els anys 50. També va participar en la publicitat del producte José Robledano Torres (Madrid 1884 – 1974), pintor i dibuixant, essent pioner de la petita història periodística (historieta).

Llet condensada La Lechera - Es coneixen pocs exemples d'il·lustracions a càrrec d'artistes destacats de la casa Nestlé. Rafael de Penagos (Madrid, 1889-1954), un destacat dibuixant introductor de l'Art-Déco a Espanya, va fer alguns dibuixos en la publicitat de la llet condensada durant els anys 1920.

Paido - Marino Benejam Ferrer (Ciutadella, Menorca, 1890 - Barcelona, 1975), habitual col·laborador del T.B.O., va participar en la societat creada per Josep Budallés Colom (1898 - 1950). A banda d'aquesta activitat empresarial, Marino va aportar les seves habilitats com a dibuixant en la publicitat dels productes de la societat (anys 30).

Eumalt - Aquest extracte de malta estava distribuït per Pedro Andreu Lloberes (Alcover, 1876-1954?), farmacèutic barceloní. Lilian Hocknell (York, 1890-1977) il·lustradora especialitzada en imatges infantils va realitzar la marca registrada del producte (Fig. 3).

Emulsió Vergés - La farmàcia i laboratori Vergés (Torelló), propietat de Francesc X. Vergés i Codinachs (Torelló 1881-1927), va preparar dues especialitats prou conegudes com foren l'Emulsió Vergés i el Cafeinol, entre d'altres. La publicitat gràfica va anar a càrrec d'Enric Cervelló i Bach (Barcelona, 1894- 1975), dibuixant i retratista, procedent de l'Escola de Llotja i del Cercle Artístic de Sant Lluç.

Farina SOS - Josep Renau Berenguer (València, 1907-Berlín Est, 1982), fill de José Renau, professor de dibuix a l'Escola de Belles Arts de València, inicialment va seguir la tendència de l'Art-Déco, però en afiliar-se al partit comunista va centrar la seva obra en els moviments socials. Va fer una important obra gràfica durant la guerra civil i il·lustracions publicitàries com ara la de la Farina S.O.S, anunciada com *ninguna satisfacció más grata para los padres que la salud de sus hijos*.

Soda Domènech - Joaquim Muntañola Puig (Barcelona; 1914 - 2012), escriptor i dibuixant d'his-

Figura 3 - Lilian Hocknell (Nova York, 1891-1977). Publicitat de *Eumalt* (aprox. 1920), producte de Pedro Andreu Lloberes (Alcover, 1876- 1954?).

torietes. Va col·laborar en diferents diaris i revistes (*El Be Negre*, *L'Esquix*, *En Patufet*, etc.) També va realitzar curt metratges. Va dibuixar la publicitat de la popular Soda Domènech.

Comentaris finals

Cal comentar també que, si bé en un principi els autors feien les seves obres sobre les planxes d'impressió, aviat els anomenats dibuixants litògrafs foren els encarregats de reproduir-les. És per això que en moltes ocasions, en la publicitat, a més de la signatura de l'autor hi figura la del taller.

De fet, tal com hom pot comprovar, bona part d'aquest tipus de productes es produïen a Catalunya. En aquest sentit, sembla molt probable que en la seva publicitat haurien d'intervenir dos personatges, també importants. Per una banda, Manuel Henrich i

Girona (Barcelona, 1851 – Caldes de Montbui, 1925), propietari de la Fàbrica i Tallers d'Arts Gràfiques Henrich i Cia. (1886-1930), “la més important i activa de l'Estat Espanyol en el ram de les arts gràfiques”. De fet, alguna publicitat relativa al tipus de productes que s'han comentat, no porta signatura de l'artista, però sí d'aquests tallers, en les quals s'aprecia una notable qualitat artística de les il·lustracions. D'altra banda, Rafael Roldós Viñolas (Barcelona, 1846-Barcelona, 1918), empresari barceloní, el 1872 va crear l'Agència Roldós i Compañía, la primera agència de publicitat d'Espanya que va tenir, sens dubte, un gran impacte, encara vigent en l'actualitat.

Cal dir també que els exemples trobats corresponen a preparats emblemàtics, elaborats per professionals farmacèutics de prestigi o laboratoris importants en el seu moment. Per contra, moltes empreses, també importants, optaren per altres tipus de publicitat. Pel que fa al tipus de productes són les llets, els cereals i els minerals els grups majoritaris, seguits de les xocolates, opoteràpics, preparats alimentosos i d'altres.

S'han detectat un total de 20 contribucions d'artistes destacats directament implicades en la publicitat de productes dietètics espanyols. Es posa de manifest que Catalunya fou un nucli molt important pel que fa a aquest tipus d'encàrrecs.

A banda de la caricatura, els principals moviments artístics representats són el modernisme, i també, el realisme, l'impressionisme i l'art contemporani. Quant als laboratoris anunciats, vuit corresponen a farmacèutics d'oficina (Climent, Viñas, Andreu, Domènech, etc) i la resta a empreses (Max, Paidó, Instituto farmacológico latino, etc.). Cal destacar que la majoria són de l'àmbit català (60%). En aquest sentit, cal destacar la presumible influència de la Fàbrica i tallers d'arts gràfiques Henrich i Cia. i de Rafael Roldós Viñolas, pioner de la publicitat al nostre país.

Bibliografia

GAIG, C., HERAS, D. *La cuina dels cartells modernistes*. Textos de Daniel Giralt-Miracle. Cabrera de Mar: Galerada, serveis d'edició i traducció SCCL, 2012.

JORDI, R. *Propaganda y medicamentos*. Barcelona: Ed. Base, 1977.

Aportació a l'estudi de la col·lecció d'exlibris del patrimoni de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya. Els exlibris macabres de la col·lecció del Museu Cusí

**Contribution to the study of the Ex-libris Collection of the heritage
of the Royal Academy of Pharmacy of Catalonia.**

The macabre bookplates from the Cusí Museum Collection

M. Rosa BUHIGAS CARDÓ, Cesca NIUBÓ PRATS, Martí PUJOL FORN

Museu Cusí, Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya. C.E.: mrbuhigas@gmail.com

Resum - El Museu Cusí de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya disposa d'una col·lecció d'uns 3700 exlibris de tema mèdic o sanitari en general. En aquest treball presentem una part d'aquests exlibris, en concret els macabres, on la figura de la mort apareix en diverses formes i actituds sempre amb referència a l'àmbit mèdic esmentat.

Paraules clau: Exlibris mèdics, macabres, Museu Cusí.

Resumen - El Museo Cusí de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya dispone de una colección de unos 3700 exlibris de tema médico o sanitario en general. En este trabajo presentamos una parte de estos exlibris, en concreto los macabros, donde la figura de la muerte aparece en diversas formas y actitudes siempre con referencia al ámbito médico mencionado.

Palabras clave: Exlibris médicos, macabros, Museo Cusí.

Abstract - The Cusí Museum of the Royal Academy of Pharmacy of Catalonia has a collection of some 3700 bookplates on medical topics in general. In this work we will present some of these bookplates in particular the macabres where the figure of death appears in different aspects always referred to the mentioned medical field.

Keywords: Medical bookplates, macabre, Cusí Museum.

Definició

Segons el *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans*, la paraula exlibris (no pas “ex-libris” que no està acceptada) té les següents definicions:

- 1- Inscripció, generalment impresa en un full petit, sovint amb un gravat, que es posa als llibres d'una biblioteca per indicar-ne la propietat.
- 2- Motlle, generalment de boix, on hi ha gravat l'exlibris per a estampar.

Aquesta definició és molt general per poder indicar el recorregut dels exlibris al llarg dels anys i la seva àmplia i rica història, des de la senzilla indicació de propietat o pertinença d'un llibre fins la més exquisida obra d'art, reflex tant del talent del artista com de l'esperit o la vanitat del seu titular.

Orígens

En general, els autors consultats refereixen el naixement dels exlibris a l'època de l'antic Egipte. Al British Museum es conserva una tauleta de fang esmaltada en blau cel amb una inscripció jeroglífica corresponent al regnat d'Amenophis III, faraó de la XVIII dinastia, que segons la inscripció acompanyava les caixes de rotlles i papirs de la biblioteca faraònica. Aquest és el primer i únic vestigi d'exlibris fins a l'edat mitjana, quan apareixen exlibris entre els elements decoratius dels còdexs dels convents i monestirs. Els monjos decoraven els seus manuscrits amb motius fantàstics o reals i així hi apareixen els primitius exlibris com a símbol de propietat o de mecenatge. El primer exlibris podria ser un de procedent de Baviera de l'any 1188 trobat en un Còdex de la Biblioteca Vaticana.

Alguns autors consideren que el primer exlibris és el d'un bavarès, anomenat Hans Iglar (Iglar = el que caça eriçons o porcs espins), que data de cap a 1450 (Fig.1).

Sembla més cert que el primer exlibris reconegut com a tal, data del 1480 i la seva història està plena de curiositats. Cap al 1480 vivia a la petita vila de Biberach un monjo erudit anomenat Hildebrand de Brandenburg, que vivia contínuament turmentat per la visió del foc etern i de les cadenes de l'infern. Aquest

Figura 1. Exlibris de Hans Iglar (*Wikimedia Commons*, domini públic).

monjo era també posseïdor d'una de les millors biblioteques del seu poble, que havia aconseguit adquirir a força de sacrificis i privacions. Hildebrand tenia en gran estima la seva biblioteca i tal afecció que va començar a sospitar que aquests lligams eren els que li provocaven les seves visions de l'infern. Un dia va prendre la gran decisió de despullar-se de tot allò per ser lliure de guanyar el seu camí al cel. Però abans de donar la seva magnífica col·lecció al monestir de la Cartoixa de Bruxheim, en un acte de certa vanitat, va resoldre deixar en tots ells el seu segell personal. Hildebrand va preparar, llavors, unes petites etiquetes de paper fi amb dibuixos que representaven el seu escut heràldic sostingut per àngels; sota d'aquests va col·locar el seu nom i així es va crear el primer exlibris (Fig.2). S'entén que després de lliurar tota la seva col·lecció, ben identificada, Hildebrand va quedar lliure per sempre de les seves tempestuoses visions.

Amb el naixement de la societat feudal apareix un nou tipus de motiu per als exlibris: l'heràldica. Les marques de propietat, en principi es reduïen a pintar les divises i monogrames dels prínceps, homes rics, protectors o propietaris a les quals afegien algun motiu de fantasia a les capçaleres i a les inicials. Si el llibre canviava de propietari s'afegien les marques de propietat del nou posseïdor i així s'acumulava la relació de propietaris. Per aquest motiu era fàcil saber amb precisió les diferents mans per les que passava un llibre.

Figura 2. Exlibris D'Hildebrand de Brandenburg. (Wikimedia Commons, domini públic).

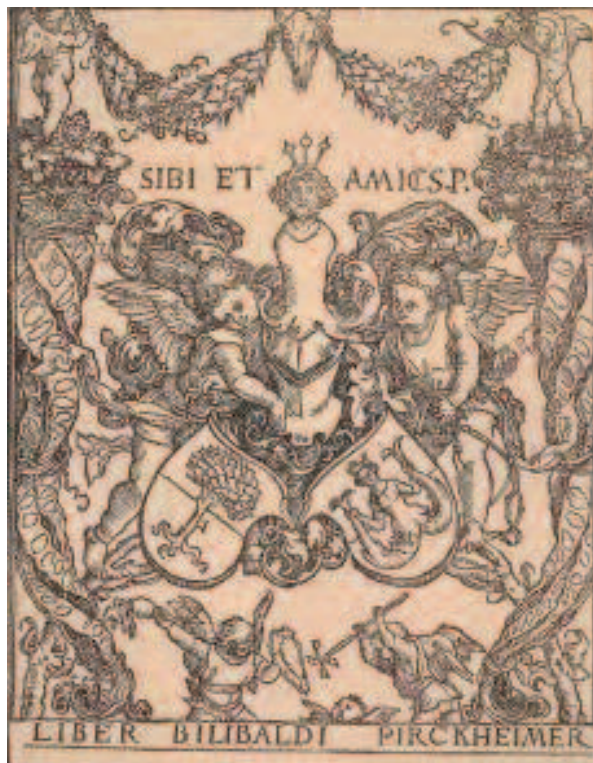
El primer exlibris imprès va ser el del clergue Joan Krabensperg, el qual data de 1491, perquè ja hem vist que els del monjo Hildebrand de Brandenburg, van ser tot just modestes etiquetes dibuixades a mà.

La xilografia o gravat en fusta en l'elaboració d'exlibris era en aquell moment la tècnica usual, i molts artistes importants van realitzar exlibris amb aquesta tècnica, entre els quals Albert Dürer (Fig.3) o Hans Holbein el Jove (Fig.4). Malgrat que Gutenberg ja havia inventat la impremta amb tipus mòbils el 1440, els gravats en fusta tenien en aquell moment millor qualitat.

Els períodes en els exlibris

A partir del segle XV la història dels exlibris es concreta en els quatre períodes següents:

- 1- Període clàssic: des del segle XVI fins meitat del segle XVIII.
  - Exlibris heràldics.
  - Restringit a nobles, jerarquia i institucions eclesiàstiques.
- 2- Segona etapa: fins a l'últim quart del segle XIX.
  - Continua l'exlibris heràldic però més ornamentat.
- 3- Període modern o post-clàssic: fins a mitjans segle XX.
  - Canvi radical en el disseny de l'exlibris coincidint amb l'*Art Nouveau* i el Modernisme a Catalunya, que dona lloc a obres mestres de l'exlibrisme.

Figura 3 - Albrecht Dürer, ExLibris per a Lazaus Splenger 1515 (<https://exlibrisargentina.wordpress.com>).

Figura 4 - Hans Holbein el jove, ExLibris per a Emil Sipmann (<https://exlibrisargentina.wordpress.com>).

- Expansió de la burgesia posseïdora de biblioteques i col·leccions de llibres.
  - Aparició del col·leccionisme d'exlibris.
- 4- Període contemporani: des de la fi de la Segona Guerra Mundial fins als nostres dies.
- Gran increment del col·leccionisme d'exlibris de tota temàtica.
  - Celebració de concursos internacionals.

La col·lecció del Museu Cusí de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya

Si bé no és de les més nombroses, ja que conté actualment uns 3700 exlibris del període modern amb exemplars entre els anys 1900 i 1970, presenta una particularitat que accentua el seu valor i la fa gairebé única, ja que està dedicada a exlibris mèdics o, més exactament, de temes sanitaris.

És a dir, els exlibris compleixen almenys un del següents criteris:

- Titular metge o d'una altra professió sanitària
- Artista metge o sanitari
- Tema relacionat

Tot i aquesta limitació dins de la col·lecció, igualment que en altres col·leccions, la varietat i la tipologia dels exlibris és gairebé infinita, depenent

de la creativitat del propietari del llibre i/o de l'artista; així podem trobar, per exemple, exlibris professionals, mèdics, eròtics, religiosos i monàstics, quixots, infantils, figures femenina i masculina, macabres etc.

En aquesta presentació ens centrarem, per motius d'extensió, en un sol tipus d'aquests exlibris: els macabres.

La mort en els exlibris de la col·lecció del Museu Cusí

La figura de la mort es repeteix amb gran freqüència dins de la col·lecció, però des de molts angles diferents.

La mort com a element de reflexió

Normalment en forma de calavera, la mort es presenta junt a d'altres objectes com llibres, rellotges de sorra, ocells o estris professionals, acompanyant la figura humana en actitud reflexiva (Fig. 5.1., 5.2. i 5.3). En tota la col·lecció únicament s'ha trobat una sola vegada la figura femenina en actitud reflexiva, cosa que fa excepcional l'exlibris de la Fig. 5.2.

La mort com a protagonista

La mort, en forma d'esquelet, pren el lloc de les persones vives i així, apareix en actituds completament humanes, com per exemple buscant llibres en una llibreria o llegint. (Fig. 6.1, 6.2 i 6.3).

Figura 5 - 5.1. Any 1913. Autor H. Rosenberg; 5.2. Any 1901 aprox. Autor W.M; 5.3. Any 1901 aprox. Autor Langbein.

La mort expectant

La mort, normalment amb els seus atributs, com la dalla, apareix en actitud pacient esperant poder emportar-se la víctima (Fig. 7.1, 7.2 i 7.3).

La mort com a alter ego o futur de la persona humana

En aquests tipus d'exlibris la simbologia és molt evident, pretén introduir la reflexió sobre el futur de tota persona humana i ho fa presentant una doble imatge, la real i la imatge futura en la mateixa actitud, però en forma d'esquelet. La Fig. 8.1 és un exlibris de factura modernista de l'any 1902 de l'artista

Josep Triadó en què la doble imatge apareix reflectida a la superfície d'un llac. La Fig. 8.2 transmet el mateix missatge de la doble imatge en dues pàgines d'un llibre.

La mort observadora de l'acte mèdic

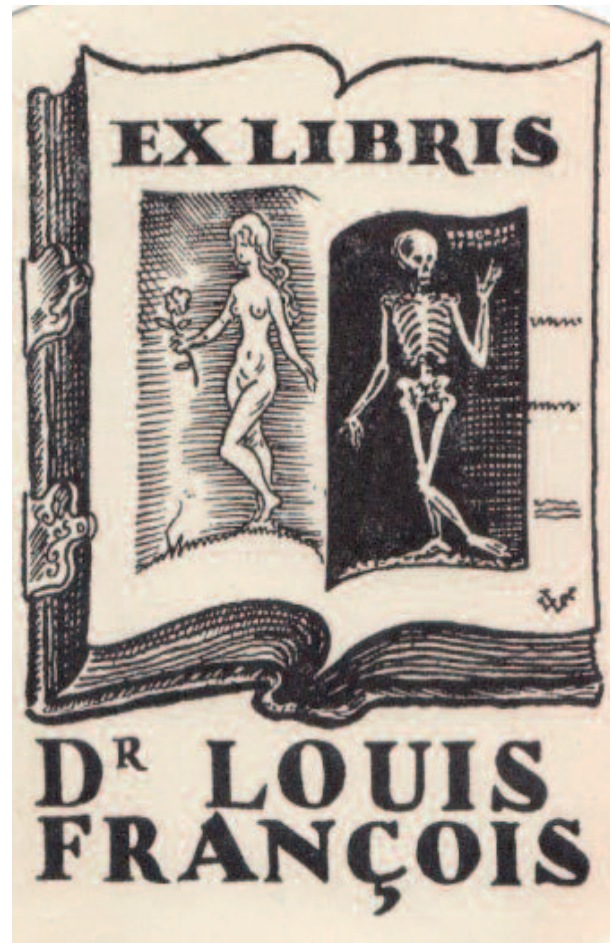
El metge fa sempre tot el que està a la seva mà per poder guarir els malats, però en determinats casos la mort l'observa esperant el seu moment. Pot passar que el metge no sigui conscient de la seva presència (Fig. 9.1 i 9.2) o bé que, veient-la, intenti apartar-la (Fig. 9.3).

Figura 6 - 6.1. Any 1904. Autor desconegut; 6.2. Any 1953. Autor G. Blumer; 6.3. Any 1943. Autor. AZ.

Figura 7 - 7.1. Any 1952. Autor Wolf, Remo; Fig. 7.2. Any 1944. Autor R. Koch; Fig. 7.3. Sense any. Autora Maria Cardona.

Figura 8 - 8.1. Any 1902. Autor. J. Triadó; Fig. 8.2. Autor Le Campion, v.

La lluita entre la medicina i la mort: el malalt objecte de la lluita

En aquest tipus d'exlibris, la lluita entre la mort i els professionals sanitaris s'estableix just en presència del malalt. En alguns exlibris, la lluita no és de tipus físic sinó simbòlica, amb estètica modernista (Fig. 10.1) però, en d'altres, la lluita és de tipus físic (Fig. 10.2) i fins i tot grotesc (Fig. 10.3).

La lluita amb la mort

En aquests exlibris, la lluita s'estableix directament entre la persona i la mort en forma d'esquelet. (Fig. 11.1 i 11.2).

La mort victoriosa

Alguns exlibris escenifiquen situacions en què la mort ha sortit victoriosa. En un dels exlibris més

antics de la col·lecció, de l'any 1900, la mort cavalca triomfant mentre la medicina al seu darrera li agafa la capa en actitud submissa (Fig. 12.1). En un altre (Fig. 12.2), es presenta un aspecte molt diferent i impressionant de la victòria de la mort, amb un paisatge aniquilat després de la guerra i els esquelets amuntegats i arraconats. Un dels exlibris més preuats de la col·lecció, tant pel seu valor artístic, com per ser un dels pocs en què l'autor, Mathilde Ade, és una dona de valor artístic reconegut i també pel significat que amaga. La mort s'emporta un món sencer afectat per les malalties de transmissió sexual representades per la parella en actitud amorosa i la serp maligna que envolta el món. (Fig. 12.3).

La victòria sobre la mort

El motiu fonamental de les professions sanitàries és anar sempre en favor del benestar i la salut

Figura 9 - 9.1. Sense any. Autor J. Estiarte; 9.2. Sense any. Autor J. Estiarte; 9.3. Any 1935. Autor desconegut.

Figura 10 - 10.1. Any 1917. Autor J. Triadó; 10.2. Sense any. Autor W. Bilock; 10.3. Any 1948. Autor J. Estiarte

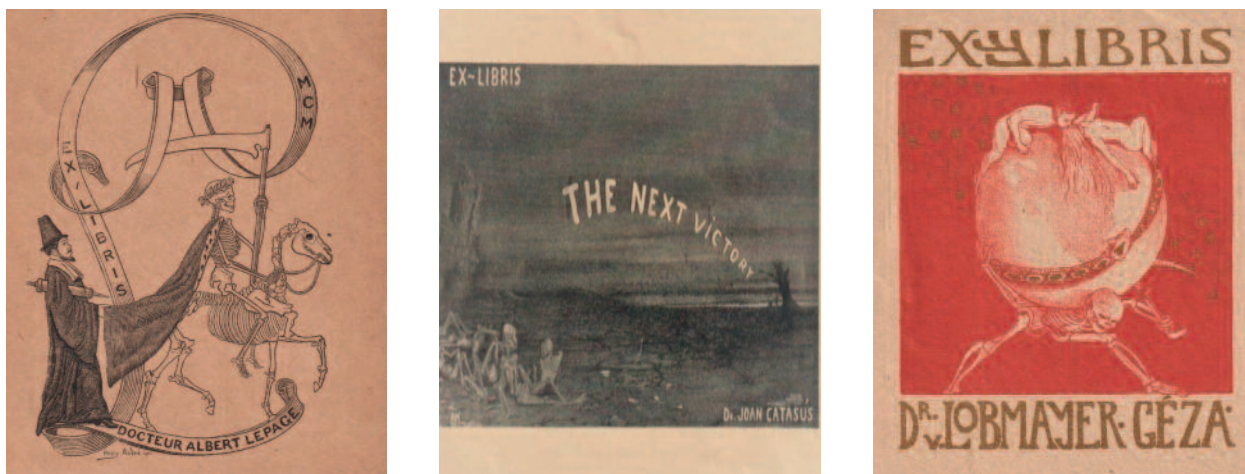
Figura 11. 11.1. Any 1934. Autor R. Langbein; 11.2. Sense any. Autor il·legible.

de les persones i això es concreta, com hem vist, amb una lluita entre la malaltia i la mort. Moltes vegades la medicina en surt victoriosa i així queda explicat en molts dels exlibris de la col·lecció. Un exlibris modernista de l'any 1906 (Fig. 13.1) explica com la mort vol prendre un nadó perquè la mare no el pot alletar, però apareix la figura de la vida portant la llet que el salvarà. En un altre, el metge ajuda a aixecar amb la seva mà el malalt ja recuperat, la mort ha estat vençuda amb els atributs de la medicina, el bastó i la serp (Fig. 13.2). L'exlibris d'un pediatra vol significar la finalitat i la justificació de la seva pro-

fessió resumida en la frase "El nen no ha de morir". (Fig. 13.3)

Dances i jocs macabres

A la col·lecció es troben també diversos exlibris en els quals apareix la mort en actitud lúdica, amb un simbolisme altament elaborat, com a exemple en mostrarem dos. En un d'ells (Fig. 14.1) es presenta la mort en actitud juganera utilitzant com a joguines en una mà la medicina amb els seus atributs i en l'altra la farmàcia també amb els seus atributs. A l'altre (Fig. 14.2) la mort s'apropa a una jove en actitud seductora iniciant una dansa macabra.

Figura 12 - 12.1. Any 1900. Autor Henry André; 12.2. Sense any. Autor: Alpresa; 12.3. Any 1905. Autora Mathilde Ade.

Figura 13 - 13.1. Any 1906 Autor Henry André; 13.2. Sense any. Autor W. Wirtz; 13.3. Any 1935. Autor V. Soriano.

Figura 14. 14.1. Any 1900-1901. Autor M.J. Triadó; 14.2. Any 1926. Autor M. Weber, E.H.F.

La renaixença sobre la mort

Del símbol de la mort neix l'esperança d'una nova vida i això es mostra a bastament en diferents exlibris generalment amb un mateix simbolisme: nei-

xen noves flors i fulles des d'una calavera (Fig. 15.1 i 15.2) o directament es forma una nova vida dins d'una retorta alimentada pel calor vivificant que simbòlicament flueix del cervell. (Fig. 15.3).

Figura 15 - 15.1. Any 1910. Autor Alfred Soder; 15.2. Sense any. Autor desconegut; 15.3. Any 1904. Autor Adolph Kunst.

Figura 16 - 16.1. Sense any. Autor A. Hofbaver; 16.2. Sense any. Autora Mathilde Ade; 16.3. Any 1918. Autora Mathilde Ade.

Els dimonis i l'infern

La figura del diable no és tan abundant a la col·lecció com la mort, però són molt interessants les actituds en què aquest es presenta. La Fig. 16.1 mostra el dimoni temptador. Les Fig. 16.2 i 16.3 són dos exlibris molt artístics i originals de l'autora Mathilde Ade que ja hem citat abans; l'últim inclou una amenaça per a aquell que no retorni un llibre i representen una persona bullint a la caldera infernal alimentada amb un foc de llibres i una llegenda en alemany amenaçant que si no es retorna el llibre el dimoni s'encarregarà de fer-lo retornar.

Igualment que en els exlibris macabres es troba la diversitat que acabem de presentar, molts altres tipus d'exlibris de la col·lecció del Museu Cusí presenten unes variacions semblants que poden merèixer la mateixa atenció.

Bibliografia

BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA. *Colección de exlibris de Biblioteca Nacional de España* [en línia]. Madrid: Biblioteca Nacional de España, 2019. <http://www.bne.es/es/Colecciones/ExLibris/> [Consulta 11/1/2020].

BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA. *Hemeroteca digital - Acceso a Revista Ibérica de exlibris* [en línia]. Madrid: Biblioteca Nacional de España, 2019. <http://hemerotecadigital.bne.es> [Consulta 11/1/2020].

BOTEY ESTEVE, F. *Exlibris y exlibristas*. Madrid: Aguilar S.A. De Ediciones, 1949.

CASTRO - ARINES, J. *Historia de los ex-libris*. Orense: Editorial Misión S.A., 1937.

DELGADO CASADO, J. *Los ex-libris españoles*. Valencia: García editores, 1995.

EX LIBRIS ARGENTINA. *Qué son los Ex Libris* [en línia]. Ex Libris Argentina, 2005. <https://exlibrisargentina.wordpress.com/2015/05/15/que-son-los-ex-libris-2/> [Consulta 11/01/2020].

FISHBEIN, M. Medical Bookplates. *Bulletin of the Society of Medical History of Chicago* 2 (March 1922): 303-320.

FREDERIKSHAVN ART MUSEUM & EXLIBRISAMLING. *Art-exlibris.net* [en línia]. Frederikshavn: Frederikshavn Art Museum, 2012 <www.frederikshavnkunstmuseum.dk> [Consulta 11/01/2020].

HENRY, A. *Les ex-libris de Médecins et de Pharmaciens*. Paris: Chez l'auteur, 3, Faubourg Saint-Jacques, 1908.

NOGUERA, E. *El ex-libris y su uso por médicos y farmacéuticos*. Masnou (Barcelona): Laboratorios del Norte de España S.A., Publicación n° 135, 1941.

OLIVIER, E.; VIALET, G. *Essai de repertoire des Ex-libris et Fers de Reliure des médecins et des pharmaciens français*. Paris: Charles Bosse, 1927.

ORENES NAVARRO, F. *Ex-libris. De la propietat dels llibres. Vol.1*. Barcelona: Arola editors, 2000.

PLANA Y DORCA, J. *Els meus ex-libris y sa descripció filosòfica*. Barcelona: Fidel Giró. Impressor, 1905.

ROUSSET, J. Ex-libris d'Ophthalmologistes. A: *Ex-libris médicaux contemporains. Les cahiers de marottes et violons d'ingres*. Paris, 1954.

SANTA, E. La curiosa historia de los ex-libris. *Boletín Cultural y Bibliográfico* 20, 2 (1983): 137.

STEM SINT-NIKLAAS. *Exlibris* [en línia]. Sint-Niklaas: Sint-Niklaas Museum, 2019 <www.musea.sint-niklaas.be/exlibris> [Consulta 11/1/2020].

VETTER, TH. Cinquante ex-libris composés pour des médecins par un médecin. *XVIII Congrès International d'Histoire de la Médecine, Varsovie*. Paris: Laboratoires Geigy, 1962.

VETTER, TH. Cinquante ex-libris composés pour des médecins par un médecin. Deuxième série. *XIX Congrès International d'Histoire de la Médecine, Bâle*. Paris: Laboratoires Geigy, 1964.

ZIMMERMANN, W. *Ex-libris (Bucheignerzeichen) Deutscher apotheker. (1925)*. Dresden: Schwarzeck-Verlag. G.M.B.H., 1925.

Ex-libris modernistes. Barcelona: Fundació La Caixa, 1984.

La col·lecció d'ex-libris del Museu Cusí de Farmàcia. Fulletó d'exposició al Museu Municipal de Nàutica del Masnou. El Masnou: Alcon Cusí, S.A., 2008.

La Matèria Farmacèutica de la farmàcia del monestir de Santa Maria la Real de Nájera

The pharmaceutical products *Matèria farmacèutica* of the pharmacy of the Santa Maria la Real de Nájera Abbey

Martí PUJOL FORN, Cesca NIUBÓ PRATS, Maria Rosa BUHIGAS CARDÓ

Museu Cusí de Farmàcia. Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya. C.E.: pujol.forn1@cofb.net

Resum - L'objectiu d'aquest treball és donar a conèixer el contingut de la matèria farmacèutica inclosa en els recipients de la farmàcia barroca del monestir de Santa Maria la Real de Nájera de 1785. L'inventari resultant de l'estudi permet concloure que es tracta d'una farmàcia de gran format per l'elevat nombre de productes (uns 320 aproximadament), d'una típica apotecaria conventual de l'orde de Sant Benet, que segueix la tradició clàssica galenista amb presència majoritària de remeis d'origen vegetal (un 80%) i amb poca presència de medicaments químics i minerals.

Paraules clau: farmàcia barroca, *botica* de Nájera, matèria farmacèutica, Museu Cusí.

Resumen - El objetivo de este trabajo es dar a conocer el contenido de la materia farmacéutica de los recipientes de la farmacia barroca de Nájera de 1785. El inventario final del estudio permite concluir que se trata de una farmacia de gran formato por el elevado número de productos (unos 320 aproximadamente), de una típica botica conventual de la orden benedictina, que sigue la tradición clásica galenista con presencia mayoritaria de remedios de origen vegetal (un 80%) y con escasa presencia de medicamentos químicos y minerales.

Palabras clave: farmacia barroca, botica de Nájera, materia farmacéutica, Museu Cusí.

Abstract - The aim of this work is to publish the content of the pharmaceutical products *matèria farmacèutica* of the baroque pharmacy of Nájera Abbey of 1785. The final inventory made in this Pharmacy allows us to conclude that it is a large pharmacy of typical Benedictine Abbey with high number of products (about 320), which follows the classical Galenic tradition with a majority presence of remedies of plant origin (80%) and with a low presence of chemical and mineral medicines.

Keywords: baroque pharmacy, Nájera Abbey Pharmacy, Pharmaceutical Products *Matèria farmacèutica*, Museu Cusí.

Objectiu

Donar a conèixer el contingut de la Matèria Farmacèutica (M.F.) inclosa en els recipients de la farmàcia barroca del monestir de Santa Maria la Real de Nájera de 1785.

Introducció històrica

La col·lecció més valuosa del Museu Cusí de Farmàcia del Masnou és l'antiga apotecaria (*botica*) barroca del monestir de Santa Maria la Real de Nájera construïda entre 1781 i 1785, una *botica* de les més

ben conservades d'Europa i que ocupa un lloc d'honor dins les farmàcies antigues d'origen conventual.

Aquesta farmàcia va ser comprada per Joaquim Cusí l'any 1921 als hereus de l'últim apotecari monjo benedictí, de nom Benito Gil, i qui va ser el qui va traslladar la farmàcia l'any 1835 des del convent (que estava en perill a causa de la proposta de desamortització de Mendizábal) fins a una casa propera al carrer San Marcial.

S'han fet molts estudis i publicacions sobre la *botica* de Nájera, la seva història, el contingut global, la decoració i la propietat actual que és la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya (RAFC). Als interessats us remetem a la bibliografia (Ylla-Català et Sorní, 2004; Ylla-Català, 2013 i 2014). En canvi, no s'ha publicat mai cap estudi sobre la Matèria Farmacèutica que contenen els recipients de la *botica*. L'objectiu d'aquesta presentació es donar a conèixer aquesta matèria farmacèutica i relacionar-la amb els coneixements de medicina i farmàcia de finals del segle XVIII, època de la il·lustració.

La farmàcia de Nájera, una farmàcia del segle XVIII

Com estava distribuïda la farmàcia no se sap, perquè no s'ha trobat documentació referent a aquesta apotecaria, però si que se sap que estava situada a la planta baixa de la casa de l'abat davant del convent i podem suposar que era la típica d'una farmàcia barroca hereva de les *boticas* del Renaixement que separaven l'espai més ornamental per atendre el públic de l'espai de preparació de les formulacions:

- En primer lloc la *botica* pròpiament dita amb els recipients i atuells per a contenir els medicaments: calaixos de fusta, albarels i urcèoles de ceràmica amb l'escut de l'abadia, vasos de vidre de les prestatgeries i flascons esmerilats del cordialer. Tot plegat decorat en una escenografia barroca esplèndida que deixa bocabadats als visitants.
- En segon lloc, la *rebotica*, l'espai de treball per a preparar les formulacions. De fet els atuells necessaris estaven repartits entre la *botica* i la *rebotica*: taules, morters grans de ferro, de pedra, morters petits de bronze, pindolers, balances, termòmetres,

Figura 1 - Vista general de la farmàcia barroca.

alambins i estris per a destil·lar, forns i estris per a calcinar, etc.

- En tercer lloc, el **jardí botànic** on es cultivaven les plantes medicinals (la base de la farmacologia de l'època), plantes exòtiques, arbres fruiters i també, segurament, un viborer, un terrari per a sargantanes i un estany per a sangoneres.
- En quart lloc, una **biblioteca de consulta** amb llibres de ciències naturals, de medicina, botànica, cirurgia, etc. i, sobretot, llibres sobre farmàcia majoritàriament en llatí i alguns en castellà o francès: formularis i farmacopees del segle XVII, XVIII.
- Possiblement una **fresquera, bodega o cova** per a mantenir alguns productes en fresc.

Pesos i mesures utilitzats

Les primeres ordenances específiques per a apotecaris apareixen durant el regnat dels Reis Catòlics i, posteriorment, de Carles I que el 1543 va manar ajustar el sistema de pesos al marc salernità. Posteriorment Felip II va imposar el marc castellà basat en el marc de l'antiga Roma. En el marc saler-

Figura 2 - Granatari del segle XVIII.

nità una unça = 540 grams; en el marc romà una unça = 576 grams. Els pesos mèdics del marc romà eren (Taula 1):

Taula 1 -Pesos mèdics segons el marc romà.

Mina = 1,5 lliures
Lliura = 12 unces
Unça = 8 dracmes
Dracma = 3 escrúpols
Escrúpol = 2 Òbols
Òbols = 2 semiòbols
Semiòbol = 1,5 síliques
Síliqua = 4 grams
Gra = pes d'un gra de civada de mida regular (aproximadament 0,05g)

A la *Farmacopea Española 5ª edición*, de 1865 els pesos mèdics són (Taula 2):

Taula 2 -Pesos mèdics de la Farmacopea Espanyola 1865.

Lliura mèdica = 12 unces = 345 g (equival a 3/4 de la lliura civil de Castella que són 460 g)
Unça = 8 dracmes = 28,8 g
Dracma = 3 escrúpols = 3,6 g
Escrúpol = 24 grams = 1,2 g
Gra = 0,05 g

Recipients per a contenir medicaments

A la *botica* de Nájera hi ha 4 tipus de recipients:

- **Calaixos de fusta** - Per a drogues o parts de drogues medicinals sense polvoritzar. Una part (124) amb una llegenda en llatí que identifica la planta; una altra part (91) en calaixos grans (34) o petits (57) identificats amb un número (1, 2, 3, etc.) i el seu contingut podia variar segons les necessitats. El nombre total de calaixos és, per tant de 124 + 91 = 215.
- **Pots de ceràmica blanca de l'hemicycle principal** - En total 325, entre albarels grans, albarels petits (anomenats també *pildoreros*), urcèoles grans i urcèoles petites. És possible que l'objectiu de part de les peces petites fos únicament per a ornamentació. Decorats amb l'escut de l'abadia i amb un

espai per a la llegenda del contingut. La llegenda s'ha pogut identificar en 90 ítems; en la resta s'ha esborrat totalment o parcial o bé no hi havia llegenda. Per a guardar productes polvoritzats o preparats simples o compostos. Segurament tapats amb taps de suro.

- **Vasos de vidre cilíndrics de color verd** - En total 107 dels quals 81 etiquetats amb llegenda intel·ligible del contingut. Per a extractes, productes minerals, preparacions simples o compostes. Segurament tapats amb pergami o paper parafinat.
- **Flascons de vidre amb tap esmerilat del cordialer** - Situats en el centre de l'hemicicle. Amb l'escut de l'abadia. En total 81 dels quals 22 etiquetats amb llegenda intel·ligible del contingut. Per a contenir líquids, tintures i xarops.

Així, doncs, varen arribar al Museu Cusí de Farmàcia del Masnou (Taula 3).

Llistat de la Matèria Farmacèutica de la Farmàcia de Nájera

L'any 2012 una estudiant de Farmàcia becada, Sra. Eugènia Urpí, alumna de la Dra. Anna M. Carmona, va estar treballant durant 6 mesos en la identificació de les drogues, simples i compostes dels quatre tipus de recipients amb llegenda, una tasca que no va resultar senzilla a causa de nomenclatures complicades, abreviatures difícils d'interpretar, inscripcions mig esborrades, etc. Al final es va poder identificar la major part de la matèria farmacèutica i es va confeccionar una fitxa per a cada ítem amb la intenció de revisar-les i publicar-les en el moment oportú. El treball que presentem avui correspon a la revisió i actualització de la feina feta durant l'any 2012.

Figura 3 - Calaixos de fusta.

A partir de les fitxes inicials s'ha preparat unes **fitxes resumides** que s'han ordenat alfabèticament en un llistat MS Word. Majoritàriament d'acord amb el nom llatí de la matèria farmacèutica que figura en el recipient encara que també hi ha alguna denominació en castellà. Quan una droga o un ítem està repetit

Taula 3 - Ítems de matèria farmacèutica arribats al Museu Cusí de Farmàcia del Masnou.

Total d'ítems amb nom del preparat i sense nom	Ítems amb nom del preparat intel·ligible	Ítems amb nom del preparat il·legible o sense nom
Calaixos: 215	124	91
Pots de ceràmica: 325	90	235
Vasos de vidre: 107	81	26
Flascons cordialer: 81	22	59
TOTAL 728	317	411

Figura 4 - Ceràmica: urcèoles i albarels.

Figura 5 - Vasos de vidre.

s'han reunit totes les presentacions en la mateixa fitxa. Per exemple, la fitxa del cascall (*Papaver somniferum*) inclou la planta en un calaix, l'opi en un recipient de ceràmica i dues tintures d'opi en el cordialer. Sempre que ha estat possible s'han agrupat les presentacions o formes galèniques similars, per exemple arrels, flors, pólvores, tintures, trociscos, *lapis*, píndoles, etc.

Cada fitxa resumida inclou 8 columnes amb la següent informació:

- Columna 1. Nom de la Matèria Farmacèutica amb el llatí com a llengua prioritària
- Columna 2. Classificació de l'ítem química-galènica (simple o compost; vegetal, animal, mineral, orgànic) i indicacions terapèutiques prioritàries en el cas que l'ítem tingui un ús terapèutic en el moment actual
- Columna 3: Ubicació de l'ítem (calaix, ceràmica, vidre o cordialer)

Figura 6 - Cordialer.

- Columna 4: Origen, descripció de l'ítem (composició en el cas de plantes; obtenció en el cas de productes químics inorgànics /orgànics)
- Columna 5: Ús medicinal històric i actual
- Columna 6: Preparats galènics simples o compostos. S'indiquen en cursiva. En el cas de compostos s'han tingut en compte les farmacopees i formularis dels segles XVII, XVIII i XIX
- Columna 7: Altres usos, notes i curiositats
- Columna 8: Bibliografia. S'han tingut en compte 9 obres: *Palestres* de Félix Palacios, *Codex* de 1758, *Pharmac. matritensis* de 1762, *Pharm. matritensis* en castellà de 1823, *Farmacopea universal* de 1829, *Farmacopeas españolas* de 1865 i 1884 i dues obres modernes: *El Dioscórides renovado* de Pius Font i Quer del 2014 i *Fitoterapia, vademécum de prescripció* de Vanaclocha i Cañigüeral del 2003

En total hi ha 283 fitxes de Matèria Farmacèutica de les quals 35 són ítems repetits (un 12,4% de

fitxes amb més d'una presentació). El conjunt de les fitxes es publicarà al web del Museu Cusí (www.museucusi.cat) a disposició de les persones interessades en la seva consulta.

Inventari resultant

La taula següent (Taula 4) dona una visió global de la M.F.

De la taula anterior es poden extreure alguns comentaris interessants:

- I. En la M.F. de Nájera dominen les substàncies simples ja que el nombre de productes compostos no arriba al 10%.
- II. Dominen els preparats vegetals (quasi el 80%), que són la base de la farmacologia de l'època, seguit dels productes químics minerals (un 13%). Es podria dir que la farmàcia de Nájera s'enquadra dins d'un esquema galènic clàssic (Galè, Dioscòrides, Messué). A l'època hi ha-

Taula 4 - Resum de l'inventari de matèria farmacèutica.

<p>Nombre total de fitxes: 283   Nombre de fitxes repetides: 35; en percentatge: 35/283 (12,4%)   Hi ha un 12% de fitxes amb més d'una presentació</p>
<p>Nombre de simples: 263; en percentatge 263/283 (93%)   Nombre de compostos: 25; en percentatge 25/283 (9%); Domini molt ampli dels simples   Nota: Sumen més de 100% ja que hi ha fitxes amb més d'una presentació que són a la vegada simples i compostos</p>
<p>Nombre de vegetals: 223; en percentatge 223 /283 (79%)   Nombre d'animals: 13; en percentatge 13/283 (4,6%)   Nombre de minerals: 36; en percentatge 36/283 (12,7%)   Nombre d'orgànics: 11; en percentatge 11/283 (3,9%)   Domini dels vegetals (79%), seguits pels minerals (13%), animals (5%) i orgànics (4%)</p>
<p>Nombre de vegetals exòtics (principalment de Sud-Amèrica i Àsia): 31; en percentatge respecte al nombre de vegetals: 31/223 (14%)</p>
<p>Nombre de simples vegetals amb indicació terapèutica actual: 121; en percentatge 121/223 (54%)</p>
<p>Nombre de simples animals amb indicació terapèutica actual: 5; en percentatge 5/13 (38%)</p>
<p>Nombre de simples minerals amb indicació terapèutica actual: 7; en percentatge 7/36 (19%)</p>
<p>Nombre de simples orgànics amb indicació terapèutica actual: 6; en percentatge 6/11 (55%)</p>
<p>Nombre de compostos amb indicació terapèutica actual: 5; en percentatge 5/25 (20%)</p>

vien, sobretot a les ciutats, farmàcies amb molta més presència química mineral, influenciades per les idees de Félix Palacios, autor de la *Pa-lestra* i traductor del *Curso Chimico* de Lémery. De totes maneres la tecnologia química encara es basava en l'Alquímia i l'Espargiria, els medicaments químics amb mercuri, sofre, antimoni, arsènic, etc. eren emprats amb molta precaució a causa de la seva toxicitat i els metges i apotecaris eclèctics de l'època probablement combinaven els dos tipus de terapèutiques per poder assolir l'objectiu de guarir els pacients.

- III. Els vegetals exòtics representen el 14% dels vegetals i són testimoni de les noves incorporacions a la M.F. de plantes sud-americanes, asiàtiques i espècies. Per exemple: gíngebre, bàlsam de Tolú, clau d'espècia, senet, quàssia amarga, quàssia purgant, pebre de cubeba, ipecacuana, canyella, guaiac, mirobàlan, pebre blanc, pebre de Bengala; mirra, quina, assafè-

tida, cúrcuma, jalapa, faves de Sant Ignasi, nou vòmica, vainilla, etc.

- IV. El percentatge de simples vegetals que tenen un interès terapèutic en la actualitat és bastant elevat ja que supera el 50%. Això vol dir que més de 120 plantes de la M.F. de Nájera s'utilitzen avui dia. Per exemple, per citar-ne algunes, camamilles, valeriana, senet, menta, malví, àrnica, hipèric, espígol, regalèssia, genciana, malva, pebre blanc, sàlvia, ruda, til·la, noguera, ruibarbre, calèndula, boixerola, borratja, fenigrec, saüc, ginebrer, àloe, magraner, esparreguera, romaní, serpoll, sanícula, comí, fonoll, melilot, tussílag, etc. I també s'ha de dir que, a l'època, es feien servir plantes avui en desús o desaconsellades per la seva toxicitat com ara acònit, nou vòmica, digital, tabac, jalapa, briònia, laurèola, etc.
- V. El percentatge de simples minerals amb indicacions terapèutiques actuals és baix, del 19%

i confirma que la terapèutica química/mineral de la època, basada en l'antimoni, el mercuri, el sofre, l'arsènic, els minerals naturals i l'or i les pedres precioses, era, mirada amb els ulls actuals, ineficient o molt perillosa.

- VI. Els productes animals (sols un 5%) estan de baixa en relació a èpoques precedents, segles XVI i XVII. El percentatge de simples animals amb indicacions terapèutiques actuals és del 38%. Encara que els escurçons varen continuar fins el segle XIX per a confeccionar la *Triaga Magna*, la resta de productes d'origen animal van anar decreixent amb el pas del temps (pedres bezoars, tintura de castor, *intestina lupis*, cantàrides, unicorns, etc).
- VII. Els simples orgànics representen sols un 4% del total. Són 11 productes d'origen natural dels quals 6 tenen indicacions terapèutiques actuals (un 55%). A finals del segle XVIII i començaments del XIX encara no existia la síntesi orgànica (que no va arribar fins al 1828 amb l'obtenció de la urea per part de Wöhler) i per això el seu nombre és tan limitat.
- VIII. El percentatge de productes compostos amb indicacions terapèutiques actuals és sols del 20%. No tenen interès la *Triaga Magna*, el bàlsam Locatelli, els electuaris purgants o astringents, les píndoles (estomàtica, artrítica, balsàmica, *lucis major*, d'or), els trociscos diversos, els compostos antimoniales, els *lapis* compostos etc. Alguns productes encara tenen interès, com l'alcohol camforat, l'èter alcoholitzat (licor anodí de Hoffmann), les tintures compostes d'opi i la tintura d'hipèric.
- IX. La M.F. podia ser un vegetal, un animal (o alguna de les seves parts), un mineral o bé alguna forma farmacèutica galènica; a la M.F. de Nájera es poden trobar: parts de plantes (flors, llavors, fruits, fulles, escorces, arrels, pólvores, resines, gomes, làtex), minerals en pols o en forma de *lapis*, solucions, extractes, infusions, alcoholats, tintures, trociscos, píndoles, bàlsams, conserves, electuaris i *lapis* minerals.

Conclusions finals

- Les principals conclusions derivades de l'estudi de la M.F. de la *botica* de Nájera són:
- El domini de les plantes medicinals i dels seus preparats demostra que es tracta d'una farmàcia clàssica i galenista.
- Segueix la tradició i la línia de les farmàcies conventuals típiques benedictines.
- L'escassa presència de medicaments químics i minerals en aquesta farmàcia de finals del segle XVIII i començaments del segle XIX demostra que no es tractava d'una farmàcia espargírica que elaborés i treballés habitualment amb remeis químics.
- Aproximadament la meitat de les plantes medicinals (unes 120 plantes) encara tenen un ús actual demostrant la vigència de la terapèutica vegetal o Fitoteràpia.
- Aproximadament un 14% de les plantes medicinals són espècies exòtiques procedents de Sud-Amèrica o Àsia demostrant que, en relació a les noves drogues, la farmàcia de Nájera estava al dia.
- Els productes de la M.F. de Nájera avui dia en desús ho són perquè no han demostrat la seva eficàcia i han anat perdent les seves suposades virtuts medicinals o bé perquè es tractava de productes perillosos per a la salut (cas de plantes i minerals tòxics o molt tòxics).
- Pel nombre total d'ítems de la farmàcia (uns 320 d'identificats) es pot concloure que es tractava d'una farmàcia força important que donava servei no sols al monestir i als habitants de la població de Nájera sinó també als pobles veïns i als pelegrins que feien el camí de Santiago que tenien a Nájera una parada quasi obligada.

Bibliografia

- YLLA-CATALÀ I GENÍS, M. *La botica del Monasterio de Santa Maria La Real de Nájera*. Discurso Academia Iberoamericana de Farmacia. Granada: Academia Iberoamericana de Farmacia, 2013.
- YLLA-CATALÀ, M. La botica del Monasterio de Santa Maria la Real de Nájera. *Pharmatech* 7 (2014), p.60-67.
- YLLA-CATALÀ I GENÍS, M.; SORNÍ I ESTEVA, X.. *El Museu Cusí de Farmàcia*. Barcelona: Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya - Alcon, 2004.

La museïtzació de la farmàcia històrica de Vallbona de les Monges

Museification of the historic pharmacy of Vallbona de les Monges

Anna M. CAMPRUBÍ¹, Martí PUJOL^{2,3,4}, Josepa QUER^{3,4}, Miquel YLLA-CATALÀ^{3,4},
Josep M. VENTURA^{3,4}

¹Monestir de Santa Maria de Vallbona; ²Museu Cusí; ³Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya;

⁴Societat Catalana d'Història de la Farmàcia. C.E.: josepaquer@gmail.com

Resum - El monestir de Santa Maria de Vallbona de les Monges disposava, fins a la desamortització de Mendizábal del servei de la farmàcia monacal els materials de la qual foren conservats gràcies a la comunitat del Monestir i als treballs de l'acadèmic Xavier Sorní i Esteva, la historiadora Carme Prats i Darder i la intervenció del Col·legi de Farmacèutics de Lleida que col·laborà en la classificació i embalatge correcte de les peces. Recentment (2015-2017) s'ha pogut dur a terme el projecte museogràfic amb la intervenció de l'empresa Transversal amb experiència en anteriors intervencions en monestirs, amb la col·laboració de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, que aportà l'assessorament científic format per acadèmics. El resultat és la instal·lació actual on podem contemplar el material i mobiliari restaurat, ambientat segons els criteris consensuats dels professionals de la comunicació i de la RAFC, amb el vist-i-plau de la comunitat. L'actuació a la farmàcia del monestir permet dur a terme projectes pedagògics i de divulgació del coneixement, que afegeixen valor patrimonial al conjunt, faciliten la posta en valor i la difusió del patrimoni i ajuden en part al retorn econòmic de la inversió i a la supervivència econòmica de les mateixes monges que complementen el seu treball prioritari d'oració amb la funció de cura del monestir-museu.

Paraules clau: Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, monacat femení, avatars històrics, esponsorització.

Abstract - Until the confiscation of Mendizábal, the monastery of Santa Maria de Vallbona de les Monges had the service of the monastic pharmacy whose materials were preserved thanks to the community of the Monastery and the work of the academic Xavier Sorní i Esteva, the historian Carme Prats i Darder and the intervention of the College of Pharmacists of Lleida who collaborated in the classification and correct packaging of the pieces. Recently (2015-2017) it has been possible to carry out the museographic project with the intervention of the Transversal company with experience in previous interventions in monasteries, with the collaboration of the Royal Academy of Pharmacy of Catalonia (RAFC), which provided the scientific advice given by academics. The result is the current installation where we can see the restored material and furniture, set according to the agreed criteria of communication professionals and the RAFC, with the approval of the community. The action in the monastery pharmacy allows to carry out pedagogical projects and of dissemination of knowledge, then adding patrimonial value to the set, facilitating the putting in value and the diffusion of the patrimony and partly helping to the economic return of the investment and the economic survival of the nuns themselves who complement their priority prayer work with the care function of the monastery-museum.

Keywords: Royal Academy of Pharmacy of Catalonia, female monasticism, historical avatars, sponsorship.

Antecedents

El monestir de Santa Maria de Vallbona de les Monges disposa, entre els elements bàsics que responen als serveis d'un monestir, l'*scriptorium* i la

farmàcia. La desamortització de Mendizábal va acabar amb el servei de la farmàcia monacal i amb la funció al monestir del farmacèutic encarregat i resident al poble de Vallbona. Sortosament, els materials

d'aquesta foren guardats gelosament en el primer pis del mateix monestir i s'han conservat. Les monges sempre han enyorat algunes de les preparacions clàssiques que elaborava la farmàcia com les pastilles d'arrel de malví i l'oli de l'essència d'espígol, que fins potser després foren elaborades per l'hospitalera de torn. Així va romandre la farmàcia durant el període comprès entre la resta del segle XIX, tot el segle XX i la part viscuda del segle XXI. L'apotecaria era important i molt ben conservada, d'aquí que es pugui comprendre la dedicació i el treball de farmacèutics estudiosos/sensibilitzats com la de l'acadèmic Xavier Sorní i la de professionals d'altres branques del saber, com la historiadora Carme Prats i Darder, que deixaren empremta escrita dels seus treballs. Cal destacar també la intervenció sempre positiva del Col·legi Oficial de Farmacèutics de Lleida que col·laborà en la classificació i embalatge correcte de les peces, necessari per a la seva conservació.

El projecte de museïtzació

Recentment, gràcies a les accions portades a terme, entre l'actual abadessa Anna Maria Camprubí i el govern de la Generalitat amb el departament de Cultura, el ministeri de Cultura del govern central, i l'entitat 'La Caixa', s'han donat les condicions globals per a tirar endavant el projecte d'instal·lar com a museu el patrimoni del monestir com a mitjà per l'obertura/transmissió dels seus valors culturals al servei de la societat, estudiosos i públic en general. El projecte s'ha portat a terme en un període entre l'any 2015 i el 2017 amb la intervenció de l'empresa Transversal que ja tenia experiència en anteriors intervencions en monestirs i que va elaborar un primer projecte museogràfic.

Paral·lelament, just a l'inici del projecte es produí el contacte amb membres de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya perquè ajudessin en el tema de la instal·lació de la Farmàcia. Com a primer fruit es signà un conveni entre la mare abadessa i el president de la RAFC, pel qual aquesta entitat, en funció de la seva missió recollida en els estatuts, es comprometia graciosament a fer l'assessorament científic del projecte sobre el pla presentat per l'empresa encarregada de portar-lo a terme, amb l'objectiu que aquest depassés el nivell d'interès turístic i la

informació que es lliurava al públic es mantingués en una alta línia científica.

L'equip de l'Acadèmia de Farmàcia que treballà en el projecte va estar format pels acadèmics; Martí Pujol Forn, Josepa Quer Domingo, Rosa Maria Buhigas Cardó, Francesca Niubó Prats i Miquel Ylla-Català.

El diàleg entre l'empresa Transversal i l'Acadèmia fou fluït i donà com a resultat la instal·lació actual, on podem contemplar entre altres: un moble amb la ceràmica degudament classificada, en la seva part alta les capsos de fusta, el cordialer, moble antic restaurat i amb un contingut rigorosament escollit, dos taulells amb les balances i diferents atuells per a la preparació dels medicaments, un armari en el qual es conserva el vidre, i una taula on podia treballar el farmacèutic responsable. Tot plegat ambientat segons els criteris consensuats dels professionals de la comunicació i de la RAFC, amb el vistiplau de la comunitat.

Conclusions

La participació de la RAFC en les actuacions relacionades amb la farmàcia del monestir permeten la preparació de projectes pedagògics, posen a l'abast el coneixement, afegeixen valor patrimonial al conjunt, faciliten la posta en valor i la difusió del patrimoni, ajuden en part al retorn econòmic de la inversió i a la supervivència econòmica de les mateixes monges que complementen el seu treball prioritari d'oració amb la funció de cura del monestir-museu.

Bibliografia

- BERGADÀ, F. Compèndi històric del Reial Monestir de Santa Maria de Vallbona de les Monges, del Orde de Cistell. *Segarra*. Maldà: Periòdic quinzenal d'art i cultura i porta-veus dels interessos de la comarca. 47 (1927).
- CUSÓ SERRA M. *Un monestir cistercenc femení català durant el primer segle borbònic espanyol: Santa Maria de Vallbona (1701-1802)*. Bellaterra: Tesi doctoral (inèd.), Universitat Autònoma de Barcelona, 2009, p. 833-853.
- PRATS DARDER, C.; SANTANACH SOLER, J. Farmàcies antigues de Catalunya. Vallbona de les Monges. *Bulletí de Ceràmica* 38-40 (1988).
- PRATS DARDER, C. *Apotecaria de Vallbona de les Monges*. Santes Creus: Fundació Roger de Belfort, 1990.
- SANS TRAVÉ, J.M. *Monestir de Santa Maria de Vallbona: història, monacat i art*. Lleida: Pagès Editors, 2010.
- YLLA-CATALÀ GENÍS, M. *La farmàcia històrica de Santa Maria de Vallbona de les Monges*. Barcelona: Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, 2018.

La ceràmica de la Farmàcia del Monestir de Vallbona de les Monges

The pottery of the Pharmacy of the Vallbona de les Monges Monastery

M. Rosa BUHIGAS^{1,2}, Anna M. CAMPRUBÍ³, Josepa QUER^{1,2}, Francesca NIUBÓ^{1,2},
Martí PUJOL^{1,2}, Miquel YLLA-CATALÀ^{1,2}

¹Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya,

²Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.

³Monestir de Santa Maria de Vallbona; C.E.: mylla001@cofb.net

Resum - Un dels elements de més interès de la Farmàcia del Monestir de Vallbona de les Monges és sense dubte la seva col·lecció de peces de ceràmica. És un dels molts testimonis que avui podem trobar-hi de la cura amb que les diferents comunitats de l'esmentat monestir han conservat la Farmàcia i també de les diferents èpoques que ha viscut l'apotecaria. Es fa un repàs de la ceràmica actual incloent-hi el noms de les cartelles dels diferents pots. Un equip de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya ha cuidat la seva instal·lació.

Paraules clau: ceràmica farmacèutica, farmàcia monàstica, Monestir de Vallbona, Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya.

Abstract - One of the most interesting elements of the Pharmacy of the Monastery of Vallbona de les Monges is without a doubt its collection of pottery pieces. It is one of the many testimonies that we can find today of the care with which the different communities of this monastery have preserved the Pharmacy and also of the different times that the pharmacy has lived through. A review of the current pottery is made, including the names on the labels from different jars. A team from the Royal Academy of Pharmacy of Catalonia has taken care of its installation.

Keywords: pharmaceutical pottery, monastic pharmacy, Monastery of Vallbona, Royal Academy of Pharmacy of Catalonia.

Introducció

Des del segle XIII, i com a annex a l'hostatgeria del monestir, el cenobi de Vallbona va tenir una Farmàcia que donava servei a la comunitat monàstica, als hostes de l'hostatgeria, i també als pobles de l'entorn. L'any 1835, amb la desamortització que va afectar als monestirs, va deixar de fer la seva activitat. Els

diferents elements de la Farmàcia han estat guardats amb cura fins el dia d'avui, i la Comunitat monàstica ha decidit la seva exhibició com a part del seu museu. Un conjunt que avui es pot contemplar de manera molt didàctica. Ha participat de manera molt activa en la seva instal·lació un grup de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya.

La collecció

La pisa farmacèutica més representativa està aplegada en un moble nou i omple les seves prestatgeries. Hi trobem els pots blaus anomenats regalats i els de “faixes o cintes” que amb seguretat són els més antics que es conserven. Els primers, que podem datar del segle XV, en especial els que estan ben conservats, tenen detalls que marquen la decoració amb fulles d’acant molt visibles i són un bon exemple d’aquests models. Els de “faixes o cintes” ja més tardans són un bon índex de la varietat de pots que va tenir el monestir seguint els corrents de cada època, havent passat a formar part de la farmàcia a partir del segle XVII. Hi trobem representades escenes de cadera i de marina. També hi trobem un pot d’influèn-

cia aragonesa amb motius vegetals aplanats, cartella en diagonal i sobre ella una àliga bicèfala. Amb tota seguretat ambdós tipus de pots varen ser molt nombrosos a l’apotecaria, però, per la fragilitat de la ceràmica, amb el pas del temps ha reduït el seu nombre a unes poques unitats. Amb tot, aquests models són representatius de la diversitat de ceràmica que ha tingut la farmàcia.

El grup més important que es conserva avui està format per un conjunt de pots de mida més aviat petita amb les seves corresponents cobertes de fusta, que respon al model de pots ramejats d’influència francesa. Hi ha 41 pots de mida més gran, i 10 de petits (Fig. 1). La decoració és amb blau cobalt sobre fons blanc amb un escut central amb el nom del pro-

Figura 1 - Col·lecció de ceràmica farmacèutica del Monestir de Vallbona de les Monges.

ducte (Fig. 2), però sense cap referència al monestir com podem trobar en pots d'altres cenobis. Tenen sanefes amb motius curvilinis prop del coll i a la part inferior, cartel·la formada per volutes i coronada per una petxina. Al coll, més aviat alt hi trobem la decoració estil Bérain típica d'aquests models. És una pisa com a molt antiga del segle XVIII, que segurament va anar substituïnt els models anteriors. Aquests pots podien aplegar: extractes, flors, arrels, llavors, fruits, gomes, ungüents i fins productes químics.

Completen el conjunt exposat dues gerres també d'estil ramejat, riques en decoració, amb escut central i delicats dibuixos decoratius a l'entorn. Finalment, cal també esmentar com a peça singular una petita orseta que destaca per la seva formosor i singularitat: Forma baixa aplanada, cos arrodonit amb vora allisada, peu ben format, decoració en blau de cobalt de mitja peça per avall, alternant línies circulars amples i estretes i en la seva part alta delicats dibuixos (Fig. 3)

Les cartel·les

Les cartel·les que trobem en tots aquests pots de ceràmica són:

• *Cartel·les dels pots de faixes i cintes*

Lapis lipis (*Lapis lipis*) - Pedra de llapis. Sulfat de coure

R. Jalapae (*Radix Jalapae*) - Arrel de jalapa. *Ipomoea purga*

S Milli (*Panicum miliaceum*) - Llavor de mill. *Panicum miliaceum*

• *Cartel·les dels pots ramejats*

Amon. Race. (*Amomum racemosum*) - Cardamon mitjà. *Elettaria cardamomum*

Bac. Junip. (*Baccarum Juniperi*) - Gàlbuls de ginebre. *Juniperus communis*

Calam. Arom. (*Calamus aromaticus*) - Càlam aromàtic. *Acorus calamus*

Figura 2 - Detall dels pots ramejats del Monestir de Vallbona de les Monges.

Figura 3 - Orseta amb decoració blau cobalt del Monestir de Vallbona de les Monges.

Cardmo. M. (*Cardamomum majus*) - Cardamom major. *Amomum maximum*

Carioph. Arom. (*Caryophylli aromatici*)- Clau d'espècia. *Syzygium aromaticum*

C. Cap. Verner. (*Conserva Capillorum veneris*)- Conserva de falzilla. *Adiantum capillus-veneris*

C. Fl. Violar. (*Conserva florum violarum*) - Conserva de flors de viola *Viola sp.*

C. Menth. (*Conserva Menthae*) - Conserva de menta. *Mentha spicata*

Cervum .Castrat. - Cèrvol castrat. *Cervus elaphus*

Corallin. (*Corallinus*) - Coral·lina *Corallina officinalis*

Dactilli. (*Dactili*) - Dàtils. *Phoenix dactylifera*

Exst. Fumar. (*Extractum Fumariae*) - Extracte de fumària. *Fumaria officinalis*

Fruct. Aalkekeng. (*Fructus Alkekengi*) - Fruits d'alquequengui. *Physalis alkekengi*

Galle. Comur

G. Arab. (*Gummi arabicum*) - Goma aràbiga. *Acacia senegal*

G. Juniper. (*Gummi juniperi*) - Goma de ginebre. *Juniperus communis*

Jujubae (*Jujubae*) - Fruit de ginjoler. *Ziziphus jujuba*

Lab. Depur. (*Labdanum*) - Làudan. *Papaver somniferum*

Lam. Scill. Exicat. (*laminae scilla exsiccata*) - Bulbs d'escil·la dessecats i tallats a làmines. (*Urginea maritima*)

Lap. Magnes (*lapis magnes*)- Ferro magnètic

Limat. Mart. (*Limat. Mart*) - Llimalla de ferro

Med. Crur. Bob. (*Medulla Cruris Bovullae*) - Medulla de vaca

Quat. S. Frig. Major. (*Quatuor semina frigida majora*) - Les quatre llavors fredes majors. (*Melonum, Cucurbita, Cumeris, Citrulli*). Llavors de meló, carabassa, cogombre i síndria (*Cucumis melo, Cucurbita pepo, Cucumis sativus* i *Citrullus lanatus*)

R. Angel. (*Radix Angelicae*) - Arrel d'àngelica. *Angelica archangelica*

R. Asar. (*Radix Asari*) - Arrel d'atzarí. *Asarum europaeum*

R. Bistort. (*Radix Bistorta*) - Arrel de bistorta. *Polygonum bistorta*

R. Filipendul. (*Radix Filipendul*) - Arrel de filipèndula. *Filipendula ulmaria*

R. Gentian. (*Radix Gentianae*) - Arrel de genciana. *Gentiana lutea*

Rhad. Elect. (*Electuarium Rhabarbarum*) - Electuari de ruibarbe. *Rheum sp.*

R. Hermodactill. (*Radix Hermodactili*) - Arrel de còlquic. *Colchicum autumnale*

R. Imperat. (*Radix Imperatoriae*) - Arrel d'imperatòria. *Peucedanum ostruthium*

R. Peoniae (*Radix Paeoniae*) - Arrel de peònia. *Paeonia sp.*

R. Sigil. salon. (*Radix Sigillum Salomonis*) - Arrel de segell de Salomó (*Polygonatum odoratum*)

R. Valeria.mai. (*Radix Valeriana major*) - Arrel de valeriana major (*Valeriana officinalis*)

R. Vtriusq. Hel. (*Radix utrisque heleni*) - Arrel d'una o altre ènula (*Inula helenium*)

Sang Drac. (*Sanguis Draconis*) - Sang de dragó (Resina obtinguda de *Daemonorop draco, Draцена draco, Pterocarpus sp.*, entre d'altres)

S. Buniad (*Semen Buniadis*) - Llabor de nap (*Brassica napus*)

S. Caru. (*Semina Carum*) - Llabor de comí de prat (*Carum carvi*)

S. Coriandr. (*Semina Coriandri*) - Llabor de coriandre (*Coriandrum sativum*)

S. Heder. Arb. (*Semina Hedera Arborea*) - Llabor d'heura arbòria (*Hedera helix*)

S. Hyoscia. Alb. (*Semina Hyoscyamus Albus*) - Llabor de jusquiam blanc (*Hyoscyamus albus*)

S. Lini. (*Semina Lini*) - Llabor de lli. (*Linum usitatissimum*)

S. Portul. (*Semina Portulaca*) - Llabor de verdolaga (*Portulaca oleracea*)

S. Ruth. (*Semina Ruthae*) - Llabor de ruda (*Ruta graveolens*)

S. Santonic (*Semina Santonici*) - Llabor de santònic (*Artemisia cina*)

S. Spar (*Semina Spartium*) - Labor de ginesta (*Genista sp.*)

Stellaria (*Stellaria*) – Morrons (*Stellaria media*)

Sumac (*Sumach*) – Sumac (*Rhus coriaria*)

Ther. Ex. Citro. - Triaga de llimona

U. C^a Verm (*Unguentum contra Vermes*) - Ungüent contra els cucs

U. Defens de bolo (*Unguentum defensivum*) - Ungüent defensiu

U. Rosat (*unguentum rosarum*) - Ungüent de roses (*Rosa sp.*)

Volitiocolla (???)

• **Cartel·les de les urceòles**

Flor Arantior (*Florum arantior*) - Flor de taronger (*Citrus sp.*)

Fol Salu. (fulles salurètiques (?)). També podria ser Fol Salv. (*folia salviae*) - Fulla de *Salvia officinalis* (?)

Conclusió

Cal considerar la Farmàcia del Monestir de Vallbona de les Monges com un conjunt molt valuós i representatiu d'aquests models d'apotecaria, ja que s'ha mantingut fins al dia d'avui com una de les més completes que podem trobar al país. Com s'ha intentat exposar, la pisa farmacèutica és molt completa i fins indicativa de les circumstàncies que ha patit el cenobi d'una comunitat femenina de les més importants que hi hagut a Catalunya.¹

El text egipci Ebers 1. Traducció i comentari

The Egyptian text Ebers 1. Translation and commentary

Mercè GAYA MONTSERRAT

Farmacèutica, Barcelona. Societat Catalana d'Història de la Farmàcia. C.E.: mgaya001@cofb.net

Resum - La civilització faraònica ens ha llegat un nombre considerable de documents relacionats amb el medicament, entre ells, un dels més importants és el Papir Ebers que és una compilació de 877 textos dels quals la majoria són receptes de preparats medicinals. Un dels que no descriuen cap medicament és el text Ebers 1, que es pot considerar com a pas preliminar de l'actuació del metge/farmacèutic. És una recitació que ha de pronunciar abans d'iniciar el tractament del malalt, en la qual s'invoquen divinitats que l'han de protegir a ell del contagi en el seu exercici professional i propiciar la curació del pacient. Fa referència a la prestigiosa formació que ha rebut el que practicarà aquell acte mèdic/farmacèutic i també és una manifestació dels seus principis deontològics.

Paraules clau: Papir Ebers, recitació, divinitats, formació, contagi, deontologia.

Abstract - The pharaonic civilization has left us a large amount of documents related to the medicine; among them, one of the most important is the Ebers Papyrus that is a compilation of 877 texts, the greater part of them are prescriptions of medicinal preparations. One of those that doesn't describe a medicine is the text Ebers 1, that can be considered a preliminary step of the proceeding of the physician/pharmacist. The text is a recitation to be pronounced before treating the sick person, in which the deities are implored to protect the practitioner against the infection in his professional action and to propiciate the healing of the patient. It mentions the prestigious formation that has received who will perform the medical/pharmaceutical proceeding and it is also a manifestation of his deontological principles.

Keywords: Ebers papyrus, recitation, deities, formation, infection, deontology.

Introducció

La civilització faraònica ens ha llegat un gran nombre de textos relacionats amb el medicament; els anomenem papirs mèdics, tot i que són mèdics/farmacèutics perquè en aquell període el metge i el farmacèutic eren la mateixa persona.

Entre aquests documents destaquem el Papir Ebers, un text extens que fa 20,23 m de llargada per 30 cm d'amplada, que actualment es conserva a la biblioteca de la Universitat de Leipzig. Es va trobar sencer i en molt bon estat de conservació, està escrit en alfabet hieràtic per una sola mà i amb bona lletra.

L'alemany Georg Ebers el va comprar el 1873 a l'americà Edwin Smith, conegut per un altre papir mèdic que porta el seu nom que actualment es conserva al museu Metropolitan de Nova York. Ebers en va editar el text i el va publicar el 1875 amb un glossari de Ludwig Stern en jeroglífic-llatí. En el pròleg, Ebers indica que ell i Stern el 1872-73 vivien en una de les tombes d'Abd el-Qurna, a l'oest de Luxor, dedicats a traduir textos àrabs i coptes quan li va sorgir la possibilitat d'adquirir aquest papir a Edwin Smith. Només en va saber que s'havia trobat uns catorze anys abans entre les cames d'una mòmia a la necròpolis de l'Assassif, a l'oest del Nil, davant de l'actual ciutat de Luxor. No especifica de quina època era la tomba perquè qui va trobar el papir ja era mort i no se li va poder preguntar res sobre la troballa. El cònsol anglès Harris, conegut per haver adquirit l'extens papir que porta el seu nom, assegurava que el Papir Ebers formava part d'un lot de papirs que li van oferir el 1857, que procedien d'una cova del poblat de Deir el Medina on van fer cap des del temple Medinet Habu, tots ells llocs de l'oest de Luxor.

El document conté 877 textos de medicina general, és a dir que s'ocupa d'afeccions en totes les parts del cos, a diferència d'altres papirs mèdics que tracten de malalties específiques, de ginecologia, traumatologia, per a les mossegades de serp, etc. Alguns dels textos del Papir Ebers es troben repetits en altres papirs posteriors, és el cas d'Ebers 1, que és igual que Hearst 78.

El document està datat, al revers hi figura la inscripció *any 9 d'Amenhotep I*, que correspon aproximadament al 1534 aC. Amenhotep I era fill d'Ahmose, el rei que va unificar Egipte i va iniciar l'Imperi Nou. A diferència del seu pare, Amenhotep I va tenir un regnat de pau i va potenciar les arts i la cultura. És en aquest context que es van reunir textos mèdics diversos compilats durant molts anys, i també els coneixements que s'havien transmès per tradició oral, i es van passar en net sobre papir, un suport material prestigiós que s'utilitzava per als documents destinats a ser conservats. Per això, tot i la data del revers del document, els textos que conté el

Papir Ebers són d'èpoques anteriors. Alguns mencionen que es coneixen fa temps i no proporcionen més dades per poder concretar la seva antiguitat, però n'hi ha tres que citen noms de personatges que s'han pogut datar:

- Eb. 419: El Vident Suprem Khuy, dinastia VI, ca. s. XXIV aC.
- Eb. 468: Xexe, mare del rei Teti, dinastia VI, ca. s. XXIV aC.
- Eb. 856 a: el rei Den, dinastia I, finals quart mil·lenni- inici tercer mil·lenni aC.

Per tant, almenys un dels textos és més de mil anys més antic que el document que estudiem.

La major part dels textos del Papir Ebers són receptes de medicaments, però els tres primers no ho són. Se'ls ha qualificat com a *textos màgics* potser perquè no descriuen cap tractament ni cap medicament, pròpiament dits, i invoquen l'ajut de divinitats que haurien d'actuar per acció d'una màgia propiciatòria; però, a diferència dels textos màgics que contenen conjurs intel·ligibles, de l'estudi del text Ebers 1 se'n desprèn que comunica amb prou claredat el que vol manifestar. Conté una recitació que el metge/farmacèutic que ha rebut la corresponent formació ha de pronunciar abans d'iniciar l'administració d'un medicament per tractar el malalt, per invocar els déus per tal que l'ajudin a protegir-se del possible contagi durant la seva actuació professional. La curació del malalt es produirà per l'acció del medicament que s'administra, i s'espera que amb l'ajut de les divinitats que s'invoquen el metge/farmacèutic no s'encomanarà.

Ebers 1 és el text que cal dir quan s'administri a un malalt un medicament en qualsevol part del cos, sense especificar, és a dir que es pot recitar en tots els casos, a diferència d'Ebers 2 que concreta que es recitarà quan es tregui un embenat i Ebers 3 abans d'administrar un beuratge.

El document està escrit amb tinta negra, excepte el títol, les frases finals, i una paraula del segon paràgraf que es van escriure amb tinta vermella (Fig. 1)

El text Ebers 1

Figura 1 - Text en hieràtic. Edit. G. Ebers.

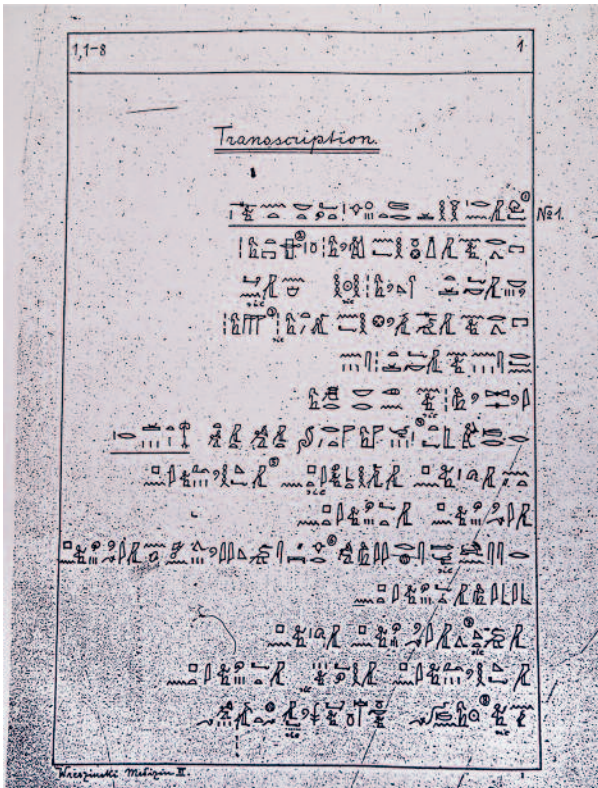

Figura 2 - Inici de la transcripció a jeroglífics. W. Wreszinski.

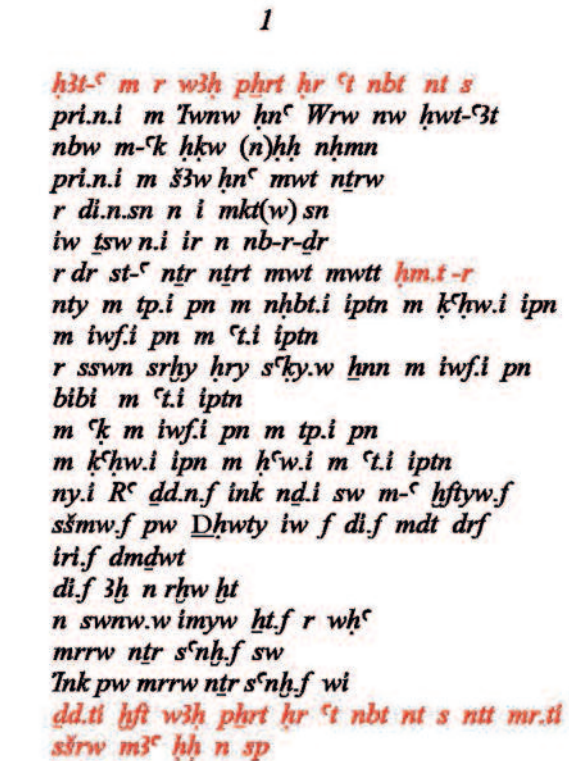

Figura 3 - Transliteració. M. Gaya.

Traducció

Eb. 1 (1,1-11) = H. 78

Començament de la recitació per aplicar un medicament en qualsevol part del cos de l'home

Jo vaig sortir d'Heliòpolis junt amb els nobles de la Gran Casa,

senyors de la protecció, sobirans de l'eternitat.

També vaig sortir de Sais junt amb la mare dels déus perquè ells m'havien donat la seva protecció.

Jo tinc les recitacions creades pel Senyor de l'Univers

per eliminar l'actuació d'éssers malignes, d'un déu, d'una deessa,

d'un mort, d'una morta, *etc*

que són en aquest cap meu, en aquest coll meu, en aquestes espatlles meves,

en aquesta carn meva, en aquestes parts del meu cos, per destruir el maligne, el cap dels que fan entrar la pertorbació en aquesta carn meva, el símptoma de la malaltia en aquestes parts del meu cos

com alguna cosa que entra en aquesta carn meva, en aquest cap meu,

en aquestes espatlles meves, en aquest cos meu,

en aquestes parts del meu cos.

Jo pertanyo a Re. Ell va dir: jo soc el que el protegeix contra els seus enemics.

El seu guia és Tot, ell fa que l'escriptura parli,

ell fa les compilacions de receptes, ell dóna coneixements útils als savis,

als metges, que són els seus seguidors,

per alliberar els que són estimats del déu, ell els manté vius.

Jo soc l'estimat del déu, ell em manté viu.

Que es reciti durant l'administració d'un medicament sobre qualsevol part del cos de l'home que està malalta.

Un mètode eficaç (comprovat) un milió de vegades.

Comentari

En els diversos paràgrafs del text s'introdueixen alguns conceptes que aquell que el recita vol emfatitzar:

Formació

Jo vaig sortir d'Heliòpolis junt amb els nobles de la Gran Casa, senyors de la protecció, sobirans de l'eternitat.

També vaig sortir de Sais junt amb la mare dels déus, perquè ells m'havien donat la seva protecció.

El text Ebers 1 està escrit en primera persona. L'autor comença mencionant dos temples, el d'Heliòpolis i el de Sais, que són els centres on va rebre formació, com a carta de presentació que acredita la seva competència per a l'actuació professional que durà a terme tot seguit.

A la ciutat d'Heliòpolis hi havia el temple del déu Re, la principal divinitat del panteó egipci; els seus sacerdots, *els nobles de la Gran Casa*, van tenir gran influència durant les dinasties V i VI, podria ser que el text Ebers 1 s'hagués redactat durant aquell període, però no es pot afirmar sense tenir més informació. També menciona Sais, la ciutat del Baix Egipte seu del temple de la deessa Neith. A les anomenades *Cases de la vida* dels temples s'impartia ensenyament de diverses matèries, entre elles medicina; del text se'n desprèn que qui el va escriure va estudiar al temple d'Heliòpolis i també al temple de Sais. Per tant, comença la recitació presentant-se com a persona legitimada per administrar el medicament gràcies a la formació que va rebre en centres ben reconeguts.

Té els coneixements per evitar el contagi

Jo tinc les recitacions creades pel Senyor de l'Univers

per eliminar l'actuació éssers malignes, d'un déu, d'una deessa,

d'un mort, d'una morta, etc

que són en aquest cap meu, en aquest coll meu,

*en aquestes espatlles meves,
en aquesta carn meva, en aquestes parts del meu
cos,
per destruir el maligne, el cap dels que fan entrar
la pertorbació en aquesta carn meva, el símptoma
de la malaltia en aquestes parts del meu cos
com alguna cosa que entra en aquesta carn
meva, en aquest cap meu,
en aquestes espatlles meves, en aquest cos meu,
en aquestes parts del meu cos.*

Gràcies als seus coneixements, sap les paraules que ha de recitar per evitar el contagi durant l'administració del medicament al malalt, i també les precaucions que ha d'observar.

És rellevant destacar que qui parla és conscient de la possibilitat de contagi pel fet de tractar el malalt. No menciona una paraula concreta que puguem traduir per *contagi*, sinó que el descriu, ja que cita *els que fan entrar la pertorbació i el símptoma de la malaltia en el meu cos*, això vol dir que entén que hi ha un agent contaminant que pot transmetre la malaltia d'una persona malalta a una altra que no ho és. Està indicant que la malaltia entra en el cos del que es contagia des de fora, per mitjà d'un organisme estrany o una circumstància que modifica el seu estat saludable i el farà emmalaltir. Actualment entenem així l'origen d'una infecció i el factor desencadenant d'una malaltia.

La paraula *etc.* està escrita amb tinta vermella en el text original, potser per remarcar bé que és conscient que hi ha més perills que aquells que esmenta.

Deontologia

Cal notar que, tot i saber que ell està en perill, tractarà aquell malalt. No hi ha cap indicatiu de dubte en les seves paraules. Hi ha possibilitat de contagi però ell administrarà el medicament perquè és el seu deure.

Invocació als déus per tenir la seva protecció i guia. Reiteració en la formació rebuda

Jo pertanyo a Re. Ell va dir: jo soc el que el protegeix contra els seus enemics.

*El seu guia és Tot, ell fa que l'escriptura parli,
ell fa les compilacions de receptes, ell dóna coneixements
útils als savis,
als metges, que són els seus seguidors,
per alliberar els que són estimats del déu, ell els
manté vius.
Jo soc l'estimat del déu, ell em manté viu.*

Declara que pertany a Re, el ser suprem, és com dir que és fill de déu, i actua sota la seva protecció contra els enemics que, en aquest cas concret són els que portarien el contagi.

Menciona el guia Tot, déu de la saviesa i de la medicina que ha compilat les receptes medicinals i dóna coneixements als savis i als metges que han rebut els seus coneixements útils per alliberar-se del contagi i mantenir-se vius. Tots ells són estimats del déu. Ell també ho és, per tant és un metge que confia en els seus coneixements i en la protecció del déu per no contagiar-se i mantenir-se viu. Torna a mencionar la formació que ha rebut quan cita el déu Tot que dóna coneixements als metges, és a dir, els coneixements dels metges tenen un origen diví.

El fet que es mencioni reiteradament la formació rebuda en aquest text previ a l'actuació mèdica/farmacèutica, que també és el primer text de tot el paper, indica que a Egipte el metge/farmacèutic havia de cursar uns estudis específics en centres reconeguts per exercir la seva professió. Els dos temples que menciona van ser molt importants a l'Antic Egipte, podem deduir que les seves escoles de medicina eren prestigioses i citar-les era aportar uns mèrits al seu currículum.

La recitació d'una invocació a uns déus es pot entendre com un acte de fe relacionat amb unes creences religioses, en espera de que es produeixi un efecte de màgia propiciatòria beneficiosa per al metge, que li evitarà el contagi; no hem d'oblidar que l'escola era al temple i la religió era present en aquell entorn. Però, simultàniament s'està administrant un medicament preparat tal com indiquen les receptes que són en els escrits dels savis, és a dir, en els textos mèdics ben reconeguts per la seva eficàcia. Per tant, s'entén que en l'acte mèdic/farmacèutic d'adminis-

tració d'aquell medicament, la curació que en resultarà no dependrà de la màgia sinó que la proporcionarà el medicament, ben prescrit i ben administrat gràcies als coneixements de qui el prescriu i l'administra que, a més a més, invoca els déus per tal que l'ajudin a protegir-se del contagi.

La frase final

Un mètode eficaç (comprovat) un milió de vegades.

És una frase que indica que la invocació no és nova i ja s'ha comprovat abastament que aquell que la recita no es contagia. És com una frase feta que es repeteix en altres textos del papir, al final de receptes de medicaments, per recalcar que aquell preparat ja és conegut i s'ha anat receptant perquè ha donat bons resultats.

Conclusió

En el text Ebers 1 es mencionen diversos conceptes:

- **El contagi:** la finalitat de la recitació d'invocació que precedeix l'administració del medicament per part del metge/farmacèutic és obtenir de les divinitats la protecció contra el contagi pel contacte amb el malalt, per tant, els antics egipcis tenien present aquest concepte.

- **La formació:** cita dos temples on va rebre la formació com a metge i que és el déu Tot qui proporciona als metges els seus coneixements.
- **Deontologia:** coneix el risc d'emmalaltir però ell durà a terme l'actuació professional, fet que posa en evidència els seus principis deontològics.
- **Creences religioses:** confia en la protecció dels déus i en els coneixements que ha adquirit, que també procedeixen dels déus, que l'ajudaran a no contagiar-se i mantenir-se viu.
- **Eficàcia de la recitació:** la recitació és eficaç tal com s'ha comprovat per l'experiència.

És rellevant destacar que es menciona repetidament la formació que ha rebut la persona que curarà el malalt. Un text com aquest ens informa de que a l'Antic Egipte la medicina/farmàcia l'exercien persones formades en centres de prestigi reconegut; que és la formació la que garanteix la qualitat de la seva actuació professional, i en citar-la a l'inici del Papir Ebers també garanteix la qualitat de tot el contingut d'aquest document.

Bibliografia

EBERS, G. (ed). *Papyros Ebers*. Leipzig : Wilhelm Engelmann, 1875.

WRESZINSKI, W. *Transkription des Papyrus Ebers. Die Medizin der Alten Ägypter*. Band 3. Leipzig: J. C. Hinrichsche Buchhandlung, 1913.

Aportacions a Flora Catalana Antiga, 3. *Myrtus communis* L. (Myrtaceae)

Contributions to Ancient Catalan Flora, 3. *Myrtus communis* L. (Myrtaceae)

Cèsar BLANCHE^{1,2}

¹Laboratori de Botànica, Facultat de Farmàcia i Ciències de l'Alimentació, Universitat de Barcelona;

²Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya. C.E.: cesarblanche@ub.edu

Resum - Es donen a conèixer les citacions identificades botànicament de presència de la murta *Myrtus communis* L. (Myrtaceae) documentades als Països Catalans, en el període comprès entre els s. V aC i V dC (mostres arqueològiques o biològiques preservades), així com el seu ús històric com a combustible, medicinal, alimentari, aromàtic, funerari, ornamental i iconogràfic. Es destaca el simbolisme de les representacions de garlandes de murta en l'àmbit de la religió, de les relacions amoroses, de la poesia, o de la significació política, en el món de l'Antiguitat grega.

Mots clau: *Myrtus communis*, murtra, Flora Catalana Antiga, fitoiconografia.

Abstract - The botanically identified citations of the presence of myrtle *Myrtus communis* L. (Myrtaceae) documented in the Catalan Countries, in the period between the Vth BC and Vth AD centuries (preserved archaeological or biological samples), as well as its historical use as fuel, medicinal, food, aromatic, funerary, ornamental and iconographic, are given. The symbolism of the representations of myrtle garlands in the field of religion, love affairs, poetry, or political significance in the world of Greek antiquity stands out.

Keywords: *Myrtus communis*, myrtle, Ancient Catalan Flora, phytoiconography.

Introducció i Metodologia

Aquesta contribució presenta part de les dades del projecte "Flora Catalana Antiga" (FCA), iniciat l'any 2017 amb l'objectiu de catalogar la flora coneguda a la Antiguitat als Països Catalans.

La base territorial i el tesaure botànic del projecte són els de *Flora dels Països Catalans* (Bolòs *et al.*, 2005). El període cronològic abasta des de la

Protohistòria fins a l'Antiguitat tardana, incloent-hi els contextos tant dels pobles indígenes com de les colonitzacions. Per a cada tàxon, es recull informació de les fonts següents: (i) dades arqueobotàniques (fruits, llavors, fustes, carbons, etc. preservats); (ii) material biològic (principalment pol·len) provinent d'estudis de paleovegetació i paleoclimàtics; (iii) objectes arqueològics amb informació vegetal (iconografia de plantes en ceràmica, pintures, escultures,

monedes i qualsevol altre tipus d'objectes) i (iv) epigràfics i escrits (a partir de textos clàssics). La informació recopilada, obtinguda de treballs de camp, fonts bibliogràfiques, bases de dades i repositoris de documentació, així com de jaciments i museus, s'emmagatzema en una base de dades Microsoft Access (més detalls a Blanché, 2016). Actualment, la base de dades inclou més de 1600 registres documentats obtinguts de 251 fonts (aproximadament 1/3 del volum total esperat). L'inventari consta, fins ara, de 260 tàxons (òbviament amb un grau de precisió de les identifications molt inferior a la pràctica de la taxonomia botànica actual). Són principalment espermatòfits, tot i que també s'han capturat registres de fongs, algues, briòfits i pteridòfits.

La present aportació agrupa les dades inventariades fins al 1/11/2019 sobre la murtra, murta o murtrera, (*Myrtus communis* L., *Myrtaceae*), que és un arbust de 1-3 (5) m, perennifoli, de fulles alternes (Fig. 1a,b), propi de màquies tèrmiques mediterrànies (per sota dels 1.000 m s.m.) i distribuït per la Regió Mediterrània i Pròxim Orient (Bolòs *et al.*, 2005; Paiva, 1997). És àmpliament conreat des d'antic i ben conegut per les propietats aromàtiques, el fruit comestible (murtons), les flors blanques flairoses, les fulles sempre verdes i d'ús culinari, així com pels múltiples usos rituals i en medicina tradicional fins a l'actualitat (Dafni *et al.*, 2019).

Resultats

Les dades inventariades, i presentades ara com a avenç, inclouen un total de 12 registres, només un dels quals és una mostra biològica i els onze restants són materials ceràmics. Es presenten a la Taula 1, amb indicació del número de referència, la localitat, el context cultural i cronològic, la descripció i la referència bibliogràfica i iconogràfica.

Discussió

Mostres biològiques

Tot i que *M. communis* és una espècie silvestre al territori estudiat (Bolòs *et al.*, 2005), actualment abundant (present en 171 quadrats UTM de 10 × 10 km de costat, segons ORCA, 2014; (Fig. 1c), ben coneguda i utilitzada localment des de fa segles, tan sols se n'ha identificat material biològic antic en una única localització, i, encara, del període previ a l'abastat al projecte. Es tracta de restes antracològiques pre-ibèriques de fusta de murtra datades del període 1.100-900 aC que han estat publicades per Piqué (2002) de la zona de la plana fluvial del Ter, a la comarca del Baix Empordà. Tot i que no podem concloure'n la presència al paisatge vegetal local, sí que podem assumir una selecció voluntària del material, que el seu ús com a combustible suggereix desplaçaments relativament curts i que l'entorn territorial no tenia la configuració actual puix que no s'havia format encara la plana al·luvial actual del riu Ter (Brill *et al.*, 2010).

Figura 1 - *Myrtus communis* L. a) Botons florals i flors amb molts estams. b) Detall de branca en fruit amb baies coronades per les restes del calze persistents; c) Àrea de distribució als Països Catalans (Font: ORCA, 2014).

Taula 1 - *Myrtus communis* L. (*Myrtaceae*). Registres arqueològics i orgànics inventariats al projecte Flora Catalana Antiga (actualització 1/11/2019).

REF	Localitat	Cronologia	Descripció	Referència
MOSTRES BIOLÒGQUES ORGÀNIQUES				
MY co 1	La Fonollera Torroella de Montgrí BE	PRE IBE X aC	ANTRACOLOGIA - Carbons de fusta (combustible)	PIQUÉ, 2002
CERÀMICA				
MY co 2	c/ Caputxins, 24 Tarragona TG	GRE V aC	CERÀMICA - Copa àtica de figures roges. Vora d'escif amb decoració d'una "garlanda de murtra" de pintura blanca de l'estil de Saint-Valentin. Àpex de fulla aguda i de fruit pedicel-lat	ADSERIAS <i>et al.</i> , 1993 Ic: ADSERIAS <i>et al.</i> , 1993 (Fig. 7.1)
MY co 3	<i>Emporion</i> L'Escala AE	GRE V aC	CERÀMICA - Copa àtica de peu baix, de figures roges, fragment amb escena de gineceu, amb personatge femení, amb corona de fulles de murta a la mà (oposades, contorn de base arrodonida i àpex agut). MAC-Barcelona Inv. Núm. 4420	CABRERA & AQUILUÉ, 2008-ss Ic: <https:// www.iberiagraeca.com/ base/ficha.php?ficha=33>
MY co 4	<i>Emporion</i> L'Escala AE	GRE V aC	CERÀMICA - <i>Alabastron</i> àtic de figures negres. Escena amb sirena, aulós i tomba; baix a esquerra, possible branca de murtra (<i>rama de mirto</i> [sic]), insegura, tota la peça molt desgastada- MAC-Girona Inv. Num. 827	CABRERA & AQUILUÉ, 2008-ss Ic: <https://www. iberiagraeca.com/base/ ficha.php?ficha=4552>
MY co 5	<i>Emporion</i> L'Escala AE	GRE V aC	CERÀMICA - <i>Alabastron</i> àtic de figures negres. Escena amb òliba, possible branca d'olivera pel context, de fulles linears però identificada a la font com de murtra (<i>rama de mirto</i> [sic]), insegura- MAC-Girona Inv. Num. 808	CABRERA & AQUILUÉ, 2008-ss Ic: <https:// www.iberiagraeca.com/ base/ficha.php?ficha=4553>
MY co 6	<i>Emporion</i> L'Escala AE	GRE VI aC	CERÀMICA - Copa (<i>kylix</i>) àtica, de tipus oftàlmic, de figures negres. Fragment de la vora, amb un ull apotropaic i amb escena dionisiàca, amb <i>kantharos</i> , branques d'heura i corona cenyida de murtra. MAC -Barcelona- Inv. Núm. 422	CABRERA & AQUILUÉ, 2008-ss Ic: <https://www.iberiagraeca .com/base/ficha.php?ficha= 4559>; CBV - 0096, 0097
MY co 7	Ullastret Ullastret BE	GRE V aC	CERÀMICA - <i>Skyphos</i> àtic de figures vermelles, amb banda de fulles de murtra, oposades, agudes, més amples a la base, curtament peciolades, amb fruit (algun amb excrescència distal). MAC-Ullastret	Ic: CBV - 0092
MY co 8	nc nc nc	GRE IV aC	CERÀMICA - Àmfora apuliota, de figures roges i detalls en blanc. Escena de gineceu (flors, mirall, caixa de núvia) emmarcada per una banda amb garlanda d'heura simplificada (però fulles cordiformes a la base i punts que evocuen la umbel·la de fruits). Figura femenina amb corona a la mà dreta, d'on penja una cinta i que evocaria una possible garlanda de murtra (pel context, no per la forma) MAC -Barcelona	Ic: CBV - 0098-0100
MY co 9	Excav. c/ Jaume I Tarragona TG	GRE V- IV aC	CERÀMICA - Vora de copa (escif) àtica de figures vermelles. Fragment apical de possible fulla de murta acuminada. MNAT 122-56	DÍAZ GARCÍA, 2008 Ic: DÍAZ GARCÍA, 2008 (Fig. 10.23)
MY co 10	Anseresa (Vilaró Vell) Solsona SO	GRE V- IV aC	CERÀMICA - Fragment de vora de copa (escif) àtica sobrepintada. Fragment de fruit pedicel-lat, amb corona apical possiblement de murta acuminada. Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Núm. Inv.: An-147, 150, 153, ó 155	CABRERA & AQUILUÉ, 2008-ss Ic: <https:// iberiagraeca.net/ base/ficha.php?ficha=3289>
MY co 11	<i>Illiberis</i> Elna RO	GRE V aC	CERÀMICA - Dos fragments de <i>skyphos</i> àtic de ceràmica sobrepintada amb garlanda de murtra, amb fragments de quatre fulles, oposades, de base arrodonida i àpex acuminat i cinc fruits llargament pedunculats, tres dels quals duen un petit apèndix simple assimilable a les dents del calze	BÉNEZET, 2017 Ic: BÉNEZET 2017 (Fig. 2, 22-23)
MY co 12	<i>Illiberis</i> Elna RO	GRE IV aC	CERÀMICA - Fragment de vora de plat àtic de ceràmica sobrepintada amb una garlanda circular que mostra quatre fulles, de base arrodonida i àpex acuminat, agut i dos fruits pedunculats, un dels quals amb un apèndix bífid que restitueix bé la corona persistent de dents del calze	BÉNEZET, 2017 Ic: BÉNEZET 2017 (Fig. 2, 31)

CBV - Arxiu fotogràfic de l'autor - Núm. de Fotografia.

La base de dades *Flora Ibérica* (Mata, 2010) no reporta tampoc cap fragment vegetal orgànic antic de murtra dels Països Catalans. La migradesa del registre arqueobotànic no s'ha de relacionar amb la raresa de l'espècie al territori a l'antiguitat, sinó estrictament amb l'absència en les mostres preservades dels jaciments analitzats. A la regió mediterrània, en conjunt, tampoc no es disposa de gaires testimonis orgànics, però, per exemple, hi ha pol·len de *Myrtus communis* documentat amb una certa freqüència en sòls de la zona vesuviana, tant al 79 dC (Boscocoreale, Oplontis i Pompeia) com en l'actualitat (Grüger, 2002).

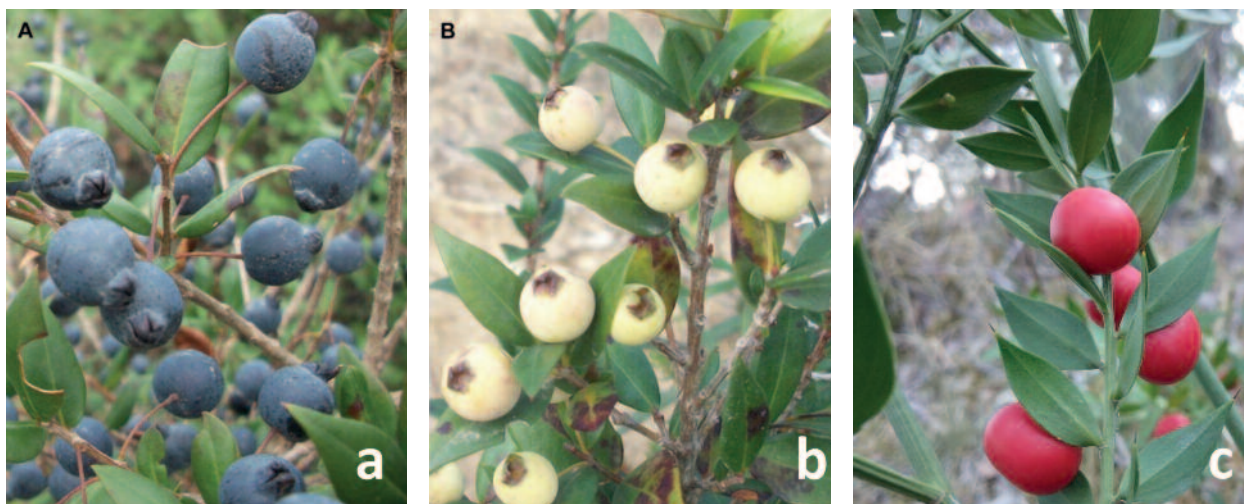
Taxonomia i usos de la murtra a l'Antiguitat

En l'àmbit de la Botànica antiga, Teofrast (*Historia Plantarum*) cita la murtra múltiples vegades i dóna detalls de la morfologia i de la distribució geogràfica, així com del cultiu (poda, multiplicació, adob, regs) i en destaca la fragància admirable entre les flors d'Egipte (Amigues, 2010). També ressenya l'abundor de murtra a les proximitats del *Circeion* [HP V_{8,3}] identificat com el promontori del *Monte Circeo* actual, al golf de Gaeta, al nord de Nàpols.

Plini [NH XV₁₁₈₋₁₂₆] fa una llarga discussió sobre la murtra, però hi inclou, incorrectament, el que ell anomena murtra silvestre (Jashemshki *et al.*, 2002). D'aquesta manera, la taxonomia botànica antiga acabaria reconeixent tres entitats de murtra

(Fig. 2): a) la “murtra negra” (amb la baia d'un blau-negrós), considerada la varietat “cultivada” i que es correspon botànicament amb *M. communis* L. var. *communis*; b) la “murtra blanca” (amb la baia de color pràcticament blanc), dita també “de Sardeña”, realment més rara, que ha estat reconeguda en el nivell de varietat com a *M. communis* L. var. *leucocarpa* Ten. (però que de vegades coexisteix en individus amb fruits blaus; en general, la taxonomia actual considera totes les varietats i cultivarietats descrites com a pertanyents a una única espècie, *M. communis*, cf. Paiva 1997) i c) la “murtra silvestre” (de baia vermella), l'antic *oxymyrsiné* o *chamaemyrsiné*, i anomenada *myrtus sylvestris* per Plini [NH XXIII], que és una confusió, atès que en realitat no pertany ni a la família de les mirtàcies, sinó que es tracta del galzeran (*Ruscus aculeatus* L., *Asparagaceae*) i que tan sols té una certa semblança amb la murtra (Fig. 2c).

En jardineria, la murtra ha estat cultivada a Itàlia almenys des del s. IV aC (Teofrast [HP V_{8,3}] cf. Amigues, 2010), on esdevingué planta característica dels jardins de recreació, juntament amb el boix i el llozer, segons els poetes Marcial i Horaci [Carm. II₁₅] i plantada als jardins per fer-ne corones [Cató, R.R. VIII₂]. Més tard ja s'apreciava de les murtes, especialment als *myrteta otiosa*, la frescor de llur ombra, es podaven per a fer cenacles [Quintilià, *Inst.*

Figura 2 - Branques en fruit de les murtes conegudes en època romana: a) “murtra negra” (*Myrtus communis* L. var. *communis*); b) “murtra blanca” (*M. communis* L. var. *leucocarpa* Ten.); c) “murtra silvestre” (*Ruscus aculeatus* L.).

Orat. VIII_{3,8}] i per a fer-les fortes [Virgili, *En.* III₂₃] i també sabem que eren plantades als horts [Longo, II₃].

En alimentació, la baia era força apreciada i, de fet, és comestible (però astringent). Es coneix un bol de baies de murtra carbonitzades provinent de Pompeia, de la col·lecció del museu de Nàpols, testimoniat per una fotografia (NM inv. 84674), però avui perdut (cf. Jashemski *et al.*, 2002: 129). De fet, la baia era emprada com a aromatitzant (abans de l'arribada del pebre a Itàlia) i dóna lloc al nom d'un plat (*myrtatum*). Amb la mateixa substància s'aromatitzava el gust del senglar i s'afegia murtra a moltes salses [Plini XV₁₁₈; Apici VIII_{1,3;1,7}] i embotits [Varró, *L.L.* V₁₀]; un derivat d'aquests (*farcimen murtatum*) ha arribat als nostres dies amb el nom de mortadella (It: *mortadella*, del Lat: *murtatum*, cf. Segura *et Torres*, 2009). També era emprada en la preparació de vins. Hi havia dues menes de vi de murtra: el preparat amb murtra negra (*vinum murteum*) [Cató, *Agr.* 12] i el preparat amb murtra blanca [Columel·la, XII_{38,5}]. Si s'afegia murtra al vi, era considerada garantia sanitària: abans de beure, es filtrava el vi amb un sac de lli (*saccus, colum*) empapat amb oli de murtra, que retenia les impureses i perfumava el vi [Horaci, *Sat.* II_{4,53-54}]. A Pompeia, els fruits eren un ingredient bàsic d'un tònic molt popular (Jashemski, *l.c.*)

Com a medicinal, Dioscòrides [I, 112] considera millor la murtra negra que la blanca, opinió coincident amb la de Plini [NH XXIII], favorable a la murtra "conreada". Plini i Dioscòrides van catalogar diversos usos medicinals de la murtra (Jashemski *et al.*, 2002; Segura *et Torres*, 2009): planta i fruit: estíptica (astringent / antidiarreica); fruit verd i sec menjat: s'administrava als hemòptics (hemoptisi); suc de murtons verds exprimits: calma l'estómac i és diürètic; amb vi, contra picades de taràntula i escorpí; antiinflamatori ocular (aplicat amb cataplasma i fístules lacrimals). El vi del fruit exprimit, una mica cuit, i pres abans, evita l'embriaguesa del vi normal i era considerat "un vi que no emborratxa" [Plini HN XXIII₁₅₉] i també tenia aplicació com a desinfectant de pitiriasi, fent una instil·lació

en les orelles supurants. Finalment, l'oli de murtra es tenia per cicatritzant i astringent [Diosc. I₃₉; Plini NH XXIII₈₇].

Mostres arqueològiques

A part de la mostra de La Fonollera, tota la resta de registres de murtra (Taula 1) són elements iconogràfics d'origen colonial oriental (grec), puix que tampoc se n'ha pogut identificar cap d'origen local. N'hi ha cinc de més segurs.

Així, trobem una representació força evocadora de murtra en un fragment de copa àtica de figures vermelles (MYco 3, provinent d'Empúries, datat del s.V aC i estudiat per Miró, 2006, núm. 672) que conserva la representació d'un personatge femení assegut, amb una corona de murtra a la mà en una escena de gineceu (Fig. 3e); en aquestes escenes són típiques les garlandes i corones florals (Miró, *l.c.*). La corona que es retira del cap i que es manté amb la mà de la dona assenyala el potencial semàntic dels brots, branques i corones de murtra quan es representen trencades o doblegades cap per avall, per tal de significar, com a hipòtesi provisional, la fragilitat o la precarietat d'un enllaç amorós (Kunze-Götte, 2006).

Una segona imatge de *Myrtus* (MYco 6, Fig. 3a-c) prové d'un fragment antic (550-500 aC) de *kylix* àtic de figures negres (de tipus oftàlmic) procedent també d'Empúries, amb una escena dionisíaca on un personatge masculí que sosté un *kantaros* duu posada una corona floral i està envoltat per un emparrat d'una enfiladissa. La corona del cap del déu es pot identificar com de murtra per les fulles oposades, amb àpex agut i pedicels llargs de fructificació axil·lar, mentre que les branques enfiladisses i irradiants (d'heura, *Hedera helix*) omplen l'espai al voltant del personatge, com a recurs decoratiu ben conegut de les escenes dionisíaques (Blanché, 2016; 2019 b).

Alguns artistes es van esforçar per dibuixar amb precisió els contorns de murtra en bandes decoratives, incloses les restes apicals del calze en els fruits de *Myrtus*, com les que es poden veure (Fig. 3h)

en un *skyphos* de figures roges (MYco 7) procedent de la ibèrica Ullastret propera al port comercial d'*Emporion* o en la corona de murtra amb baies conservada en un *oinochoe* atenès (Beazley Archive VN 9033423). Diverses peces i fragments de forma (escif sobrepintat), datació (s. V aC) i decoració (banda de garlanda de murtra amb fruits coronats per restes del calze) molt similars han estat documentats entre els materials d'importació del jaciment de Cancho Roano - Zalamea de la Serena (Badajoz) (CIG 4720-4723 i 4726, Cabrera & Aquilué, 2008).

Per analogia, cinc altres fragments de recipients ceràmics que només conserven representada una part del contorn de la planta, formant part de garlandes o sanefes, han pogut ser atribuïts, tot i que amb certa precaució, a *Myrtus communis*. Entre aquests, dos de provinents de *Illiberis* (Elna, al Rosselló): un, format per dues parts d'un *skyphos* àtic de ceràmica sobrepintada amb garlanda de murtra que mostra fragments de quatre fulles, oposades, de base arrodonida i àpex acuminat i cinc fruits llargament pedunculats, tres dels quals duen un petit apèndix simple assimilable a les dents del calze (MYco 11) i un altre, que és una vora de plat àtic, també de ceràmica sobrepintada amb una garlanda circular que mostra quatre fulles, de base arrodonida i àpex acuminat, agut i dos fruits pedunculats, un dels quals amb un apèndix bífid que restitueix bé la corona persistent de dents del calze (MYco 12). Més fragmentaris, encara, dues peces procedents del poblament pre-romà de Tarragona, com a) els d'una vora d'escif àtica de figures roges, amb decoració d'una garlanda de murtra de pintura blanca de l'estil de Saint-Valentin on s'observa l'àpex de fulla aguda i un fruit pedicel·lat (MYco 2) i b) un fragment apical de possible fulla de murtra, acuminat, també de la vora d'una copa (escif) àtica de figures vermelles (MYco 9) i, encara, un altre, conegut per un dibuix antic, que pertany a la mateixa tipologia de recipient ceràmic, conté la iconografia d'un fragment de fruit pedicel·lat, amb corona apical possiblement de murtra, d'atribució més insegura, originari de Solsona (MYco 10). Tots tres són importacions d'origen grec, datades dels s. V-IV aC.

Altres identifikacions atribuïdes a la murtra per registres de les bases de dades són força menys clares. D'aquestes, descartaríem, per ara, les representades en dos alabastres emporitans del s. V aC, de figures negres: i) escena amb una sirena, aulós i tomba, amb una curta branca amb fulles linears indexada com a murtra, molt simplificada, que proporciona una identificació massa insegura (Beazley Archive, MYco 4) i també, ii) una branca identificada com de murtra, amb fulles linears esquemàtiques al costat d'una òliba o mussol (*Iberia Graeca*, MYco 5) que fa dubtosa l'atribució a *M. communis* per la morfologia vegetal (en lloc de l'olivera *Olea europaea*, també de fulles oposades) i pel context significatiu (en ser l'òliba una de les formes de representació de la deessa Atena, com hom pot verificar en diverses mostres numismàtiques i ceràmiques emporitanes i de tot el món grec, especialment d'Atenes, cf. Blanché, 2019b).

La funció iconogràfica de la murtra com a atribut, símbol i ornament dels vasos àtics dels períodes arcaic i clàssic és revisada per Kunze-Götte (2006). Aquesta especialista adverteix que la murtra sovint està mal identificada, principalment perquè els artistes antics en general no van buscar realment una versemblança naturalista i, segons la seva opinió, és de primera importància cercar amb cura els elements fonamentals de la seva representació pictòrica, com ara la forma de les fulles (sovint confoses amb les de llorer o d'olivera, cf. Figs. 3f-g i Fig. 4) i de les baies (tenint en compte els esforços dels pintors de gerres i copes per fer que la murtra pogués ser reconeguda amb unes quantes pinzellades rudimentàries que suggereixin les dents del calze persistents sobre el fruit, resultat de l'ovari ínfer, a l'extrem de pedicels axil·lars, sovint més llargs que les fulles, Figs. 1, 2 i 3d). La identificació s'ha de complementar amb el paper semàntic de la murtra en els diversos contextos iconogràfics. Com ja hem vist i confirmen diversos autors (Rhizopoulou, 2004; Jashemski *et al.*, 2006; Kunze-Götte, 2006) la murtra era una de les plantes més utilitzades per a les corones florals i el seu ús abastava una àmplia diversitat de ritus públics o privats, cerimònies cíviques, sacrificis, etc.

Figura 3 - Iconografia de *Myrtus communis* L. en registres del projecte FCA. a-c: MYco6. Copa àtica de tipus oftàlmic amb ull apotropaic i escena dionisiaca (Empúries). a) visió general, b) personatge central coronat, c) detall de la corona, de trets senzills. d: de trets més detallats (Kunze-Götze, 2006). e: MYco3. Fragment de copa àtica de peu baix amb escena de gineceu amb personatge femení amb corona de murtra a la mà (Empúries). f-g: Sanefes decoratives de llorer *Laurus nobilis* del coll de cràters àtics de figures vermelles d'Empúries (s. IV aC, MAC-E). e) sense fruit, orientat a la dreta; amb botons florals o fruits, orientat a l'esquerra (Blanché 2019b). h: MYco7. Copa àtica amb sanefa de fulles de murtra curtament peciolades i fruits, algun amb excrescència (possibles restes del calze) (Ullastret).

Llenguatge iconogràfic de les corones de murtra

Les il·lustracions dels vasos antics estudiats assenyalen o subratllen un missatge específic, com a emblema o com a marc ornamental, perfectament comprensible per a la societat del seu temps. Per al cas de la murtra, la significació característica es relaciona amb Apol·lo, Afrodita o amb rituals funeraris (Kunze-Götze, 2006). Malgrat les dificultats ja esmentades per a identificar les garlandes o corones de murtra amb

total seguretat, queda clar que la seva representació era molt més rara en ceràmica que no pas la d'olivera o la de llorer (el nombre de registres de corones o garlandes d'aquestes dues espècies a la base de dades de FCA en construcció també és molt més gran, unes deu vegades més, Blanché *ined.*). Així, quan es reproduïx la murtra en un artefacte, no hi ha dubte que es tracta d'una elecció acurada i precisa del motiu, associada a la comprensió social del significat (així ho testimonien

Figura 4 - Perfil de les fulles d'espècies botàniques representades en garlandes, corones o bandes decoratives en la iconografia grega clàssica. a) murtra (*Myrtus communis* L.); b) olivera (*Olea europaea* L.); c) llorer (*Laurus nobilis* L.).

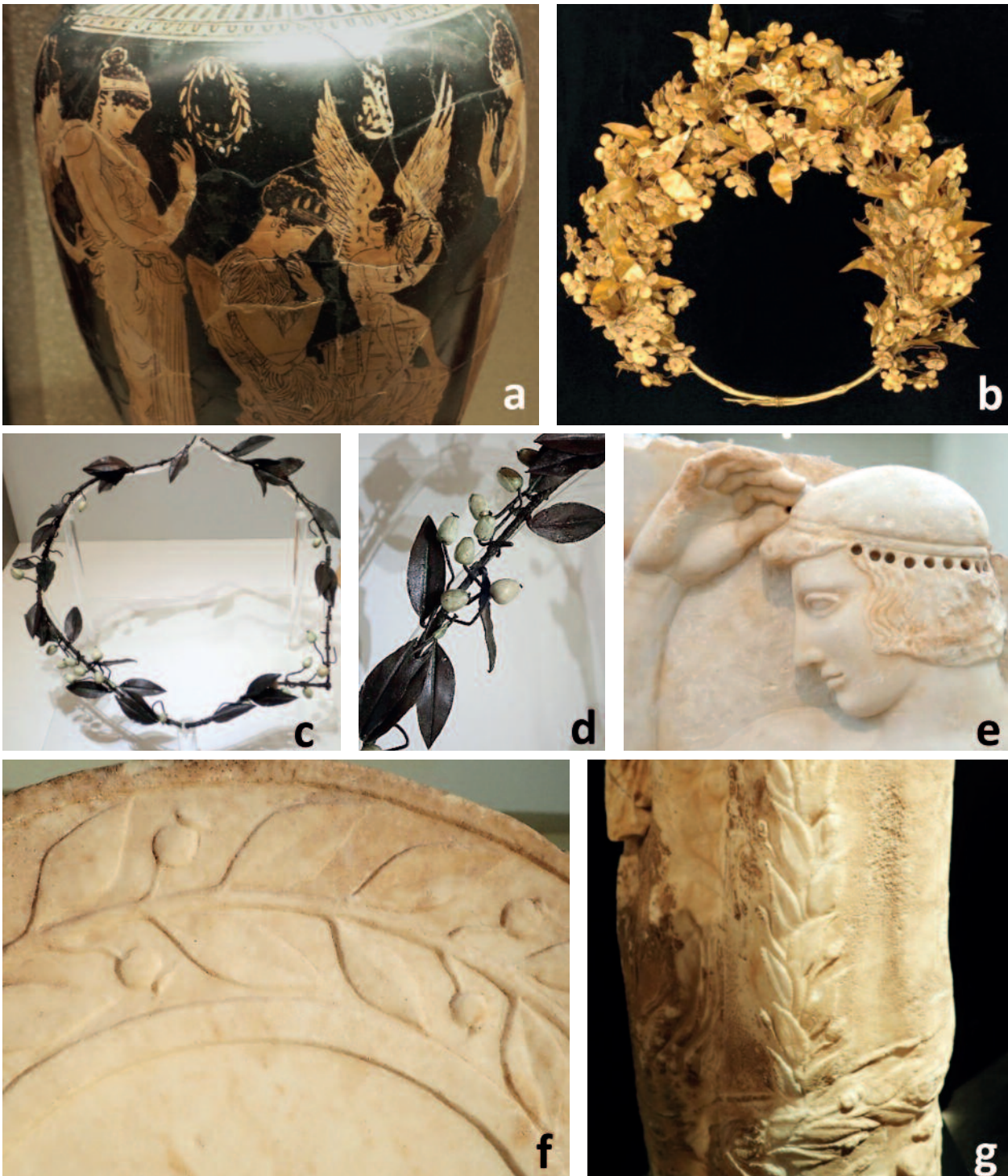
les troballes de murtra en ceràmica, pintura, bronze o mosaic de Pompeia (Jashemski *et al.*, 2002) o les que es mostren a la Fig. 5.

Myrtus communis, com a element vegetal viu, formava part de la sacralització dels boscos i jardins dels mons grec, etrusc i romà. Així, en temps antic, la murtra ja es trobava al primer jardí funerari conegut del món grec, com consta en una inscripció a l'illa de Cos del s. IV aC i també es reconeix entre els vegetals figurats a les tombes etrusques de Tarquínia, amb una arquitectura recoberta per vegetació que recordaria el caràcter diví (Apol·lo, Afrodita) dels bosquets que cobrien els túmuls funeraris (Trochet *et* Daumon-Marx, 2014). I així s'estengué als jardins sacres, reials i funeraris de la tradició hel·lènica i romana. La seva funció ornamental és especialment detallada a la Història Natural de Plini, que descriu la murtra entre les *topiariae*, i és reconeguda com a essencial en un jardí romà i així ha estat documentada als jardins de Roma o de Pompeia (Grimal, 2008; Jashemski *et al.*, 2002; 2018).

Un dels usos més ben documentats de la murtra a l'època clàssica és la confecció de garlandes, coro-

nes florals i d'altres ornaments (Fig. 5). Plini mateix s'hi refereix diverses vegades a la Història Natural i sobretot la primera part del llibre XXI, on tracta de la "natura de les flors i plantes per a corones". La composició i la significació d'aquests elements i el seu ús podien arribar a estar codificats de manera molt estricta, fins i tot en l'àmbit militar (des de la identitat olfactiva de legions i regiments, fins a la reglamentació precisa de les ocasions d'obligació de dur la garlanda o la corona floral per a la celebració de triomfs, amb el corresponent règim de sancions en cas d'incompliment, cf. Faure, 2012). La corona de murtra (*corona ovalis*) havia de cenyir el cap dels generals que celebraven una ovació (*ovatio*), coronació amb entrada a peu, per a victòries menors o sense sang, sota l'advocació de Venus (és a dir, d'Afrodita) [T. Livi II_{16.1}], i també un triomf (*triumphus*) encara que era principalment el llorer el que estava assignat als triomfs de les grans victòries, on la coronació distingia l'entrada amb carro (biga) i guarniment amb llorer, dedicat a Mart [Plini, *NH.* XV₁₂₅₋₁₂₆] (Jashemski *et al.*, 2002). Amb el temps, la garlanda floral esdevindria perfectament aclimatada a Roma, tractada pels artistes amb una nova magnificència, passant a la decoració de cases i jardins, més enllà de les significacions tradicionals (Grimal, 2008) com ara als rituals de les *Veneralia* (festes dedicades a Venus, on es banyaven estàtues de la deessa cenyida amb corona de murtra).

Tornant al període de la colonització grega, del qual provenen els nostres registres ceràmics, es constata que, en context matrimonial o fúnebre, la murtra estava estretament relacionada amb Afrodita i el seu culte (Kunze-Götte, 2006) tot i que les corones de murtra també són usades per diverses divinitats en diferents ocasions. El més habitual és que simbolitzin l'eficàcia explícita o implícita del poder d'Afrodita. Kunze-Götte (*l.c.*) identifica específicament l'ús ornamental de murtra en vasos que representen el casament de *Dionysos* amb Ariadna, cosa que suggereix una possible explicació de la corona de murtra a la copa oftàlmica emporitana (MYco 6, Fig. 3a-c). En general, es considerava que la murtra afavoria i reforçava l'Amor i, per tant, era el símbol dels amants i dels seus poetes.

Figura 5 - Usos iconogràfics en materials arqueològics de garlandes de *Myrtus communis* L - a) Lutròfor de figures vermelles. Núvia a punt d'obrir la caixa nupcial, visita d'Eros mentre una altra núvia (Afrodita) es renta i es perfuma. Dues corones. 415-410 aC. EAM A 16280 (Museu Arqueològic Nacional, Atenes). b) Corona funerària de murtra en flor, d'or. Tombes reials (*Basilikoi Taphoi*), s. IV aC (Vergina). c-d: corona de filferro i làmina de bronze / ivori que representa fulles i fruits de murtra. Santuari de Kommos (Creta), s. I aC (Museu Arqueològic d'Heraklion). e) Relleu votiu de marbre del Pentèlic. Atletes coronat amb perforacions al voltant del cap. Súnion, c. 460 aC. EAM 3344 (Museu Arqueològic Nacional, Atenes). f) Disc de marbre – *oscillum*. Detall de corona de murtra al voltant d'un sàtir que carrega raïm. Provenença desconeguda, 29 aC – 14 dC. EAM 3635 (Museu Arqueològic Nacional, Atenes). g) Part de l'himation de marbre de l'estàtua de Despina, amb diverses figures en relleu (animals, estol marí) i branques de murtra a la vora (detall). Licosoura, Arcàdia, s. II aC. EAM 1737 (Museu Arqueològic Nacional, Atenes).

L'estudi del simbolisme de la iconografia d'una espècie botànica particular també ha de tenir en compte una possible evolució semiòtica al llarg del temps. Així, la predilecció per les figures d'Apol·lo amb garlandes i corones de murtra (Fig. 3d) reflecteix la tendència política pro-dèlica d'Atenes en determinats períodes. El clima polític antidèlfic permet narracions visuals del conflicte en què el déu va ser privat no només del trípod -l'instrument indispensable de l'endevinació- sinó també del llorer, el seu atribut estàndard de Delfos, substituït aleshores per la murtra. Després de la desaparició de les corones de llorer, les corones de *Myrtus* es van continuar utilitzant com a significants visuals del caràcter dèlic del déu, originari de Delos (Kunze-Götte, 2006).

Fora del repertori ceràmic, podem esmentar les corones de murtra d'orfebreria feta amb materials nobles d'una excel·lent factura naturalística, des de les corones d'or provinents dels aixovars funeraris (com les de la família reial de Vergina, a Macedònia, del s. IV aC, Fig. 5b) fins a les d'altres materials (per exemple, de filferro, bronze i ivori com la del santuari de Kommos, a Creta, d'època hel·lenística, Fig 5c-d). Aquestes corones podien ser emprades com a ofrenes votives o per guarnir les escultures o estàtues que, lluny de l'aspecte de blanc marmori que contemplem en l'actualitat, eren pintades, protegides i ungides amb olis sacres (Leka, 2012) i guarnides amb garlandes o corones que s'instal·laven en orificis preparats específicament (Fig. 5e). En realitat, els relleus esculturals de garlandes (de murtra i d'altres) són força freqüents a tot el món grec, inclòs l'Egipte ptolemeic (Grimal, 2008), i arribarien al període romà (vegeu-ne alguns exemples a la Fig. 5f-g).

La iconografia de la murtra, importada

No s'han detectat, fins ara, materials ni biològics ni arqueològics de murtra del territori estudiat provinents dels pobles indígenes ni, tampoc, d'època romana. La totalitat de les (escasses) troballes iconogràfiques de *Myrtus communis* al nostre territori fins ara són, doncs, el resultat d'importacions d'artefactes del Mediterrani oriental, de manera que els co-

lons (i els indígenes) actuaren com a mers consumidors tant de les formes com dels temes il·lustrats a les ceràmiques àtiques, tal com havíem conclòs en estudiar la fitoiconografia colonial de *Rhode* i d'*Emporion* (Blanché, 2019b).

Els ceramistes del barri del *Keramicos* d'Atenes simplement produïen vasos amb formes del gust dels consumidors ibèrics de les costes occidentals i, tot i que encara tenim un coneixement limitat de les rutes de distribució/redistribució, hom assumeix que eren formes fàcilment apilables i transportables en el carregament dels vaixells (Adroher & Rouillard, 2017). A més de la forma, la decoració o la iconografia dels nostres registres, són també d'origen, gust, format i imaginari grecs. Els consumidors locals no els dissenyaren en absolut, sinó que simplement adquiriren la selecció feta per mercaders o intermediaris, ni tan sols pels productors (Adroher & Rouillard, *l.c.*). Fins i tot, alguns recipients haurien estat creats gairebé exclusivament per a l'exportació als mercats fora d'Atenes i de Grècia, amb il·lustracions de la mitologia, la religió, les arts, l'esport, la vida quotidiana o la flora de Grècia, pintades a les parets (Avramidou, 2011).

El catàleg de les espècies vegetals representades en aquestes importacions, al llarg dels s. VI-III aC principalment, és, doncs, diferent i divergent de la iconografia contemporània, de l'imaginari col·lectiu i de la flora coneguda (Mata *et al.* 2010) de la població ibèrica indígena. Les representacions amb escenes de gineceu, on la murtra juga un paper destacat, són una minoria, fins i tot a les zones amb més influència grega, com ara a *Emporion* i la propera Ullastret ibèrica (Aquilué *et al.*, 2017).

La resta d'atribucions que fem a *Myrtus communis* són il·lustracions simplificades de bandes decoratives. De fet, durant els segles V-IV aC, els tallers de l'Àtica també produïen artefactes amb ornamentació decorativa, que es classifiquen generalment com a "Saint Valentin" o sobrepintats. Desenes de *skyphos* o de *kantaros* d'origen en el comerç grec mostren bandes, corones i garlandes d'heura, llorer, olivera o murtra, soles o combinades, de vegades amb morfologia força detallada, d'altres molt esquemàtiques o d'interpretació dubtosa

(Blanché, 2019b). Els nostres exemplars de murtra segueixen aquest esquema decoratiu i devien formar part de vaixelles de luxe d'importació emprades pels colons o els membres destacats de les comunitats indígenes.

Bibliografia

- ADROHER AUROUX, A.M.; ROUILLARD, P. Cerámica griega en contextos ibéricos del cuadrante sureste peninsular: contextos diversos, problemas diversos, respuestas diversas A: AQUILUÉ, X; CABRERA, P.; ORFILA, M. (eds.), *Homenaje a Glòria Trias Rubiés. Cerámicas griegas de la Península Ibérica: cincuenta años después (1967-2017)*. Empúries: Centro Iberia Graeca, 2017, p. 73-85.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M.T.; RAMON, E. L'assentament per-romà de Tarragona. *RAP, Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1993, 3, p. 177- 227.
- AMIGUES, S. *Théophraste. Recherches sur les plantes. À l'origine de la botanique*. Paris : Belin, 2010.
- AQUILUÉ, S.; CARRERAS, P.; MIRÓ, M.T. Presencia de los talleres de cerámica ática en los poblados ibéricos indiketes y su relación con *Emporion* (Empúries). A: AQUILUÉ, X; CABRERA, P.; ORFILA, M. (eds.), *Homenaje a Glòria Trias Rubiés. Cerámicas griegas de la Península Ibérica: cincuenta años después (1967-2017)*. Centro Iberia Graeca, 2017, p. 97-110.
- AVRAMIDOU, A. *The Codrus painter*. Madison: University of Wisconsin Press, 2011.
- BEAZLEY ARCHIVE. *Beazley Archive Pottery Database, BAPD* [en línia]. Oxford: Classical Art Research Centre, University of Oxford, 1997-2019. <<http://www.beazley.ox.ac.uk/index.htm>> [Consulta: 30/10/2019].
- BÉNÉZET, J. Le Puig de les Forques, un secteur périphérique d'Illiberis (Elne, 66-France) au cours du deuxième Âge du Fer. Fouilles anciennes et données récentes. *Cypsela*, 2017, 20, p. 141-164.
- BLANCHÉ, C. Aportacions a Flora Catalana Antiga, 1. *Hedera helix* L. (Araliaceae). *Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia*, 2016, 31, p. 21-28.
- BLANCHÉ, C. Aportacions a Flora Catalana Antiga, 2. Elements orientaltzants. *Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia*, 2019a, 34, p. 91-113.
- BLANCHÉ, C. Plant iconography in the ancient Western Mediterranean Greek colonies (*Rhode* and *Emporion*, Catalonia). *Botanika Chronika*, 2019b, 22, p. 251-289.
- BOLÓS, O. DE.; VIGO, J.; MASALLES, R.M.; NINOT, J.M. *Flora Manual dels Països Catalans*, 3era. ed. Barcelona: Pòrtic, 2005.
- BRILL, D.; BRÜCKNER, H.; MARTÍN, A.; MARZOLI, D.; UNÇU, L. Els opida ibèrics d'Ullastret (Baix Empordà): interaccions entre l'evolució de l'assentament i l'entorn natural. *Cypsela*, 2010, 18, p. 283-297.
- CABRERA, P. ; AQUILUÉ, X. (coord.). *Base documental Iberia Graeca* [en línia]. Empúries: Ministerio de Educación y Cultura, Museo Arqueológico Nacional, Generalitat de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2008-2019. <www.iberiagraeca.com> [Consulta 01/11/2019].
- DAFNI, A.; PETANIDOU, T.; VALLIANATOU, I.; KOZHUHAROVA; BLANCHÉ, C.; PACINI, E.; PEYMAN, M.; DAJI-STEVANOVIC, Z.; FRANCHI, G.G.; BENÍTEZ, G. Myrtle, Basil, Rosemary, and Three-Lobed Sage as Ritual Plants in the Monotheistic Religions: an Historical–Ethnobotanical Comparison. *Economic Botany*, 2019, 74, p. 330-335.
- DÍAZ GARCÍA, M. Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona. *Tribuna d'Arqueologia 2007*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2008, p. 169-194.
- FAURE, P. Usages et images des huiles et parfums dans l'armée romaine impériale. A: Frère, D. ; Hugot, L. (dirs.). *Les huiles parfumées en Méditerranée Occidentale et en Gaule VIIIe s. av. – VIIIe s. apr. J.-C.* Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2012, p. 291-303.
- GRIMAL, P. *Les jardins romains*. 3ème ed. Paris: Fayard, 2008.
- GRÜGER, E. Pollen Analysis of Soil Samples from the A.D. 79 Level. Boscoreale, Oplontis and Pompeii, Oplontis and Boscoreale. A: JASHEMSKI, W.F.; MEYER, F.G. (eds.). *The Natural History of Pompeii*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 186-216.
- JASHEMSKI, W.F.; MEYER, F.G.; RICCIARDI, M. Plants. Evidence from wall paintings, mosaics, sculpture, plant remains, graffiti, inscriptions and ancient authors. A: JASHEMSKI, W.F.; MEYER, F.G. (eds.). *The Natural History of Pompeii*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 80-180.
- JASHEMSKI, W.F.; GLEASON, K.L.; HARTSWICK, K.J.; MALEK, A.-A. (eds.). *Gardens of the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- KUNZE-GÖTTE, E. *Myrte als Attribut und Ornament auf attischen Vasen*. Akanthiskos, 1. Kilchberg: Akanthus, 2006.
- LEKA, E. L'emploi des huiles, des onguents et des parfums dans l'entretien des statues en Grèce ancienne. A: Frère, D. ; Hugot, L. (dirs.). *Les huiles parfumées en Méditerranée Occidentale et en Gaule VIIIe s. av. – VIIIe s. apr. J.-C.* Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2012, p. 277-290.
- MATA, C. (coord.). *Flora Ibérica* [en línia]. València: Universitat de València, 2010-2019. < <http://www.florayfaunaiberica.org/>> [Consulta 30/10/2019].
- MIRÓ, M. *La ceràmica ática de figures roges de la ciutat grega d'Emporion*. Monografies Emporitanes 14. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2006.
- ORCA. *Myrtus communis* L., mapa 1157. [en línia]. Barcelona: Organització per a la Cartografia de les plantes vasculares als Països Catalans (ORCA) - Institut d'Estudis Catalans, 2014. < <http://www.orca.cat>> [Consulta 1/11/2019].
- PAIVA, J. *Myrtus* L. A: CASTROVIEJO, S. et al. (eds.). *Flora Iberica*, vol. 8. Madrid: Real Jardín Botánico-CSIC, 1997, p. 74-76.
- PIQUÉ, R. Paisatge i explotació forestal durant el I mil·lenni A.N.E. a la plana empordanesa. *Cypsela*, 2002, 14, p. 211-228.
- RHIZOPOULOU, S. Symbolic plant(s) of the Olympic Games. *Journal of Experimental Botany*, 2004, 55 (403), p. 1601-1606.
- SEGURA, S.; TORRES, J. *Historia de las Plantas en el mundo antiguo*. Deusto: CSIC-Universidad de Deusto, 2009.
- TROCHET, M.; DAUMONT-MARX, A. Jardins, bois et enclos : la nature sacralisée en Etrurie et en Grèce *Egypte, Afrique et Orient*, 72, *Villes, habitat et jardins*, 2014, p. 49-60.

Els farmacèutics i el seu entorn econòmic

Pharmacists and their economic environment

Josep M. CALBET I CAMARASA

Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, Barcelona. C.E.: jmcalbet@gmail.com

Resum - En el camp de la professió farmacèutica, des d'un punt de vista històric, cal distingir clarament dos vessants, el de la formació professional i el de l'exercici tradicional del farmacèutic en la seva condició d'expenedor de medicaments, cosa que l'aproximava a l'àrea de comerciant. Els especiers, adroguers i farmacèutics formaven un sol gremi, tot i que entre ells les batusses foren freqüents. Els més directament rivals serien els adroguers que des de 1525 foren exempts d'examinar-se i reduïts al rang de simples comerciants. I es va consolidar la màxima de que no podien vendre drogues simples a dosis medicinals. I és aquí on es manifesten, al llarg dels últims segles, diversos aspectes que han condicionat l'economia del farmacèutic: la competència de preus, les conductes o iguals, l'entrada dels específics, les farmàcies militars, i la introducció de la dona en la professió. En aquesta breu nota que aportem assenyalarem els trets bàsics en cadascun dels punts indicats.

Paraules clau: Economia farmacèutica, competència de preus, conductes farmacèutiques, específics, farmàcia militar, la dona en la professió farmacèutica.

Abstract - In the field of the pharmaceutical profession, from the historical point of view, it is necessary to clearly distinguish two aspects, that of the professional training and that of the traditional practice of the pharmacist as a drug dispenser, which approached him to the merchant area. Spices sellers, druggists and pharmacists formed a single guild, although quarrels between them were frequent. The most direct rivals were druggists, who from 1525 were exempt from examination and reduced to the rank of mere merchants. And the maxim that they could not sell simple drugs at medicinal doses was consolidated. And this is where, over the last few centuries, various aspects that have conditioned the pharmacist's economy are manifested: price competition, conducts or equals, the entry of specifics, military pharmacies, and the introduction of women in the profession. In this brief note, we point out the basic features in each of the indicated points.

Keywords: Pharmaceutical economics, price competition, pharmaceutical conducts, military pharmacy, women in the pharmaceutical profession.

Introducció

Ja és ben conegut que en el camp de la professió farmacèutica, des d'un punt de vista històric, cal distingir clarament dos vessants. En el primer, i més important són els anys d'estudi, de formació i d'experiència pràctica per a assumir una total autonomia en l'exercici diari. Sense cap dubte la llicenciatura de

Farmàcia és una de les més difícils de superar. En el segon vessant històric s'ha de considerar l'exercici tradicional del farmacèutic en la seva condició d'expenedor de medicaments, cosa que l'aproximava a l'àrea de comerciant. Els especiers, adroguers i farmacèutics formaven un sol gremi, tot i que entre ells les batusses foren freqüents. Els més directament rivals serien els adroguers que des de 1525 foren ex-

empts d'examinar-se i reduïts al rang de simples comerciants. I es va consolidar la màxima de que no podien vendre drogues simples a dosis medicinals.

I és aquí on es manifesten, al llarg dels últims segles, diversos aspectes que han condicionat l'economia del farmacèutic: la competència de preus, les *conductes* o iguals, l'entrada dels específics, les farmàcies militars, i la introducció de la dona en la professió.

En aquesta breu nota que aportem assenyalarem els trets bàsics en cadascun dels punts indicats.

La competència de preus

Les Ordenances de 1804 van ser considerades com a molt negatives pels farmacèutics ja que no limitaven el nombre d'oficines i donà pas a una competència professional o a la disminució del preu dels medicaments¹.

Alguns farmacèutics en simple defensa dels seus interessos econòmics van fer tractes directes amb alguns metges que feien fórmules “sui generis” (inintel·ligibles per a d'altres oficines) a costa de cobraments vergonyosos. Així receptaven “*del paquet B*” tantes píndoles, o “*del pot de la pomada número I*” tal quantitat².

També la majoria dels farmacèutics eren partidaris de la limitació del nombre d'oficines, ja que així no se sentirien tan perjudicats.

Tot i així, l'augment del nombre d'oficines va ser imparable. Per exemple, a la ciutat de Barcelona, el 1828 hi havia vint-i-quatre oficines³. I pocs anys després, el 1836 ja n'hi havia cinquanta-sis⁴, i el 1849 ja eren vuitanta-sis⁵. Es considerava que la limitació d'oficines donaria més garantia de l'honoradesa del

farmacèutic⁶, aportaria al farmacèutic una existència tranquil·la i assegurada, i que en haver-hi més vendes s'abaixarien els preus.

Respecte al preu dels medicaments motivà que la gent anés a l'oficina que venia més barat, ja que veien en l'apotecari, no l'home de ciència, sinó el mercader⁷.

A Barcelona i a les darreries del segle XVIII els farmacèutics Genís Xammar i Fàbregas del carrer Sant Pere més Baix, i Joan Sabater i Ferrer, del carrer Sombrerers, eren els que acostumaven a donar medicines a preus més baixos.

Durant el segle XIX l'exercici farmacèutic es podia realitzar de tres maneres: lliure, amb conductes, i amb contractes amb l'Ajuntament⁸.

De fet, però, si un advocat, notari, metge tenien diferents honoraris també el farmacèutic podia posar tarifes diferents a les d'un altre⁹.

Tanmateix, en alguns sectors geogràfics els farmacèutics es posaven d'acord i feien un pacte de no agressió i de cobrar el mateix per un determinat medicament o fórmula. A la comarca de la Conca de Barberà, els farmacèutics, a l'últim terç del segle XIX van acordar de posar en cada recepta despatxada una lletra de la paraula “*e u c a l i p t o*”. En aquells moments la majoria de medicaments costaven una pesseta. Si hi posaven una *e* volia significar que havien cobrat una pesseta. A cada lletra següent de la paraula “eucalipto” li corresponia una pesseta. Així si constava una *c* sabia qualsevol farmacèutic que en una altra oficina havien cobrat tres pessetes. Amb aquest rigorós compliment d'aquest conveni disminuï la competència comercial entre els professionals de la Farmàcia¹⁰.

¹ *El Restaurador Farmacèutic*, 1884, pàg. 113.

² *El Restaurador Farmacèutic*, 1879, pàg. 19.

³ *El Restaurador Farmacèutic*, 1877, pàg. 321.

⁴ *Revista Farmacèutica Española* 30/01/1861.

⁵ SAURÍ MATAS: *Guia de Barcelona*, 1849.

⁶ *El Restaurador Farmacèutic* 19/06/1887.

⁷ *El Restaurador Farmacèutic* 31/03/1881.

⁸ *El Restaurador Farmacèutic* 15/12/1881.

⁹ *El Restaurador Farmacèutic* 28/02/1890.

¹⁰ *El Restaurador Farmacèutic* 15/01/1894.

Un intent uniformador en les vendes el va significar la creació, el 12 de juliol de 1919, de la Mancomunitat Farmacèutica Catalano-Balear. També hi va contribuir el Sindicat Patronal de Farmacèutics¹¹. Es va dir que en una farmàcia sindicada del carrer Hospital, per una fórmula senzilla, cobraven 3'50 pts. I en una altra, la mateixa fórmula la servien per dues pessetes¹². Tant la Mancomunitat Farmacèutica com el Sindicat participaven en el moviment catalanista. Quan el governador Martínez Anido exercí a Barcelona, el sindicat va ser acusat de proposar preus elevats, i en aquest sentit es va posar l'exemple de que en una farmàcia cobraven per una fórmula 6 pessetes, i en una de sindicada, 14¹³. Fou l'excusa per empresonar la directiva del Sindicat¹⁴ acusada d'associació il·lícita, coaccions i boicots a les farmàcies no sindicades.

Les conductes farmacèutiques

Una qüestió més seriosa seria el manteniment de les conductes. No solament hi havia diferències entre les de diverses poblacions, sinó que també, en un mateix municipi, el cost de la conducta diferia segons el nivell social de la família: pobre, de mitjana fortuna, o rica. Cap al 1797, a Barcelona, el farmacèutic Jaume Co i Forès, del carrer Sant Ramon cobrava de 5 a 6 pessetes per família.

En general, als pobles, cap el 1868 els pobres pagaven 20-30 rals per any, el de mitjana fortuna, 35-50 rals, i els rics 60-80 rals. Però en la majoria dels pobles es pagava amb espècies.

Cal recordar que també les conductes dels farmacèutics acceptaven les receptes dels manescals.

En aquestes condicions econòmiques els que en sortien més perjudicats eren els farmacèutics. No és

estrany, doncs, que la majoria dels farmacèutics es van oposar al manteniment de les conductes. Depenien en excés de si els metges i manescals s'excedien en fer receptes, i naturalment de l'honoradesa en la fidel preparació del medicament o fórmula.

En els pobles petits on només hi exercia un cirurgià també es complicava la vida als apotecaris, ja que els cirurgians tenien prohibit fer receptes per a afeccions internes segons l'article 486 del codi penal, i l'apotecari havia de simular que no sabia quin destí tenien algunes receptes dels cirurgians.

En les conductes no hi entrava el sulfat de quina ni altres medicaments cars¹⁵. Tampoc hi entraven els medicaments antisifilítics *perquè la sífilis era una malaltia buscada*¹⁶. Com també n'eren exclosos tots els específics¹⁷.

Tot i així no hi van mancar els defensors del manteniment de les conductes, especialment en les zones rurals. En aquest sentit s'hi va manifestar el farmacèutic d'Agramunt Antoni Viladot Sanuy (1815-1878)¹⁸.

En la nissaga dels Viladot d'Agramunt, i en relació amb les conductes, hem de recordar a Ramon Viladot Benet, que argumentava que els pagesos ben just manejaven alguns cèntims. I que als pobles petits i masies hi havia menys malalties que a les ciutats. Tampoc en les zones rurals no eren gaires els que per manies de prevenció freqüentaven les oficines farmacèutiques. Els pagesos, com ja hem dit, tenien pocs cèntims. I en una llarga malaltia no podrien pagar els medicaments¹⁹. Insistia Ramon Viladot afirmant que a la comarca de l'Urgell en no subsistir les conductes es van tancar en vint anys vuit oficines farmacèutiques, i que cinc pobles es van quedar sense cap oficina²⁰.

¹¹ Tenia la seu al carrer Bonsuccés, 12, 1er 1ª

¹² *El Liberal* 13/09/1919, pàg. 1.

¹³ *El Día Gráfico* 20/02/1919, pàg. 7.

¹⁴ *El Día Gráfico* 12/02/1921, pàg. 7

¹⁵ *El Restaurador Farmacéutico* 1/01/1881.

¹⁶ *El Restaurador Farmacéutico* 30/04/1881.

¹⁷ *Boletín Farmacéutico*, 1897, gener.

¹⁸ RAMON JORDI GONZÁLEZ: *Contribución al estudio económico de viejas boticas catalanas: Notas sobre iguales*. V. Sep. *Butlletí Informatiu de Circular Farmacéutica*, 1979, vol. XI, núm. 116.

¹⁹ *El Restaurador Farmacéutico* 28/02/1881.

²⁰ *Boletín Farmacéutico*, 1897, octubre.

Però finalment, i malgrat les propostes dels farmacèutics Viladot, les conductes van anar desapareixent del mercat, sobretot quan es va establir la col·legiació farmacèutica, i amb els avenços de la indústria farmacèutica.

L'entrada de l'específic

Una nova controvèrsia que afectaria l'economia del farmacèutic seria la irrupció massiva de l'específic. Tot i que en la seva expedició tenien un marge de negoci, sempre era menor del que obtenien en la preparació de les fórmules magistrals.

Amb certa paradoxa els periòdics professionals confessaven que els avenços de la química i de la indústria havien obligat al farmacèutic a prescindir de l'obtenció de molts medicaments cosa que els va limitar a ser simples revenedors²¹.

L'específic va ser considerat com un remei secret. Acostumava a ser car i tenien una fórmula, composició i preparació desconeguda. L'autor posava el preu, i la seva indicació i eficàcia terapèutica era manifestada i propagada a través de la premsa política, o bé d'orella a orella.

I així es va iniciar un gran comerç. Els farmacèutics tot i que ignoraven la composició de l'específic pugnaren per monopolitzar la seva venda, dient que altres professionals com els adroguers venien drogues al detall, botiguers que venien remeis secrets, i herbolaris que visitaven malalts, als que també els hi venien remeis secrets.

La competència més dura va ser la dels adroguers, dels que alguns d'ells posaven al seu servei joves graduats de poc en Farmàcia, per tal de vendre en detall. S'aprofitaven dels considerats "prestatitols".

Un dels primers en importar a Barcelona l'especifiquisme estranger fou Ramon Cuyàs i de Ribot que morí el 13 d'agost de 1878, quan ja portava més

de trenta anys en el negoci²². No era farmacèutic, i per ordre del governador només podia vendre als farmacèutics i en quantitats determinades²³. Cuyàs va ser recolzat pels Estats Units on hi havia les principals cases productores d'específics²⁴. Els principals específics importats van ser les *Píndoles de Holloway*, l'*emulsió de Scott* (oli de fetge de bacallà), i la *sarsaparella de Bristol*.

Els nostres farmacèutics es van sentir estimulats a dedicar-se a elaborar en diferents formes l'oli de fetge de bacallà que tenia una gran venda i ascendència en les mares per tractar la suposada anorèxia de llurs fills.

L'específic no fou acceptat fàcilment pels metges ja que de fet ignoraven en realitat el que receptaven, i repercutia en la seva autoritat científica. Però aquí cal considerar la importància que tenien els espots publicitaris dels medicaments en la població. La gent creia en les virtuts de l'específic, i pressionaven al metge de receptar-los-hi o bé l'adquirien directament. I a tot això cal afegir que era més còmode receptar l'antidolorós A, l'antiherpètic B, i l'antivomitiu C,... que fer una fórmula magistral.

Una de les raons per les quals es creia en la bondat dels específics estrangers era que tenien uns envasos agradables, que vencien la repugnància del públic pels medicaments²⁵.

També aquí cal recordar que un grup de farmacèutics catalans més agosarats i amb més iniciativa comercial van fer els seus propis específics, i els més afortunats van posar les bases del que arribarien a ser laboratoris farmacològics importants en el futur.

L'específic va donar pas a l'*especialitat*. L'específic era el remei secret i l'especialitat seria el preparat farmacèutic de fórmula quantitativa i qualitativa coneguda²⁶. L'especialitat la van elaborar els trusts econòmics amb grans laboratoris, i medis de propa-

²¹ *El Restaurador Farmacèutic* 15/07/1894.

²² *El Restaurador Farmacèutic*, 1878, pàg. 272.

²³ *Boletín del Colegio de Farmacéuticos de Barcelona*, 1877, juliol.

²⁴ *Boletín del Colegio de Farmacéuticos de Barcelona*, 1878, agost.

²⁵ *Revista Farmacèutica Española* 15/05/1861.

²⁶ *Revista Farmacèutica Española* 15/05/1861.

ganda. Això va comportar un clima passional entre els conceptes d'específics i especialitats.

El 30 d'octubre de 1897 es van discutir al Col·legi de Farmacèutics de Barcelona les idees conceptuals entorn d'aquests medicaments. I el 15 de novembre de 1897, per vint-i-sis vots contra setze, es va definir l'especialitat com el medicament, la preparació del qual representa estudis particulars, exigeix una tècnica especial, i demostra un avançament terapèutic²⁷.

El 15 de maig de 1897, el Col·legi de Farmacèutics de Barcelona va demanar als periòdics professionals que no inserissin anuncis d'específics i especialitats estrangeres. I és que a través dels anuncis molts malalts s'autoreceptaven.

El 18 de febrer de 1902 va sortir una R. O. en aclariment del R. D. del 12 de juny de 1894: l'expedició de tota classe de medicaments correspon exclusivament als farmacèutics en les botigues obertes al públic, amb tots els requisits consignats en les ordenances²⁸.

La farmàcia militar

Un altre entrebanc seria la creació de les farmàcies militars. Van ser fundades pel general Salamanca per a subministrar a l'exèrcit, per gestió directa, els medicaments que per al seu ús necessitava la tropa i l'oficialitat. Les farmàcies militars no pagaven contribució industrial.

Podien vendre més barat rebaixant els preus en una cinquena part del seu valor. S'exigia, això sí, presentar una xapa que tenien els militars per comprar-hi. Però la xapa podia passar a mans de qualsevol. El general Weyler adoptà una targeta amb el nom del militar que n'era portador. Però també era fàcil d'aconseguir-la. Al final es va exigir que la recepta que anava a una farmàcia militar fos signada només pel metge del cos de sanitat militar, i qualsevol altra n'era exclosa.

La introducció de la dona en la professió

Un altre escull que s'hagué de superar fou l'ingrés de la dona en l'exercici professional de la farmàcia. Els farmacèutics veien plètora en la professió i observaven amb desgrat que hi anessin a saturar-la les dones, perquè a més a més "no seria prudent confiar a les dones la preparació dels medicaments"²⁹. I la revista *El Restaurador Farmacéutico* sentenciava: *Si a alguna señorita de nuestro país, le entran ganas de dedicarse al ejercicio de la profesión farmacéutica, le aconsejamos desista de su empeño si no quiere malgastar un tiempo precioso que no le producirá otros resultados que los negros por nosotros obtenidos*³⁰.

Llegim per internet que actualment, a l'Estat espanyol hi ha 72.500 farmacèutics, dels quals el 71,6% són dones (51.926).

²⁷ *Boletín Farmacéutico*, 1897, desembre.

²⁸ *Boletín Farmacéutico*, 1902, febrer.

²⁹ *El Restaurador Farmacéutico* 15/08/1882.

³⁰ *El Restaurador Farmacéutico* 1885, pàg. 301.

Radioactividad y *Belle époque*: la presencia de radiación a dosis bajas en la farmacia catalana durante el primer cuarto del siglo XX

Radioactivity and *Belle époque*: the presence of low dose radiation in Catalan pharmacy
during the first quarter of the 20th century

Sergi FARRÀS

C/ Camí del Molí 10, Alcover (Tarragona). C.E.: sergifarras@gmail.com

Resum - A principis del segle XX la radioactivitat va despertar la curiositat del món científic. Durant les dècades següents, la indústria medicofarmacèutica va incorporar i destacar, a dosis baixes, elements radioactius per a diferents usos en els seus productes. Aquest treball és la recopilació de tots aquells específics, productes sanitaris, cosmètics i aigües mineromedicinales que formaren part del catàleg farmacèutic, així com dels seus usos principals durant la primera meitat del segle XX.

Paraules clau: radioactivitat, publicitat farmacèutica, història de la farmàcia, aigües mineromedicinales, modernitat burgesa.

Resumen - A principios del siglo XX la radioactividad despertó la curiosidad en el mundo científico. Durante las siguientes décadas, la industria médico-farmacéutica incorporó y destacó, a dosis bajas, elementos radioactivos en sus productos con distintos usos. El presente trabajo es recopilación de todos aquellos específicos, productos sanitarios, cosméticos y aguas mineromedicinales que formaron parte del catálogo farmacéutico, así como sus principales usos durante la primera mitad del siglo XX.

Palabras clave: Radioactividad, publicidad farmacéutica, historia de la farmacia, aguas mineromedicinales, modernidad burguesa.

Abstract - At the beginning of the 20th century, radioactivity caused expectation in the scientific world. During the following decades the pharmaceutical industry was incorporating, at low doses, radioactive elements in its products with different uses. The present work is a compilation of all those medicines, sanitary products, cosmetics and medicinal waters that were a part of the pharmaceutical catalog, as well as their main uses during the first half of the 20th century.

Keywords: Radioactivity, pharmaceutical advertising, pharmacy history, medical waters, bourgeois modernity.

Introducción

El descubrimiento de la radioactividad natural y de su estudio por parte del científico francés Henri Bécquerel, así como el descubrimiento de nuevos elementos radioactivos en 1898 por parte del matrimonio Curie, llenó de asombro a la comunidad científica en los albores del siglo XX. Estos nuevos elementos

y compuestos abrían un nuevo campo a la física e, igual que los rayos X unos años antes, despertaron el interés del estudio en el campo médico-farmacéutico. Pronto se descubrió que dosis bajas de radiación eran capaces de eliminar cultivos bacterianos que en aquel momento causaban enfermedades mortales, así como su efectividad frente a células tumorales. La llamada

"terapia Curie" empezó a utilizarse para tratar cánceres e infecciones en áreas genitales.

A partir de 1910 se empieza sugerir que la terapia leve con radio podía ser enfocada a otros usos no oncológicos, puesto que la alta ionización de las partículas alfa podía tener un fuerte efecto estimulante y vigorizante en el organismo. Posteriormente, en el año 1923, se descubrió que muchas aguas contenían trazas de gas Radón (emisor de partículas alfa) y se afirmaba que podían proporcionar energía para combatir enfermedades agudas y crónicas. Este punto de partida junto con el desconocimiento de los efectos secundarios de la radiación propició el inicio de una época de esplendor de los radiofármacos a dosis bajas.

Objetivo

Documentar y describir las indicaciones de los específicos, productos sanitarios, aguas mineromedicinales y cosméticos que contenían en su composición compuestos o isótopos radioactivos. Todos ellos, comercializados durante la primera mitad del siglo XX, que formaban parte del catálogo farmacéutico en Catalunya y en el resto del Estado.

La muestra

Para la realización del siguiente trabajo se han seleccionado aquellos específicos, productos sanitarios, aguas y cosméticos que contenían en su composición compuestos o isótopos radioactivos. Todos ellos, comercializados durante la primera mitad del siglo XX.

La selección se ha establecido en base a una serie de criterios:

- Específicos, productos sanitarios y cosméticos elaborados íntegramente en España.
- Establecimientos balnearios y de aguas mineromedicinales oficialmente reconocidos en España y declarados de utilidad pública.
- Aguas mineromedicinales que carecen de establecimiento por hallarse autorizado sólo su uso en bebida.
- Específicos, productos sanitarios y cosméticos extranjeros que tuvieron autorizada su comerciali-

zación en el territorio nacional desde 1900 hasta 1945. Dicho intervalo de tiempo se establece a partir del descubrimiento del elemento Radio en 1898 y los inicios de su investigación por parte de los fisiólogos hasta 1946, año en el que le fue concedido el premio Nobel a Hermann Joseph Müller por sus investigaciones acerca de los efectos mutagénicos de la radiación.

Para la realización de la búsqueda de ítems para la muestra se ha realizado una búsqueda en las siguientes fuentes de información:

- *Anuario médico-farmacéutico de España*. 1925.
- DEL PORTILLO VALCÁRCCEL, LUÍS. *Atlas Farmacéutico de España 1933-1934*. Álbum con imágenes y descripción de farmacias, laboratorios farmacéuticos, establecimientos termales y aguas mineromedicinales declaradas de interés público.
- *Expediente de incautación de la farmacia de D. Pompeyo Gimeno por parte del Estado*. 1937. Madrid.
- PHARMACOTEKA. Base de datos de medicamentos antiguos (entre 1800 y 1960). Museu de la Farmàcia Catalana - Unitat d'Història, Legislació i Gestió Farmacèutiques de la Facultat de Farmàcia i Ciències de l'Alimentació de la Universitat de Barcelona.

Clasificación

Los específicos, productos sanitarios, aguas y cosméticos que corresponden con los criterios de selección establecidos para ser incluidos en la muestra del trabajo se clasifican en la tabla inferior (Tabla 1) en función del nombre, la forma farmacéutica, propiedades e indicaciones y el año. Las fechas que se muestran en la tabla indican el primer año en el que se documenta su existencia o, en el caso de las aguas, en las que se manifiesta su radioactividad. En el caso de no ser posible, hace referencia (*Circa*) al intervalo en el que se considera que se fabricó, teniendo en cuenta la tipografía y diseño del producto o envase.

Los nombres de los integrantes están agrupados según la referencia a la tipología que en el inicio se menciona. En primer lugar se muestran los productos cosméticos, a continuación, los específicos y, finalmente, las aguas.

Tabla 1 – Relación de los específicos, productos sanitarios, aguas y cosméticos radiactivos que corresponden con los criterios de selección establecidos.

NOMBRE	FORMA FARMACÉUTICA	INDICACIÓN O PROPIEDADES	AÑO
Productos cosméticos			
Casco ondulador radiactivo	Producto cosmético accesorio	Modificar el aspecto del cabello	1925
Depilatorio "Radium"	Polvo cosmético	Eliminación del vello dérmico	1940 (Ca.)
Depilatorio "Radium"	Líquido cosmético	Eliminación del vello dérmico	1940 (Ca.)
Pasta "Doramad"	Pasta dentífrica	Limpieza dental	1940
Agua "Radium"	Líquido cosmético	Tinción capilar	1915 (Ca.)
Compresas "Radio español"	Apósitos	Reparadora/cicatrizante	1940 (Ca.)
Específicos			
Pomada "Baby"	Pomada	Reparadora/cicatrizante	1935 (Ca.)
"Réthragine"	Candelillas uretrales	Bactericida	1925 (Ca.)
Bromuro de Radio B. Martin	Inyectables	Desconocida	1937
Nitro-ion	Inyectables	Tónico y reconstituyente	1935 (Ca.)
Aguas			
Agua la Puda (Banyoles)	Agua mineromedicinal	Diurético en litiasis, digestivo y radiactivo	1925
Agua de Palou (Granollers)	Agua mineromedicinal	Digestiva y diurética y radiactiva	1910 (Ca.)
Agua Orión (Santa Coloma Farners)	Agua mineromedicinal	Acratotermas, fluoradas y radiactivas	1934 (Ca.)
Agua Imperial Vichy (Caldes de Malavella)	Agua mineromedicinal	Radioactiva, Anti-gota, reumatismo, obesidad y tifus	1915 (Ca.)
Agua Amer Palatin (Girona)	Agua mineromedicinal	Digestiva, anti-ulcerosa	1903 (Ca.)
Agua Fournier (Barcelona)	Agua mineromedicinal	Digestiva, diurética y depurativa	1920 (Ca.)
Agua Radial (Barcelona)	Agua mineromedicinal	Aperitiva, diurética y laxante	1910 (Ca.)
Alhama de Aragón	Agua mineromedicinal	Bicarbonatadas cálcicas radioactivas	1933 (Ca.)
Alhama Nuevo de Granada	Agua mineromedicinal	Sulfatado cálcicas radioactivas	1933 (Ca.)
Caldas de Oviedo	Agua mineromedicinal	Nitro. Bicarbonatadas y radioactivas	1933 (Ca.)
El Salobral (Ciudad Real)	Agua mineromedicinal	Bicarbonatadas mixtas, litinadas y radioactivas	1933 (Ca.)
Hervideros de Cofrentes (Valencia)	Agua mineromedicinal	Bicarbonatadas mixtas, sulfatado-sódicas, magnésicas, ferruginosas, litínicas y radioactivas	1933 (Ca.)
Hervideros de San Vicente (Zamora)	Agua mineromedicinal	Ferruginosas, bicarbonatadas y radioactivas	1933 (Ca.)
Horcajo (Córdoba)	Agua mineromedicinal	Sulfhídricas radioactivas	1933 (Ca.)
Molinar de Carranza (Vizcaya)	Agua mineromedicinal	Cloradas sódicas, bicarbonatadas y radioactivas	1933 (Ca.)
Porvenir de Miranda (Burgos)	Agua mineromedicinal	Alcalinas, nitrogenadas radioactivas	1933 (Ca.)
Vichy Catalán (Caldes de Malavella)	Agua mineromedicinal	Cloradas sódicas, bicarbonatadas y radioactivas	1933 (Ca.)
Vallfogona de Riucorb (Tarragona)	Agua mineromedicinal	Cloradas, sulfhídricas, bicarbonatadas y radiactivas	1933 (Ca.)
Villatoya de Requena	Agua mineromedicinal	Bicarbonatadas, cálcicas y radiactivas	1933 (Ca.)
Fontibre (Santander)	Agua mineromedicinal	Clorurada, sódicas, sulfatadas, cálcico-radiactivas	1915 (Ca.)
Valdezarza (Madrid)	Agua mineromedicinal	Sulfhídricas, sódicas, radioactivas	1933 (Ca.)
San Daniel (Girona)	Agua mineromedicinal	Sulfhídricas, sódicas, radioactivas	1925 (Ca.)
San Andrés de Tona (Barcelona)	Agua mineromedicinal	Clorurado-sódicas, sulfurosas frías, variedad bromo-yoduradas y radioactivas	1925 (Ca.)

Productos cosméticos

La incorporación de sales de Radio en los productos sanitarios y cosméticos surge a partir de 1920 en España, motivado por su uso en América y Europa durante las décadas anteriores. Entre las diversas aplicaciones se pueden agrupar en tres categorías. En primer lugar, aquellos que lo incorporaban como elemento de exclusividad o de encarecer el producto, sin una base científica sólida, este es el caso del casco ondulator radioactivo. Otros, sin embargo, se fundamentaban en los estudios que demostraban los efectos bactericidas de la radiación, como es el caso de las pastas dentífricas o de los apósitos. Finalmente, en el caso de los depilatorios basaban sus funciones en la capacidad alopécica de la radiación. En todos los casos su uso cesó a partir de la segunda mitad de la década de los 40.

- *Casco ondulator radioactivo*
  - AÑO: publicidad de 1933 (Revista Blanco y Negro)
  - LABORATORIO: Agente Octavio Anisle (Nueva San Francisco 23 1º) Barcelona
  - DESCRIPCIÓN: "A los 10 minutos de ponerse el casco, su cabeza quedará repleta de ondas permanentes flexibles y espléndidas. Con el formaondas que incluimos podrá formar toda clase de fantasías. Completamente inofensivo. Duración ilimitada".
  - COMPOSICIÓN: desconocida
  - PRECIO: 9.50 ptas.

Cf: Fondo Farmacia Tomàs Serra

Figura 1 - Casco ondulator radioactivo.

- *Depilatorio "Radium"*
    - AÑO: 1948
    - LABORATORIO: Laboratorios Segura (Barcelona)
    - INDICACIONES: "Póngase en un pequeño recipiente la cantidad necesaria según la extensión de de la parte a depilar, y con el agua que precise, hágase una papilla espesa con la que cubrir el vello a extirpar, extendiéndose convenientemente sobre el mismo. Dejarse secar de 3 a 5 min, después de los cuales se procederá al lavado con agua abundante y el vello que tanto aleja a la mujer moderna habrá desaparecido. Con el uso de nuestro depilatorio "Radium" se consigue la destrucción de las raíces del vello gracias al poder penetrante del Radium, componente pral. del mismo." Existían dos presentaciones: el depilatorio líquido y en polvo.
    - COMPOSICIÓN: sales de Radio
    - PRECIO: no consta
- Cf: Fondo Farmacia Tomàs Serra

Figura 2 - Depilatorio "Radium".

- *Crema dental "Doramad"*
  - AÑO: 1940

- LABORATORIO: Auergesellschaft A G Berlin (Alemania)
  - INDICACIONES: "La crema dental que solo recomiendan los más notables odontólogos. Notará Ud. Efectos beneficiosos diferentes a los de cualquier pasta dentífrica"
  - COMPOSICIÓN: desconocida
  - PRECIO: 2 ptas.
- Cf: Fondo Farmacia Tomàs Serra.

Figura 3 - Crema dental "Doramad".

- Agua "Radium"
  - AÑO: ca. 1915
  - LABORATORIO: Cortés Hermanos (Barcelona)
  - INDICACIONES: para teñir el cabello y barba
  - COMPOSICIÓN: desconocida
  - PRECIO: no consta

Figura 4 - Agua "Radium".

- Compresas "Radio Español"
  - AÑO: 1940
  - LABORATORIO: Lic. Fernando Kindelán Ortiz (Córdoba) reg. DGS: 1541
  - INDICACIONES: úlceras, lesiones infectadas e irritaciones. "El producto contenido en esta bolsa ha sido comprobado en nuestros laboratorios. Debe evitarse su permanencia en la piel cuando se inicie una fuerte picazón, indicadora de la radio dermatitis"
  - COMPOSICIÓN: SiO_2 , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , BaO , UO_2 , **Ra (elemento)**.
  - PRECIO: 11 ptas.

Cf: Fondo Farmacia Tomàs Serra

Figura 5 - Compresas "Radio Español".

Específicos

- *Pomada "Baby"*
    - AÑO: ca.1935
    - LABORATORIO: farmacia y Laboratorio Murillo (Barcelona)
    - INDICACIONES: energético cicatrizante, grietas de los pechos, úlceras, irritaciones y quemaduras
    - COMPOSICIÓN: Sales de Bismuto, ZnO, H₃BO₃, **Cloruro de Thorio** 0.1g, Excipiente graso csp. 100g
    - PRECIO: no consta
- Cf: Fondo Farmacia Tomàs Serra

Figura 6 - Pomada "Baby".

- *Candelillas uretrales "Réthragine (H)"*
    - AÑO: 2/10/1925
    - LABORATORIO: L. G. Torau de (París), representante y depositario en España: Larrañaga y Cia (Loyola). Registro en la DGS nº3255 (1925)
    - INDICACIONES: medicación radioactiva y bactericida contra las infecciones uretrales agudas y crónicas "Conviene insistir acerca de la propiedad bactericida del Radio. El gonococo es infinitamente sensible a su radiación. Sabido es con qué rapidez característica actúa el Radio en todas las lesiones." Existían las candelillas en dos concentraciones según el grado de infección y se recomendaba acompañar las bujías con lavados de Permanganato Potásico.
- Cf: fondo farmacia Tomàs Serra

- COMPOSICIÓN: Plata orgánica al 20%(pura) 30 cg, Ácido Úrico 0.10cg, **Bromuro de Radio** 1µg, excipiente 3g.
  - PRECIO: no consta
- Cf: Fondo Farmacia Tomàs Serra

Figura 7 - Candelillas uretrales "Réthragine (H)".

- *Suero vital Radiactivo "Nito-Ión"*
    - AÑO: ca.1935
    - LABORATORIO: Laboratorio Químico-Biológico Dr. S. Pagés Maruny (Barcelona)
    - INDICACIONES: Reconstituyente y tonificante del sist. nervioso, conservación indefinida
    - COMPOSICIÓN: Sulfato de estriquina 0.1mg, Cacodilato sosa 5mg, Glicerofosfato sosa 10mg. **Sales solubles de Radio** equivalentes a una décima de µCu en emanación.
    - PRECIO: no consta. Comercializado en todas las repúblicas sudamericanas.
- Cf: Fondo Farmacia Tomàs Serra

Figura 8 - Suero vital Radiactivo “Nito-Ión”.

Aguas mineromedicinales

En el caso de las aguas mineromedicinales la popularidad de la radioactividad se suma a la que ya gozaban a principios del siglo XX, además de las funciones curativas que se les atribuían para las enfermedades agudas y crónicas, la mayoría de ellas incurables en el momento.

Empiezan a surgir a partir de 1923, cuando el gas radón es reconocido como nuevo elemento químico y empieza a ser detectado en el agua de los manantiales. Ya en 1925 encontramos los primeros anuncios publicitarios en los anuarios médicos y en revistas especializadas, donde era anunciado junto con otras propiedades, aunque no se especificaba exactamente su función. La acción que desempeñaba es dispar según el tipo de agua y de manantial, mientras que en algunas, como el agua de Palou, es clasificado como tónico estimulante del sistema nervioso, en otras se destaca la función sedante local y curativo en el caso de úlceras gástricas, como en el agua de Orión. En todas ellas, la medida del poder ionizante se expresa en unidades de voltio por litro y hora.

En esa época las mediciones se realizaban a partir de unos aparatos llamados Electroscopios o Electrómetros, de los cuales existieron múltiples variantes. En todos ellos el principio es el mismo: las radiaciones ionizantes que emanaban de los cuerpos o sustancias radioactivas eran capaces de cargar un electrodo, el cual se situaba al lado de otro electrodo cargado. Su acercamiento entre ellos determinaba al poder ionizante de la sustancia a medir.

Gracias a las instrucciones proporcionadas por el Dr. Josep Boatella i Riera del Electrómetro del Dr. Schmidt comprendemos su funcionamiento (Fig. 9): en primer lugar, se introducía una cierta cantidad de agua o de un sólido disuelto en ácido dentro de una cámara de dispersión. Allí, los gases de emanación que se desprendían eran insuflados dentro de una segunda cámara (Z) que tenía un electrodo de latón (k). Éste estaba conectado en su base a un hilo de cuarzo (s) que se encontraba dentro de una tercera cámara (E). En ella, el hilo de cuarzo se situaba al lado de una placa cargada con la intensidad que interesaba (B). La ionización que producían los gases en la segunda cámara era observada en la tercera a través de un microscopio (f), gracias a la desviación del hilo de cuarzo.

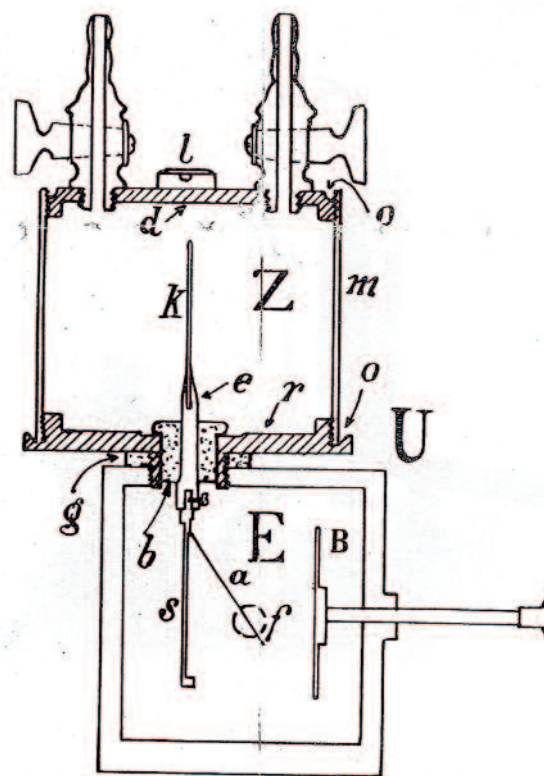

Figura 9 - Detalle del manual de instrucciones del electrómetro de Schmidt.

Durante los años 30 esta popularidad sigue en aumento y es detallada en los análisis de las etiquetas de las aguas, junto con otros parámetros como la densidad, el punto de congelación o la osmolaridad. Finalmente, a partir del año 1945-46 la radioactividad

deja de ser vista como un carácter a destacar debido a la falta de literatura científica que la respalde. Paralelamente, los avances en medicina y el surgimiento de nuevas terapias, que hasta el momento eran atribuidas a las aguas mineromedicinales, hace que sean paulatinamente relegadas a simples aguas de mesa ya durante los años 1950. Finalmente, el último anuncio de radiactividad encontrado por este trabajo corresponde al agua Imperio en 1953.

- *Agua La Puda (Banyoles)*

- AÑO: aparece publicitada en 1925
- LABORATORIO: no consta.
- INDICACIONES: dolencias de la piel, artritis y litiasis renal, actúa impidiendo la formación de cálculos, pretuberculosis, faringitis,
- COMPOSICIÓN: aguas sulfhídricas, sulfhidratadas sódicas y **radioactivas** según el análisis del Dr. Oliver Rodés
- PRECIO: no consta
- PODER IONIZANTE: no consta

Únicamente se ha podido encontrar publicitada en el año 1925, no consta en la declaración de utilidad pública de 1934 ni se ha podido documentar su composición.

Cf: Anuario médico-farmacéutico

- *Agua de Palou (Granollers)*

- AÑO: publicidad de 1923 del periódico *La Gralla*
- LABORATORIO: distribuido por Lab. del Dr. Andreu
- INDICACIONES: Digestiva, diurética, antiartrítica. La más eficaz contra la neurastenia y los trastornos nerviosos. Tomar media hora antes de las comidas. Galardonada con la medalla, premio y cruz en la Exposición Internacional de Alimentación e Higiene de 1923 de Barcelona.

- COMPOSICIÓN: Litio 0.0085g y magnesio 0.1248g
- PRECIO: garrafas de 8L a 1.25 ptas y botellas de litro a 0.60 ptas.
- PODER IONIZANTE: 490 v L/h

Este agua era obtenida de la "Font del Ràdium", cuyos usos cayeron en el olvido y su emplazamiento se fue degradando durante los años 70. En el año 1974 terminó desapareciendo durante las obras de ampliación del polígono industrial de Granollers.

- *Agua Orión (Santa Coloma de Farners)*

- AÑO: 1934 (análisis botella)
- LABORATORIO: no consta
- INDICACIONES: "tomar en casos de desequilibrio nervioso, insomnio y neurastenia. En casos de atonía digestiva y vías urinarias, especialmente indicada en los casos de úlceras del estómago e intestinos debido a su acción anti-fermentativa y desinfectante en las fermentaciones anormales (láctica y butírica). En los casos de nutrición alterada, especialmente en los casos de diabetes, reumatismo, gota y artritismo."

- COMPOSICIÓN: cf. Fig. adjunta
- PRECIO: no consta
- PODER IONIZANTE: 573 v L/h (determinada per Guillem de Benavent, 1934)

Cf: Atlas Farmacéutico de España

- *Agua Imperial Vichy (Caldes de Malavella)*
  - AÑO: figura publicitada en el anuario médico de 1925
  - LABORATORIO: Vichy Catalán, manantial "Els Bullidors"
  - INDICACIONES: Eficaz en las afecciones del estómago, intestinos, hígado, riñones, diabetes, gota y artritis, además de actuar frente a enfermedades infecciosas como el Tifus
  - COMPOSICIÓN: Agua gaseosa natural, bicarbonatada sódica, litínica y radioactiva
  - PRECIO: no consta

El agua Imperial de Vichy empleó en su publicidad el término radiactiva hasta comienzos de la década de 1950.

Cf: Fondo Farmacia Tomàs Serra

- *Agua Amer Palatin (Amer)*
  - AÑO: 1925 (declarada de utilidad pública por Real Orden de 20 de marzo de 1903)
  - LABORATORIO: comercializada por los Laboratorios Íbero-Americanos de Reus

- INDICACIONES: presenta una acción anestésica del aparato digestivo, el estreñimiento y la apendicitis crónica. Por esta acción sedante también está indicada en casos de faringitis del fumador. Su poder radioactivo la hace recomendable en los casos de enfermedades ulcerosas y del aparato digestivo.
- COMPOSICIÓN: Bicarbonato Cálcico, Magnésico y Sódico, Sulfato Cálcico y Magnésico, Cloruro Sódico, Sílice, Hierro y los gases Anhídrido carbónico, Oxígeno y Nitrógeno
- PRECIO: no consta
- PODER IONIZANTE: 152 V L/h (determinado por el Lab. Oliver Rodés)

Cf: Atlas Farmacéutico de España

- *Agua Fournier (La Garriga)*
    - AÑO: 1920
    - LABORATORIO: desconocido
    - INDICACIONES: Digestiva, diurética, depurativa y radioactiva
    - COMPOSICIÓN: Bicarbonatos, sulfatos Nitratos, Calcio, Magnesio, Sodio, Potasio.
    - PRECIO: Garrafa de 8L valía 2.7ptas
- Cf: Atlas farmacéutico de España

- *Agua Radial (Barcelona)*
  - AÑO: 1916 (publicidad)
  - LABORATORIO: Cía Anónima Radial
  - INDICACIONES: aperitiva, diurética, laxante, colagoga y "vigorizante de los glóbulos rojos"
  - COMPOSICIÓN: desconocida
  - PRECIO: desconocido

El manantial de agua Radial se descubrió durante las obras de construcción del pozo de la finca de verano del Dr. Sansalvador en el actual paseo Mare de Déu del Coll, de Barcelona. Para ello, el arquitecto Josep M. Jujol (discípulo de Gaudí) construyó unas grutas en la montaña para extraer el agua. Debido a la sobreexplotación el manantial se secó durante los años posteriores y la finca quedó

abandonada. Hasta que fue comprada en 1982 por el Ayuntamiento de Barcelona y restaurada en el año 2006.

Cf: Anuario médico-farmacéutico

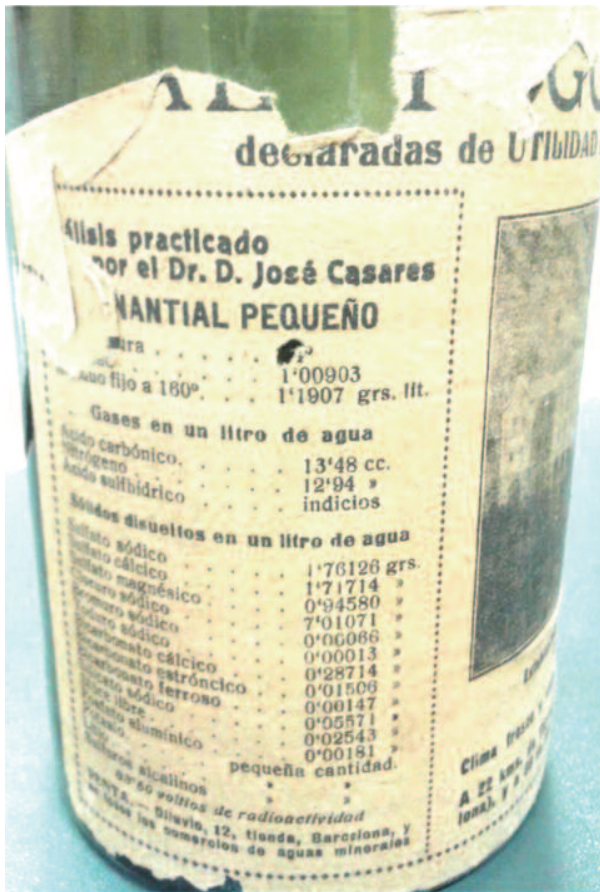

- *Vallfogona de Riucorb (Tarragona)*
  - AÑO: 1935 (declarada de utilidad pública)
  - LABORATORIO: desconocido
  - INDICACIONES: Enfermedades digestivas agudas y crónicas tales como dispepsia, estreñimiento abdominal, infartos, faringitis crónicas, rinitis catarral, etc. En el caso de las afecciones femeninas estaría indicada en amenorreas, dismenorreas, fibromas, salpingo-ovaritis, etc.

- COMPOSICIÓN: (gases) anhídrido carbónico, nitrógeno, ácido sulfhídrico. (sólidos) sulfato sódico, magnésico y cálcico, cloruro, yoduro y bromuro sódico, bicarbonato cálcico, estróncico y ferroso, salicilato sódico, potasio y litio (analizado por José Casares).
- PRECIO: no consta
- PODER IONIZANTE: 60 vL/h

En 1933 figura en el listado de establecimientos balnearios y de aguas minero-medicinales declarados de utilidad pública.

Cf: Atlas farmacéutico de España

- *Agua de Fontibre (Santander)*
  - AÑO: 1915 (declarada de utilidad pública)
  - LABORATORIO: Aguas de Fontibre
  - INDICACIONES: no constan
  - COMPOSICIÓN: Cloruro sódico, potásico y lítico, sulfato potásico, cálcico y magnésico, Bicarbonato cálcico, estróncico y ferroso, Ácido metasilícico y bórico, Nitratos y materia orgánica

nato cálcico, estróncico y ferroso, Ácido metasilícico y bórico, Nitratos y materia orgánica

- PRECIO: no consta
- ACTIVIDAD IONIZANTE: 218.47 V L/h.

Este agua figura en el listado de 1933 de aguas minero-medicinales que carecen de establecimiento por hallarse autorizado solo su uso en bebida.

Cf: Fondo Farmacia Tomàs Serra.

- *Agua Vichy Catalán*
  - AÑO: 1933 (fecha de la etiqueta)
  - LABORATORIO: Vichy Catalán
  - INDICACIONES: Solas o mezcladas con leche, vino o cerveza, dan un excelente resultado en las dispepsias ácidas, para la atonía del estómago, flatulencias dolorosas (gastralgias). Gastricisms por abuso de alimentos, *infartos crónicos de hígado, bazo y próstata*. Pequeños cálculos renales o hepáticos. Inflamación crónica de la *matriz* y su consecuente esterilidad. Dartros escrofulosos; reumátides. Indicación especial: Glicosuria; Diabetes.
  - COMPOSICIÓN: iones Litio, Sodio, Potasio, Magnesio, Calcio, Hierro, Estroncio, Plomo, Berilio

Estaño, Flúor, Cloro, Bromo, Iodo, Sulfatos y Bicarbonatos. (analizada por el doctor M. Amat Bargués)

– PRECIO: no consta

– PODER IONIZANTE: 154 V L/h

Cf: Botella propiedad de las *Botigues-Museu de Salars de Pallars*

ANÀLISI QUÍMICA I ESPECTROGRÀFICA.
QUALITATIVA I QUANTITATIVA
DE L'AIGUA

VICHY CATALAN

feta pel
Doctor M. Amat Bargués
el 16 de Desembre del 1988

UN LITRE D'AIGUA CONTÉ:

Cations:	g-rm	Mil·lions
Liti-ion (Li ⁺)	0,00296	0,42607
Sodi-ion (Na ⁺)	1,10846	48,19891
Potassi-ion (K ⁺)	0,07087	1,81718
Magnesi-ion (Mg ²⁺)	0,01486	0,60279
Calci-ion (Ca ²⁺)	0,04498	1,12178
Ferrós-ion (Fe ²⁺)	0,00189	0,02868
Estrònci-ion (Sr ²⁺)	0,00021	0,00289
Plúmbic-ion (Pb ²⁺)	0,00009	0,00009
Beril·li-ion (Be ²⁺)	0,000008	0,00084
Estannós ion (Sn ²⁺)	0,00006	0,00060
Anions:		
Fluor-ion (F ⁻)	0,00486	0,24478
Clor-ion (Cl ⁻)	0,58918	10,58921
Brom-ion (Br ⁻)	0,00018	0,00189
Iod-ion (I ⁻)	0,00001	0,00001
Sulfat-ion (SO ₄ ²⁻)	0,04680	0,48229
Bicarbonat-ion (CO ₃ H ⁻)	9,18008	85,78819
	4,088768	106,24981
Acid bòric (BO ₂ H ₂)	0,00411	0,00329
Acid silícic (Si O ₂ H ₂)	0,00270	1,18546
Anhidrid carbònic lliure (CO ₂)	1,12182	25,47848
Nitrogen	0,00887	0,27649
Oxigen	0,00167	0,00612
	5,287828	189,85764
Residu fix a 180°	8,05642	
Radioactivitat	164 Volts - hera - any	

- *Agua San Andrés de Tona (Barcelona)*

– AÑO: figura publicitada en el anuario médico de 1925

– LABORATORIO: Manantial "Roqueta"

– INDICACIONES: Especialísimas por su singular y elevada mineralización que las coloca en primer lugar entre sus análogas de España y del extranjero; de éxito seguro en el tratamiento de los efectos de las enfermedades crónicas de nutrición tales como *linfatismo*, *escrofulosis*, *artritis*, *reumatismo*, así como la *tuberculosis*, *sífilis* y el *bocio*. Así como en algunas formas de *parálisis*

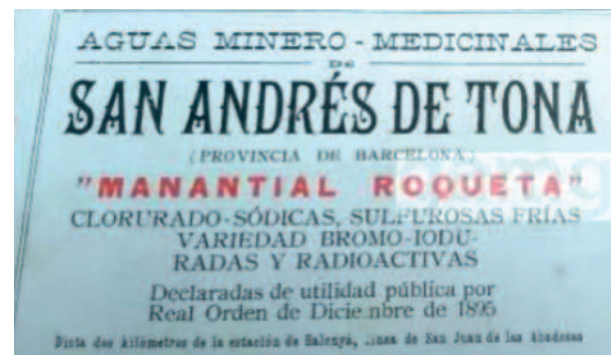
– COMPOSICIÓN: clorurado-sódicas, sulfurosas frías, variedad bromo-ioduradas y *radioactivas*

– PRECIO: no consta

– PODER IONIZANTE: no consta

Declaradas de utilidad pública por la Real Orden de Diciembre de 1895

Cf: Atlas médico-farmacéutico

- *Agua del Valle de San Daniel (Girona)*

– AÑO: figura publicitada en el anuario médico de 1925.

– LABORATORIO: Manantial Miralles.

– INDICACIONES: Produce eficaces resultados en las afecciones gastrointestinales, infartos viscerales (hígado y bazo), amenorreas, clorosis, artritis, linfatismo, diátesis renales, neuralgias y neurosis obstinada.

– COMPOSICIÓN: agua bicarbonatada-cálcico-sódico-manganosa. Variedad litínico-arsenical radiactiva.

- PRECIO: no consta
- PODER IONIZANTE: no consta

Este agua figura en el listado de 1933 de aguas minero-medicinales que carecen de establecimiento por hallarse autorizado solo su uso en bebida.

Cf: Atlas médico-farmacéutico

Las siguientes aguas y balnearios figuran en el listado de aguas mineromedicinales declaradas de utilidad pública pero no se ha podido documentar su composición ni efectos, únicamente su naturaleza que es descrita en la Tabla 1.

- Alhama de Aragón (Zaragoza)
- Alhama Nuevo de Granada
- Caldas de Oviedo
- El Salobral (Ciudad Real)
- Hervideros de Cofrentes (Valencia)
- Hervideros de San Vicente (Zamora)
- Horcajo (Córdoba)
- Molinar de Carranza (Vizcaya)
- Porvernir de Miranda (Burgos)
- Villatoya de Requena (Valencia)
- Valdezarza (Madrid)

Conclusiones

El presente trabajo ha podido documentar un total de 33 productos que comprenden específicos,

productos sanitarios, cosméticos y aguas mineromedicinales que tuvieron autorizada su venta en el mercado español y que formaron parte del catálogo farmacéutico del país.

El período de esplendor del uso de radioactividad a dosis bajas se inicia a partir de los años 20 como influencia de su uso en otros países europeos, como Francia y Alemania, y americanos durante décadas anteriores. En el caso del agua se empieza a popularizar su uso a partir de las teorías hidroterápicas surgidas al término del siglo XIX y del descubrimiento del gas radón en el agua como fuente de partículas alfa.

El uso de los radiofármacos a dosis bajas tiene su punto álgido durante la década de los 30 del siglo XX. Finalmente, durante la segunda mitad de los años 1940, empieza su período de decadencia por varios motivos: la falta de literatura científica que demostrara su utilidad, la difusión de los primeros estudios que asociaban un poder mutagénico a la radioactividad y, finalmente, el conocimiento de la sociedad del poder destructivo de las bombas de Hiroshima y Nagasaki.

En el caso de las aguas, el descubrimiento de los primeros antibióticos juntamente con el surgimiento nuevos principios activos para tratar enfermedades crónicas, hizo que fueran relegando los balnearios y las aguas minero-medicinales a simples aguas de mesa durante las décadas posteriores.

Las principales indicaciones que presentan los productos estudiados se pueden clasificar en:

- Efectos atribuidos pero *no demostrados*, como en el caso del casco ondulator o de las cremas que aportaban luminosidad.
- Efectos *bactericidas* y *cicatrizantes*: reflejados el poder bacteriostático en las candelillas para infecciones uretrales y el cicatrizante y antiulceroso en la pomada "Baby" para niños, la pasta dentífrica "Doramad" y los apósitos "Radio Español", así como en el agua Amer Palatín y la Orión.
- Efectos *tónicos* y *reconstituyentes*, como los presentes en el Suero Vital "Nito-Ion" o el agua Radial.

Unes anàlisis pioneres: Meteorits i radioactivitat

Some pioneering analysis: Meteorites and radioactivity

Josep BOATELLA¹, Maria del Carmen DE LA TORRE²

¹Doctor en Farmàcia, Barcelona. ²Doctora en Farmàcia, Barcelona. C.E.: boatella@ub.edu

Resum - Es descriu i comenta un material, en bona part inèdit, procedent del llegat del Dr. Francisco Moreno Martín (El Fargue 1904-Barcelona 1985), catedràtic de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona. Format amb el Dr. Casares Gil, fou un analista molt destacat. De la seva etapa granadina, cal comentar l'anàlisi que realitzà l'any 1934, conjuntament amb J. Dorronsoro, aleshores catedràtic a aquella universitat, d'un meteorit trobat el 1912 a Colomera (Granada), del qual s'enumeren les determinacions practicades i els resultats obtinguts. Per altra banda, ja en la seva etapa acadèmica a Catalunya, l'any 1965 ve rebre l'encàrrec d'analitzar les aigües de Boí, en especial del seu contingut en radioactivitat. Per aconseguir-ho va aplicar tècniques encara no generalitzades a l'època, en especial l'electròmetre de Schmidt, de l'ús de les quals també la universitat de Granada fou pionera, en analitzar aigües termals i mineromedicinals de la regió. La novetat, però, fou la determinació de la radioactivitat ambiental de les instal·lacions. Es presenta documentació complementària recollida pel Dr. Moreno i els resultats, que en format original, són conservats pels autors de la comunicació.

Paraules clau: Francisco Moreno Martín, anàlisi, meteorits, aigües mineromedicinals, radioactivitat.

Abstract - Some material, largely unpublished, from the legacy of Dr. Francisco Moreno Martín (El Fargue 1904-Barcelona 1985), professor at the Faculty of Pharmacy of the University of Barcelona, is described and discussed. Trained with Dr. Casares Gil, he was a very prominent analyst. From his time in Granada, we must comment on the analysis he carried out in 1934, together with J. Dorronsoro, then a professor at that university, of a meteorite found in 1912 in Colomera (Granada), the determinations and obtained results are listed. On the other hand, already in his academic stage in Catalonia, in 1965 he was commissioned to analyze the waters of Boí, especially its content in radioactivity. To achieve this, he applied techniques not yet widespread at the time, especially the Schmidt electrometer, the use of which was also pioneered by the University of Granada, in analyzing thermal and mineral waters in the region. The novelty, however, was the determination of the environmental radioactivity of the facilities. Complementary documentation collected by Dr. Moreno is presented and the results, in the original format, are preserved by the authors of the communication.

Keywords: Francisco Moreno Martín, analysis, meteorites, mineral-medicinal waters, radioactivity.

Introducció

El que fou professor d'Anàlisi química de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona durant els anys 1949-1975, Francisco Moreno Martín (El Fargue 1904-Barcelona 1985), va gaudir d'un reconegut prestigi dins d'aquest àmbit, gràcies a haver estat deixeble de destacats mestres com ara Casares Gil, Bernabé Dorronsoro o José Mª Clavera. Format

a Granada, ingressà a l'exèrcit i, després d'una estada a Madrid, es traslladà a Barcelona. Torre (Arribas Jimeno, 1985) descriu el seu perfil com a analista amb les següents paraules: *La peripecia històrica de la guerra civil y los difíciles años de la posguerra fueron para el profesor Moreno años de tarea tan difícil y compleja, durante los cuales sus excelentes dotes de observador agudo y experto analista le permitieron*

resolver problemas comprometidos en la fabricación de muy variadas sustancias, de interés militar o civil, de las que en España entonces había una carencia total. A tall d'exemple, explicava que durant la guerra civil, va rebre ordre dels seus superiors per tal que obtingués quinina a partir d'unes mostres de *Chinchona* portades de les Índies i dipositades en el Museu de les Amèriques.

En aquesta comunicació, i a partir d'un material en bona part inèdit, es comenten dues intervencions del Dr. Moreno que mostren, efectivament, les seves habilitats i la validesa de les opinions generalitzades sobre la seva vàlua.

Anàlisi d'un meteorit

La primera correspon a la seva etapa granadina i va consistir en l'anàlisi d'un meteorit (134 kg), trobat el 1912 a Colomera (Granada), soterrat al pati d'una casa del poble, realitzat conjuntament amb J. Dorronsoro (catedràtic de Química Inorgànica de la Facultat de Farmàcia de Granada). Uns treballs previs havien indicat que es tractava de *un hierro con bastante níquel, algún cobalto y nada de vanadio*. Es va determinar la densitat del mineral, realitzar una anàlisi espectrogràfica (que va posar de manifest la presència de Ni, Co, Ge) i una anàlisi química per tal d'establir la seva composició.

Quant a les figures de corrosió assenyala: *las figuras de corrosión obtenidas por nosotros, son totalmente idénticas a las publicadas por Herrero Ducloux del meteorito "El Mocovi", luego parecería lógico pensar en una análoga composición (kamacita, troilita y schreibersita)*. El Mocovi és un fragment d'uns 700 kg trobat al Campo del Cielo (Argentina) l'any 1925.

Mitjançant l'anàlisi química, va comprovar la presència de de P, Si, Mg (no va detectar la presència de Va i Ge) i les determinacions de tipus quantitatiu van oferir els següents valors (%): Fe (91,5), Ni (7,2), Co (0,4), SiO₂ (0,6), S (0,1), C (0,1), P (0,02). I conclou: *la masa metálica estudiada es un meteorito (holsiderito) por las siguientes razones: 1º por su aspecto característico, 2º por su composición química, 3º por las figuras de corrosión y 4º por la presencia de germanio.*

Fruit d'aquests experiments en resultaren les següents publicacions:

- DORRONSORO J, MORENO MARTIN F. (1934) Sobre un hierro meteórico de la provincia de Granada. *Boletín de la Universidad de Granada*, 29.
- DORRONSORO J, MORENO MARTIN F. (1934) Sobre un hierro meteórico de la provincia de Granada. *Trabajos del IX Congreso Internacional de Química pura y aplicada*, VI. Madrid.
- DORRONSORO J, MORENO MARTIN F. (1934) Sobre un hierro meteórico de la provincia de Granada. *Anales de la Sociedad Española de Física y Química*, XXXII.

Aquestes determinacions demostren la seva competència i el coneixement de tècniques avançades per a l'època. La qüestió és que, cada vegada que viatjava a Madrid, anava a veure el "seu" meteorit al museu de Ciències, fins que un dia es va disgustar molt: el museu l'havia esquarterat i n'havia regalat una bona part a una fundació dels Estats Units.

Anàlisi d'unes aigües radioactives a Boí

L'altre tema està relacionat amb l'anàlisi de les aigües de les fonts de Caldes de Boí (Alta Ribagorça), on el 1948 es van obrir les instal·lacions destinades a fer tractaments d'hidroteràpia.

El 1903, Thomson, va detectar la presència de radioactivitat en les aigües d'un brollador. A partir d'aleshores l'estudi i aplicació d'aquesta propietat de les aigües va adquirir un cert predicament i, en aquest sentit, diversos balnearis europeus Baden, Carlsbad, Bagnères de Luchon, etc. van promociónar-se afegint, a les propietats de les seves aigües, el contingut radioactiu. El mateix succeí a Espanya (Cestona, Caldes de Malavella, Panticosa, etc.)

Quan el 1950 es va inaugurar la carretera de Caldes, també es va construir una planta embotelladora i, aleshores, el Dr. Moreno va contribuir practicant-ne l'anàlisi. Els autors d'aquesta comunicació, conserven una col·lecció de llibretes de laboratori, una per a cadascuna de les fonts (Capellans, Boix I, Boix II, Avellaner, Bou, Salenca) en les quals queda palesa, altra vegada, la seva gran meticulositat. Curiosament, aquestes aigües havien estat analitzades,

molts anys abans, per Francesc Carbonell i Bravo, el 1832.

Però aquesta relació es va ampliar quan als anys 60, a petició del metge de Tamarit de Llitera, Anselmo Albano (metge director del balneari), el Dr. Moreno va realitzar diferents anàlisis de la radioactivitat de les aigües i de les instal·lacions. Per a fer aquestes determinacions, va emprar un electròmetre de Schmidt (Fig. 1), que al nostre país havia estat assajat precisament a la Universitat de Granada per Clavera.

A banda de la determinació de la radioactivitat de les aigües, probablement els directius del balneari també van estar interessats en determinar la radioactivitat de la denominada “Estufa natural”, una cova

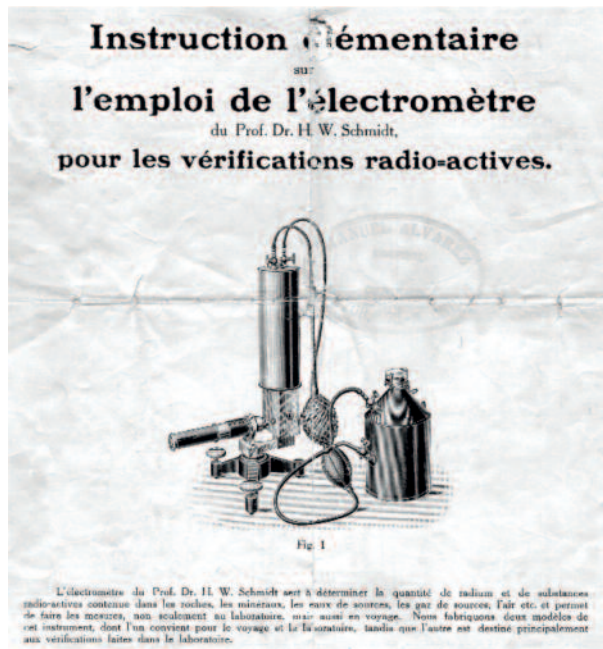

Figura 1 - Del manual d'instruccions de l'electròmetre de Schmidt.

emprada per aplicar tractaments hidrotermals, tècnica emprada des de l'antiguitat. Precisament, juntament amb la documentació, hi ha uns fulls d'una publicació (de la qual s'ignora la referència bibliogràfica) en els quals es comenta l'interès terapèutic de la Galeria Pasel a Badgastein/Böckstein (Àustria) en detectar-s'hi la presència de radó (producte intermedi de la desintegració de l'urani, tori i actini i que, a la vegada, es desintegra amb emissió de radiacions i). En aquesta mina o galeria “termal” es va instal·lar un centre per a dur a terme la “cura del radó” i es va declarar d'utilitat pública per al tractament d'afeccions reumàtiques, trastorns de la circulació perifèrica, neuritis i neuràlgies. El risc del tractament aleshores no era considerat elevat, atès que *a las 4 horas, como máximo de haberse inhalado, el radón es evacuado con la espiración*. En base, doncs, a aquestes informacions, molt probablement es va intentar aprofitar (o, si més no, controlar) aquesta possibilitat al balneari. El Dr. Moreno i el seu equip, va trobar els valors que es reproduïxen en la Fig. 2, que corresponen a radioactivitat de la emanació (no induïda). Cal dir que aquests valors eren inferiors als de les mines de Carlsbad ($2,2 - 4,6 \cdot 10^{-9}$ curies/litre).

Aquestes determinacions tenen un caràcter pioner a Catalunya. Cal fer referència al fet que Isidre Pòlit i Buxareu (Alella 1880–Barcelona, 1958), catedràtic de Física experimental, havia determinat la radioactivitat de les aigües de Caldes de Malavella, per les mateixes dates.

Bibliografia

ARRIBAS JIMENO, S. Introducció a la història de la Química Analítica en Espanya. *VI Reunión Nacional de Química Analítica*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 1985.

Muestra	mv/l/s.	U.M.	m u c.	Ci
Aire de la calle.....	0°865	0°0109	0°0039	0°039 x 10 ⁻¹⁰
Habitación nº 1.....	7°06	0°0895	0°0326	0°326 x 10 ⁻¹⁰
Corredor estufas.....	8°80	0°1110	0°0404	0°404 x 10 ⁻¹⁰
C. baño hab. nº 1	9°15	0°1160	0°0422	0°422 x 10 ⁻¹⁰
Cámara duchas.....	9°15	0°1160	0°0422	0°422 x 10 ⁻¹⁰
Antecámara Est. nº 1 .	17°00	0°2150	0°0784	0°784 x 10 ⁻¹⁰
Cámara Est. nº 1	17°70	0°2242	0°0816	0°816 x 10 ⁻¹⁰

Figura 2 - Resultats obtinguts en la determinació de la radioactivitat ambiental del Balneari de Caldes de Boí.

L'apotecari Pere Anglada i la pesta de 1628 a Banyoles

The apothecary Pere Anglada and the plague of 1628 in Banyoles

Ferran SABATÉ CASELLAS, Elisenda SABATÉ PÉREZ

Unitat d'Història de la Medicina, Facultat de Medicina, Universitat de Barcelona. C.E.: drsabate@yahoo.es

Resum - El segle XVII a Catalunya fou una època d'inestabilitat política, econòmica i social. Als conflictes polítics amb les Corones Espanyola i Francesa (Guerra dels Segadors, "Pau dels Pirineus" i mutilació de Catalunya, etc.), s'hi afegí la xacra del bandolerisme, i finalment els episodis de pesta. Donem a conèixer un possible cas de pesta a Banyoles a l'any 1628, i la decisiva intervenció de l'apotecari d'aquella vila Pere Anglada en aquest afer, així com les tensions existents entre les autoritats de la vila i les del monestir.

Paraules clau: Pesta, apotecari, Banyoles, segle XVII.

Abstract - The 17th century in Catalonia was a time of political, economic and social instability. To the political conflicts with the Spanish and French Crowns (War of *Segadors* (Reapers), "Peace of the Pyrenees" and mutilation of Catalonia, etc.), was added the scourge of banditry, and finally the episodes of plague. We present a possible case of plague in Banyoles in 1628, and the decisive intervention of Pere Anglada, the apothecary of that town, in this affair, as well as the tensions existing between the authorities of the town and those of the monastery.

Keywords: Plague, apothecary, Banyoles, 17th century.

Introducció

El segle XVII a Catalunya fou una època d'inestabilitat política, econòmica i social. Als conflictes polítics amb les Corones Espanyola i Francesa (Guerra dels Segadors, "Pau dels Pirineus" i mutilació de Catalunya, etc.), s'hi afegí la xacra del bandolerisme, i finalment els episodis de pesta¹.

Copiem aquí unes cartes procedents de l'Arxiu Municipal de Girona, que fan referència a un possible cas de pesta a Banyoles a l'any 1628, i la decisiva

intervenció de l'apotecari d'aquella vila Pere Anglada en aquest afer. També ens posen de manifest les tensions existents en el segle XVII entre les autoritats de la vila i les del monestir, que n'ostentava el domini jurisdiccional.

Els apotecaris de Banyoles al s. XVII

La vila de Banyoles tenia més d'un apotecari en aquest període. Ramon Jordi menciona² en una visita de botigues de l'any 1621, la presència de l'a-

¹ CAMPS I SURROCA, M.; CAMPS I CLEMENTE, M. *La pesta de meitats del segle XVII a Catalunya*. Lleida: Seminari Pere Mata-U.B., 1985.

² JORDI I GONZALEZ, R. *Colectanea de "speciers", mancebos boticarios, boticarios, farmacéuticos practicantes de farmàcia y farmacéuticos en Cataluña (1207-1997)*. Barcelona: Fundació Uriach, 2003, p. 300-301.

potecari Miquel Caldana. També, aprofitant la visita dels “visitadors” que eren Gaspar Joan Pasqual, metge substituït del protometge Gabriel Antoni Bosser i Francesc Llacuna, apotecari, ambdós de Ripoll, fou examinat el dia 22 d'octubre de 1621 el fill de Pere Anglada: Benet Anglada.

Una nova “inspecció” del 29 de setembre de 1624 a Banyoles, realitzada pels mateixos inspectors, visiten l'apotecaria de Miquel Caldana i la de Pere Anglada. Al mateix temps fou examinat Josep Arxer, obtenint el títol el 19 de setembre del 1624, quedant a deure 8 lliures del salari del protometge. Durant la pesta dels anys 1650-54 Josep Arxer residí a Girona, amb l'apotecari Francesc Arxer (no sabem si era el germà o un oncle). Sembla que el 1652 s'incorporà a l'exèrcit.

El 19 de desembre de 1633, fou examinat a Banyoles l'exercent Joan Vidal, per Miquel Pagès Portell, de Torroella de Montgrí, metge substituït del protometge. El 1636 fou examinat a la mateixa vila, l'exercent Josep Ferrer, per Àlvar Antoni Bosser, protometge i Josep Martí Miró, apotecari de Barcelona, registrant el seu títol el 24 d'agost. Finalment, consta que el 9 de setembre del 1645 fou examinat l'exercent a Banyoles Joan Vilar, pel mateix Miquel Pagès Portell.

Una “visita” anterior d'apotecaries de l'any 1594, realitzada per Joan Amat, metge substituït del protometge i Joan Ponsich, apotecari de Barcelona, constata la presència de dos apotecaris establerts a Banyoles: Pere Joan Arxer i Benet Anglada. Això ens permet parlar de dues nissagues locals d'apotecaris a la vila de Banyoles durant el segle XVII.

L'episodi de 1628

Les cartes que transcrivim a continuació fan referència a l'alarma social creada per la presència a Banyoles de mercaders procedents de França, on sembla que s'havien detectat alguns casos de pesta. La notícia i l'advertiment arribaren pels canals “ofi-

cial”, a través de cartes enviades pels cònsols de Narbona a Perpinyà; de la vila de Perpinyà a Girona, i d'aquesta a les poblacions importants de la seva diòcesi.

El 19 de maig de 1628 foren pregonades a la ciutat de Girona³, en els llocs de costum, unes ordinations dictades pels jurats de la ciutat a fi de preservar-la del contagi de la pesta, ja que en diverses poblacions de França es produïa aquesta greu malaltia i es moria “de mal contagiós”. El dia anterior, el Consell havia designat al jurat Rafael Alba per fer tancar els portals i reparar els que no estiguessin en les condicions de seguretat adequades, a la vegada que nomenava “portalers” per fer guàrdia en els de Pedret i d'en Vila, principals entrades de la ciutat.

A tenor d'aquestes disposicions, el 25 de maig, es decidí que Joan Feliu, “botiguer de teles”, que havia portat des de Cadaqués unes peces, que havia adquirit a França recentment, en creure que ja havia arribat en aquella població el contagi, fos expulsat de la ciutat, junt amb les teles, prohibint-li que hi entrés de nou sense el consentiment explícit dels jurats⁴. Posteriorment les actes municipals no tornen a esmentar aquest afer fins el 24 de setembre, en què per raons semblants a les del mes de maig, es reiteren idèntiques ordinations; no obstant, el copiador de la correspondència es més explícit i ens informa de les nombroses cartes enviades amb la finalitat de prevenir el contagi⁵.

Els documents transcrits s'iniciaren el 13 de juny de 1628, amb l'escrit que els jurats de Girona enviaren als de Banyoles, informant-los de l'imminent arribada de dos francesos *amb dos o tres carreges de coses que han compradas dins los llochs ahont en Fransa hi ha pesta*. L'avís degué ésser rebut al matí, ja que a primeres hores de la tarda, els jurats rebien amb la resposta l'informe del que havia succeït i agraiïen l'interès manifestat pels seus homòlegs gironins⁶. Cal assenyalar que aquesta actitud tan amatent era normal del municipi de Girona, que un cop sabedor d'algun esdeveniment, ja fos positiu o

³ Arxiu Municipal de Girona, Manual d'acords de 1628, fol. 33, vº

⁴ Arxiu Municipal de Girona, Manual d'acords de 1628, fol. 35

⁵ Arxiu Municipal de Girona, Manual d'acords de 1628, fol. 120

⁶ Arxiu Municipal de Girona, Lligall de correspondència varia, plec de Banyoles.

negatiu, era ràpidament traslladat a les altres poblacions de la diòcesi com Banyoles, Olot, Figueres, Besalú, Castelló d'Empúries, Torroella, etc.

Informació addicional a la dels jurats banyolins, la trobem en la carta de l'apotecari d'aquesta població Pere Anglada, que ens dona més detalls, com que els francesos es deien Pere Baranguer i Pere d'Oriac i que anaven acompanyats d'unes dones. Parla de la intervenció del criat de l'Abat, Damià Feliu; recull el testimoni de Pere Espinosa, pintor de la Bisbal, que va tenir nàusees quan Feliu va obrir la capseta que portaven els francesos; i finalment, avisa del viatge a Barcelona que vol emprendre l'abat amb el seu criat.

En l'ànim d'aquesta carta cal tenir en compte la nota⁷ de Ramon Jordi en parlar de la "visita" del 19 de setembre de 1624 a l'establiment "de la Plaça" de Pere Anglada. El visitador Francesc Llacuna li presentà unes cartes executives del Sant Ofici de la Inquisició, cosa per la qual Anglada rebutjà la visita i manifestà que tancava l'apotecaria i no volia exercir d'apotecari.

La tercera carta fou escrita per l'abat Antonio de Mantilla⁸, el dia 15, des de Montcada, d'on no va poder avançar, en no estar proveït de la corresponent patent de sanitat. Sembla ser que els jurats de Girona haurien enviat una còpia de la carta de l'apotecari Anglada als consellers de Barcelona, i com les autoritats de la capital eren menys benèvols i més rigoroses, l'abat restà parat, sense poder avançar, a pesar de la seva jerarquia. Molest, dona la seva versió dels fets i de la seva conducta. Demana als Jurats de Banyoles intercedeixin per ell amb els de Barcelona perquè li afranquessin el pas.

En la quarta, els jurats de Girona li diuen a l'abat que no tenen res personal en contra d'ell, però reiteren el contacte del seu criat Damià Faliu amb una capsula transportada pels francesos.

A la cinquena carta podem constatar la desconfiança i tenses relacions existents entre la vila de Banyoles i el monestir, condicionades per la relació

feudal de dependència de la vila respecte del monestir. Les amenaces del procurador general de l'abat contra el Jurat en Cap de la vila i el desconegut autor de la carta enviada a Barcelona, posen de manifest les tensions entre l'autoritat civil, l'eclesiàstica i la dels professionals sanitaris.

Finalment, a la sisena carta veiem com el criteri dels Jurats i de l'apotecari Pere Anglada preval, a pesar de les queixes i retrets del Prior del monestir.

Afortunadament, no sembla que aquesta alarma de l'estiu del 1628 afectés al Principat, però sí que es van donar alguns casos de pesta en punts de la veïna França.

I

Molt magnífichs senyors. A les tres y quatre de la tarda nos ha vingut tambe a nosaltros avis de que dits francesos que Vs Ms. nos donan avis estavan per arribar en la vila ab llurs carregas de mercadaria aportan; encontinent som anats en perçona als portals avisar als portalers que en ninguna manera dexassen entrar dits francesos y en lo portal per ont avian de entrar som anats nosaltros. Apres al cap de un poc avem sabut que llurs mullers eran axidas fora vila y seran vistas ab llurs marits, y tambe una altra dona de la mateixa vila tambe em sabut anava ab dits francesos. Avem determinat que als dits francesos ni a sas mullers ni a la dita dona no se'ls donas entrada y a las mercadarias manco y axi Vs. Ms. stigan ab confiança, que ells, ni llurs mercadarias no entraran en la vila que no ajan purgat lo temps que.s deu. A Vs. Ms. estimam y agraphim molt lo servei nos han fet y si altra cosa se ocorra ja avisarem a Vs Ms. als quals Deu guarde. De Banyoles als 13 de juny 1628. Los jurats de la vila de Banyoles.

II

Molt magnífichs senyors. Per relació de molts de la vila de Banyoles avem sabut que Damia Faliu, criat del Sr. Abat era anat a parlar ab los francesos que son Pierris Baranguer y Pierris de Oriac, y que.ls

⁷ JORDI I GONZÁLEZ R. *Op. cit.*, p. 300

⁸ MONSALVATGE I FOSSAS, F., *Noticias historicas*. Olot, Imprenta y Libreria de Juan Bonet, 1904. p. 158

ha manejades las robas que portan les quals nos sap ni.s te noticia de on sont, y per mossen Pere Spinosa, pintor de La Bisbal, tambe avem sabut que mossen Damia Faliu ha oberta una capsa que aportan dits francesos y en aver-la oberta a llamada tant mala fragancia que a dit Spinosa, que estava un poc lluny, li causava mala olor y basca. Dit criat esta ab lo Sr. Abat y axi se suplica que com lo mal contagios se apeguia tant com se apega y com dit criat estiga ab dit Sr. Abat, que pus dema de mati que entenc sera aquí lo Sr. Abat a les quatre hores de la matinada o avuy que va a Barcelona ab dit criat y altre de sa companyia, que a dit criat, ni al Sr. Abat, ni tots los de sa companyia no.l dexen entrar, que vajan a Barcelona, y tambe seria asertat que Vs. Ms. donassen avis a Barcelona que no.ls dexassen entrar; aquest avis de Vs. Ms. per saber-se de molts, y ab dit Pere Spinosa, que esta a La Bisbal, o sabran mes llargament si.u volen saber. Guarde Deu a Vs. Ms., de Banyoles als 13 de juny de 1628. - Molt criat de Vs. Ms. – Pere Anglada.

III

Molt magnifichs Srs. Per exa carta veuran Vs. Ms. el ordo que ab tota pressa fem es despachat de Barcelona ab un correo, para que ne entras ne arribas a ella per les rahons se contenen en la carta; cosa tan ajena de la veritat, com per ella matexa constara, pus ni jo he vist ningu que sia vingut de Fransa, que los que arribaren en Banyoles la tarde antes me par-tís, ni.ls viu ni per orde meu los parla ningú, ans be vista la carta se escrivia de exa Ciutat als jurats de Banyoles los digue fesen tot lo que millor los aparegues para el negoci, y seguissen el orde de Girona, y fiu fer crides que a pena de 30 dias de purgacio ningu s.i acostas ni.ls parlas; pus miren Vs. Ms. que be ve asso ab aver-los informat que u d'ells ve ab ma companyia, ni que he rebuda, ni vista roba d'ells, pus penso estimo mes ma vida y salut y la de la terra que tots los interessos del mon; y també estan Vs. Ms. informats de fals en dir que so passat per Girona sens que ningu ne hagues sentiment. Sapian Vs. Ms. la veritat de las guardas, estaban en los portals el dimecres pus tots me parlaran y.m veran, que no anava amagat pus eran las sis oras de la matinada, y.m detingui mes de mitja ora en el portal del Hospital donant uns

dines. Yo no se qui a informat a Vs. Ms. tant fora de la veritat; tot aso es en derreputacio y dany meu; y axi no es just que constant-los a Vs. Ms. com es forsa los consta de la falssedat de tot y de la veritat del contrari, no.m vullam fer merce de remediar.o, pus es cert que si per correo de avis de exa ciutat ha fet la de Barcelona lo que fa, que Vs. Ms. o han de desfer dient estan informats del contrari; jo estic detingut y es en molt dany meu rebre modo en la brevetat dels despachos. Guarde N. S., Vs. Ms. y de Moncada y juny 15 de 1628. – Lo Abat de Banyoles.

IV

Lo avis que nosaltres havem fet als Concellers de Barcelona no es de que persona qui sie vinguda de les parts infectes anas en companyia de V. M, sinó que anava un fadrí, qui es diu Damia Faliu, del qual tenim verdadera relacio que en presencia de P. Espinosa, pintor de La Bisbal, y altres, obri una capsa que aportavan los francesos que arribaran a Banyolas y venien de les parts infectes, y que al obrir dita capsa sentiren los circumstants molt mala olo, tant que causa basca al dit Espinosa .... allí los ne avisàvem perquè en tot tinguessin .... que.ls aparagues convenir, y axi per desenganyar a V. M. de la equivocacio havem fet escriure esta. De Gerona y juny als 16 de 1628.- Los Jurats de la ciutat de Gerona. – Al Abat de Banyolas que Deu guarde.

V

Magnifichs Senyors. Estan molts particulars de la vila de Banyoles molt alterats aserca que s diu públicament que Pere Anglada apotecari de la mateixa vila auria escrita una carta a Vs. Ms., plena de mil mentides, maldats y vallacarias y principalment mossèn Guillem Barcelo prevere procurador general del Sr. Abat, lo qual esta nit passada barellant ab los senyors Jurats los digue moltes pesas, dient-los *vosaltros jurats sou uns borricos, botxs, una asens* y al Sr. Jurat en cap, Miquel Vila, li dona molts colps en los pits que tot air a la nit y tot vuy los pits li dolan molt y mes avant digue *aqueix lladre, aqueix traydor que ha escrita la carta als senyors Jurats de Gerona merexaria que.l penjassen, vosaltres aveu de fer inquisició qui es, jo us na dare requestas.* Y com fossen anats dimars

proppassat los Srs. Jurats a parlar ab lo Sr. Abat, dient-li que tenian relació per carta dels Srs. Jurats de Gerona, que dos francesos Perris de Oriac y Pere Baranguer venien de Fransa ab mercadaria y de part hont hi havia pesta y que per axo venien donar rao a sa senyoria y que no.l dexavan entrar, responge.ls lo Sr. Abat *axo son noves de fum, son noves de voltes*, y com dits jurats li amostrassen la dita carta los torna dir ab molta fellonia *feu-na lo que vullau*, de les quals paraules se podia inferir que li sabia greu. Apres al cap de una hora poc mes o manco ana Damia Faliu, criat del Sr. Abat, ont eran los dits francesos y toca.ls la mercadaria que aportavan y entra ella una capsa que obri, que segons relació de mossèn Pere Spinosa, pintor de La Bisbal, seti tant mala fregancia que li causa mal de cor. Y tambe per relacio de mossèn Garau Bassedes he sabut que en Tassi de Sascarres, lo qui cura de mals, li digue en lo moli del dit mossèn Bassedes, que el dit Tassi veu com Pere Baranguer francès dona un ambolic a mossèn Damia Faliu y mossèn Damia Faliu se.l posa a la butxaca, apres al cap de un poc digueren molts als Srs. Jurats, y jo també los digui, que dit mossèn Damia avia tocadas las robas dels francesos y que.l traguessen de la vila, no.u feran, o fos per temor portan al Sr. Abat o que no gosassen. Apres dit Damia Faliu a oida de molts se burlava per la plaça dient *si lo que jo he fet de tocar las robas dels gavatxs ho hagues fet a Sant Feliu, a mi ja.m agueran tret de la vila y que fos estat lo mateix abat lo.n agueran tret, ja me.n vaig dema a Barcelona alla purgare*, y com per paraula dels reverend Pere Ramis mon cunyat y altres persones hagues moltes vegadas hoit a dir que aqueix mal de pesta (Deu nos ne quart) se posava a un tros de drap, a una bala, ab llana, ab teles y que un home fàcilment lo podia pendre y aportarse-la.n y que moltes vegades se.l podia retenir vuit y quinze dies y un mes y que.l podia aportar de una part a altra y avent oit moltes vegades estan jo en Barcelona las grans morts hague en dita ciutat per causa de dit mal contagiós que apenas resta ningú, me prangue tant gran terror y spant y un zel de Deu y fiu una conseqüència, si dits francesos portan mal contagiós y es tan fàcil de agafar-se, fàcil cosa es que dit Damia ab la capsa que ha uberta y la roba que ha tocada y lo ambolic que ha posat a la

butxaca se.n aportia dit mal y tambe que.l encomania als qui van ab ell y que pus va a Barcelona lo aportia a Barcelona, y aqueix temor y desitjar jo la salut a Vs. Ms. y a la ciutat de Barcelona y saber que los Srs. Jurats no.ls ne avisavan de dita anada me força y mogue scriura la carta que scrigui a Vs. Ms., lo que molts m.o han tingut a molt mal y.m calumnian. Jo no entenc aver errat per malicia alguna que tingues ni tinga, si no es per desitjar lo be comú y entenia y entenc fe servey a Deu y a Vs. Ms. y a la ciutat de Barcelona als quals desitjo molt servir. Jo confio en lo favor de Deu y de Vs. Ms. que pus es estat zel de Deu, Deu me ajudara. Am aparegut donar-los-ne lo present avis perquè com molts per inventar moltas mantidas me calumnian Vs. Ms. me defensen, als quals Nostre Senyor guarde. De Banyoles als 19 de juny 1628.- Pere Anglada apotecari.

VI

Molt magnífichs senyors. Ahir a la tarda que devien ser vuit hores poc mes o manco, tingerem nova que Damia Faliu criat del Sr. Abat venia en la vila de Banyolas, encontinent anàrem nosaltros en persona ab algunas personas de Concell als portals per a tancar-los y arribats que forem al portal de Gerona de la present vila verem de un tros lluny venir dit Damia Faliu, cridarem-lo y li manarem que.s apartas y axi ell se aparta y no.l dexarem entrar y encontinent tancarem tots los portals y lo ferem anar a purgar en una cabanya lluny de la vila que.s diu de'n Porxas. Apres al cap de un poc per temor que com es criat del Sor. Abat, los monjos o altres del monestir no.l fessan entrar de nits en lo monestir anaren a parlar ab lo Sor. Prior supplican-lo que en ninguna manera no permetes que dit Damia Faliu entras en lo monestir, altrament que si u sabíem nos seria forçat fer cosa que.ls pesaria. Lo procurador del Sr. Abat nos dona moltes quexas com no havem feta diligencia en saber qui es la persona que dona avis ab carta a Vs. Ms. per inquirir contra de ell de la maldat diu que ha oposada, si Vs. Ms. eran servits manarnos ne avisar ne rebriam particular mercè; ans aparegui donar la present relació, si altra cosa se offer de nou ja.ls avisarem. Nostre Senyor guarde a Vs. Ms., de Banyolas als 19 de juny 1628.- Los Jurats de Banyolas.

Notes entorn d'Antoni Solsona, farmacèutic de l'Hospital de pobres de Jesucrist de Tàrrega l'any 1747

Notes on Antoni Solsona, pharmacist at the Hospital de pobres de Jesucrist in Tàrrega in 1747

Josep Maria SECANELL ROCA

Farmacèutic, Santa Margarida de Montbui. C.E.: jmsecanell001@cofb.net

Resum - S'aporta un conjunt de documents sobre la farmàcia i la salut a Tàrrega. S'hi citen la creació d'una farmàcia hospitalària i el nomenament d'Antoni Solsona com a titular.

Paraules clau: farmàcia hospitalària, Tàrrega, segle XVIII.

Abstract - A set of documents on pharmacy and health in Tàrrega is provided. The creation of a Hospital pharmacy and the appointment of Antoni Solsona as head are reported herein.

Keywords: Hospital pharmacy, Tàrrega, 18th century.

Introducció

Cap al 1300, coexisteixen a Tàrrega dos hospitals: el de Sant Antoni, fundat per la Confraria de Sant Antoni i el creat per Miquel d'Ardèvol. De naturalesa benefico-religiosa el primer, i civil el segon. A principis dels 1500, s'unifiquen els dos hospitals i les seves rendes, amb el nom d'Hospital dels pobres de Jesucrist.

A mitjans del segle XVIII hi ha un contenciós entre el Bisbat de Solsona i l'Ajuntament de Tàrrega pel nomenament dels administradors de l'hospital, en pretendre el Bisbat passar de tenir un administrador a dos. L'Ajuntament, ja n'hi tenia dos, correspo-

nents al seu dret de patronat sobre l'Hospital d'Ardèvol des de la seva fundació.¹

L'any 1747, a l'hospital es crea - "forma"- una farmàcia, i se'n nomena al farmacèutic Antoni Solsona com a titular, per sis anys, a canvi d'habitació dins l'hospital, i treballant de franc. A la mateixa escriptura, hi ha l'inventari d'existències fet per mà del propi Solsona.

Les dades d'aquesta comunicació s'han extret de documentació notarial conservada a l'Arxiu històric de protocols de Cervera (AHPC), i de l'Arxiu històric de l'Ajuntament de Tàrrega, on hi ha reflectida la situació farmacèutica i sanitària d'aquesta població entre 1740 i 1790.

¹ REVENTÓS, Jacint. *Història dels hospitals de la terra ferma*. Història dels hospitals de Catalunya, vol. 5. Barcelona: Fundació Uriach, 2003.

15 de desembre del 1733. In Oppido² del Palau d'Anglesola.

Document en el que hi consten els pares i un germà d'Antoni Solsona.

“Sigui de tothom conegut com nosaltres, Josep Solsona, farmacèutic del Palau d'Anglesola, diòcesi de Solsona, i Teresa (Solsona) Rodríguez, cònjuges, juntament amb Francesc Solsona, també farmacèutic del mateix lloc, i del dit Josep Solsona fill,”...³

Josep i Francesc Solsona, signaran com a avaladors d'Antoni Solsona en la contractació d'aquest com a farmacèutic de l'Hospital l'any 1747.

12 de febrer del 1740

Els administradors de l'Hospital, un d'ells capellà, i els altres laics, compensen el deute en medicaments que tenien amb el farmacèutic Josep Castell amb el deute en forma de censal que aquest tenia amb l'Hospital, que era proveït, doncs, per aquest farmacèutic extern.

“Joan Pau Borràs, prevere i beneficiat a l'església parroquial de la vila de Tàrrrega, diòcesi de Solsona, Antoni Mestres i Mestres, candeler de cera, i Josep Cleries, tots de la dita vila, administradors per l'any present i corrent de l'Hospital dels pobres de Jesucrist de la present vila, nomenats pel capítol general del dit hospital, segons consta en el llibre de resolucions del mateix, reconeixem que vós, Josep Castell, present, farmacèutic de Tàrrrega, ens heu pagat 114 lliures barceloneses, de les que 100 son en llüció, quitació i preu de restitució d'aquell censal del mateix preu, i de pensió anual de 5 lliures, creat per vós a favor de dit Hospital, el 3 de maig del 1735 davant el notari de Tàrrrega Marià Terez, i les restants 14, complement de de totes les pensions degudes fins avui i retingudes a càmput d'aquelles 125 lliures a vós degudes per l'Hospital per les medicines i medicaments que per ordre nostre vàreu entregar per la salut dels malalts

del dit Hospital segons consta al chyrographo (vulgo pòlissa)⁴ expedida pels anteriors administradors a favor vostre el 27 de gener del 1735, amb el núm 97, i us en fem època i absolució perpètua del dit censal. Testimonis, el magnífic Joan Ignasi Çanou i Riu, llicenciat en dret civil, i Joan Baptista Canut escrivà.”⁵

2 de gener del 1747

“Pedro García de Arteaga, Theniente General de los Ejércitos de S.M., Gobernador militar y político de la Plaza y Castillos de Lérida”, comandante general de Urgell,”

dirigeix una circular a l'ajuntament de Tàrrrega segons la qual, S.M.el Rei, ha resolt fer una Lleua de 25.000 soldats “en todos los Reynos de España”, i vist que a Tàrrrega hi ha 197 cases, toca subministrar 3 homes. El número de cases, sembla inferior al real, per la importància d'una població amb 3 notaris, 3 metges, 3 farmacèutics, bastants religiosos, etc.⁶

24 de març del 1747

El governador de Lleida, Pedro García de Arteaga, notifica a l'Ajuntament de Tàrrrega que,

“dispondrá V.M. el alojamiento que corresponde a quatro compañías y estado mayor”...⁷

Aquestes tropes eren allotjades per les cases de la població. Els oficials, s'hostatjaven a les millors cases. Aquest pas de tropes, veurem que té la seva importància sanitària.

7 de març del 1747

Els administradors de l'hospital venen un censal per obtenir liquiditat per a comprar les drogues per a la farmàcia.

“Nosaltres, Felip Carreño, prevere i beneficiat a la Parroquial Església de Santa Maria de la present vila de Tàrrrega, bisbat de Solsona y Joseph Fontanet, argenter de la mateixa vila: fent aquestes coses en

² Dintre la població.

³ AHPC. Notari de Tàrrrega Marià Terez Mateu. Capsa 2064, UD 4763, pàg 191v.

⁴ Un préstec quirogràfic -escrit a mà- es aquell que no compta amb una garantia per satisfer una necessitat urgent de liquiditat. Les parts només signen un pagaré amb una data de devolució.

⁵ AHPC. Notari de Tàrrrega Joan Àngel López Jover. Capsa 2125, UD 4885, pàg 37r-v.

⁶ ACU. Arxiu Ajuntament de Tàrrrega, 23-33, pàgs 101r-103r.

⁷ ACU. Arxiu Ajuntament de Tàrrrega, 23-33 pàgs 101r-103r.

nom, i com a Administradors, junt amb Joseph Miró, botiguer de teles de la mateixa vila, absent, del Hospital dels pobres de Jesucrist de dita present vila de Tàrrega: en virtut del poder a nosaltres donat per lo Reverend y Magnífic Capítol del dit Hospital per resolució del dia 29 de gener pròxim passat, continuada en el llibre de resolucions, del que aquest notari, com à Escrivà que es de dit Hospital en dona fe...**Per a gastar la quantitat baix escrita en compra de part de les drogues que se necessiten per la formació de la Apotacaria que es posa en dit Hospital.** De nostre grat i certa ciència, per dit Hospital venem y originalment creem a la Obra y Sagristia de dita Parroquial Església de la present vila de Tàrrega, comprant de semblants 100 lliures per lo reverend Pere Mora”...⁸

20 d'abril del 1747

Els administradors de l'Hospital nomenen apoderats.

“Nosaltres, Felip Carreño, prevere beneficiat a la parroquial església de la Beata Maria de la present vila de Tàrrega, diòcesi de Solsona; Josep Fontanet, argenter, i Josep Miró, botiguer de teles de la mateixa vila, com a Administradors de l'Hospital de pobres de Jesucrist de Tàrrega, nombrats pel Reverend i Magnífic Capítol del relatat hospital, segons consta en el llibre de resolucions del dit Capítol del que es escrivà aquest notari, de grat i certa ciència, constituïm o nomenem procuradors nostres, o sigui del dit hospital, amb amplis poders, a vosaltres, Pere Esteve i Pere Huguet, sogre i gendre respectivament, cirurgians de Tàrrega, absents”...⁹

10 de juny del 1747

Acta de l'Ajuntament de Tàrrega reiterant que li pertoca tenir dos administradors a l'Hospital.

“Convocados los magníficos D. Pablo Elías y Grau, Theniente de Corregidor, el Dr. Juan Texidor, Juan Angel López y Jover, Francisco Cárdenes, Joseph Carreño, Joseph Cléries, y Félix Llorens, fué propuesto: que en 7 de los idus de marzo del año 1323, Miguel de Ardèvol, de ésta villa de Tàrrega, dotó de

competentes rentas el Hospital que para los pobres hizo construir en la pròpia villa, y dispuso y ordenó que su heredero universal y los Paheres de dicha villa que entonces eran, y en el futuro serían, nombrasen dos Hombres Buenos para la administración del dicho Hospital, con otras disposiciones más largamente contenidas en la escritura de dotación, que pasó dicho día ante Pedro Lloder, notario público de Tàrrega; que en el año 1702, y de tiempo inmemorial, se hallan dichos Paheres con la facultad y en la poción de asistir al nombramiento que anualmente se practica a dos Administradores seculares para el Hospital, y en el mismo año convinieron que fuesen tres los Administradores, comprendido uno eclesiástico; que en el año 1741, manda el Ilmo. Sr. Obispo D. Francisco Zarceño que amicalmente entrase un nuevo Administrador y saliese de la administración otro, el más antiguo ella; que ayer, el actual Ilmo. Sr. Obispo D. Joseph de Mezquía pasó visita al dicho Hospital, y dijo mirar entre otras cosas si se continuaba la nominación de su Administrador únicamente en la forma que lo tenia dispuesto su Ilmo. Antecesor, y a otras preguntas y averiguaciones tal vez no consernientes a su cuydado. De todo lo que se sigue, no solamente contraviene enteramente a la voluntad y disposición del citado fundador, sinó también a intentar ampliar su Ilustrísima la jurisdicción en dicho Hospital poco a poco, adquiriendo junto con el Estado Eclesiástico de ésta villa, como se ve y se colige de lo sobremandado. Y como la continuación en la variación de la voluntad y mente del fundador (que en el año 1741 no se tuvo presente, con mayor razón fundaméntase así el derecho de éste Ayuntamiento), y debiendo como debe el Ayuntamiento velar por sus derechos y prerrogativas, se ha resuelto que se nombren Administradores del Hospital a D. Joseph Fontanet, platero, y a Joseph Miró, tendero de paños, y que por medio del Síndico se participe ésta nominación para que entiendan que la tienen por esse Ayuntamiento en virtud de Derecho, y que por medio del Síndico se participe también a su Ilustrísima, con manifestación de la citada fundación.”¹⁰

⁸ AHPC. Notari de Tàrrega Joan Àngel López Jover. Capsa 2127, UD 4890, pàg 52v.

⁹ AHPC. Notari de Tàrrega Joan Àngel López Jover. Capsa 2127, UD 4890, pàg 81r.

¹⁰ ACUR 22.33, pàgs 94v-95r. Actes Ajuntament de Tàrrega.

7 d'octubre del 1747

Nomenament d'Antoni Solsona com a titular de la farmàcia de l'Hospital dels pobres.

“Nosaltres, Joan Teixidor, doctor en medicina, Joan Àngel López, notari, Josep Carreño i Josep Cleries, presents, pel present i corrent any Decurions de la Universitat de la present vila de Tàrrega, com a Patrons certs i indubtables del Hospital de pobres de Jesucrist de Tàrrega, Josep Fontanet, argenter, Josep Miró, botiguer de teles, administradors i persones idònies per tractar dels rèdits i emoluments del dit hospital, convocats i congregats com de costum a la casa de la Universitat de Tàrrega per tractar els assumptes de l'hospital, com a major i més sana part dels patrons convocats.

*Atenent i considerant que el precitat Sant Hospital té i posseeix una Botiga de Farmàcia construïda i composada, i que per governar i tractar aquesta obra, es necessita una persona idònia i suficient en l'art de farmàcia, i que això és de la màxima utilitat per l'Hospital, pel temps de 6 anys a partir del 15 d'agost del any present i corrent, i fins el 15 d'agost del 1753, amb els pactes infrascrits, i no sense ells, **nomenem, entreguem i cedim a vós, Antoni Solsona, Pharmacopula oppidi del Palau d'Anglesola, diòcesi de Solsona, present i acceptant, la dita Botiga**, medicines simples i compostes, vasos d'aram i vidre, fustes i taules, i la generalitat de les pertinences de l'ofici de farmacèutic contingudes a continuació en el memorial escrit per la ma i lletra del dit Antoni Solsona.”*

En el document notarial, hi ha un canvi de cal·ligrafia, en la redacció del memorial o inventari, que evidencia això anterior. Aquest inventari es transcriu en un altre treball presentat a aquestes Jornades (Vives et Secanell, 2020) (Fig. 1)

Acabat l'inventari, la cal·ligrafia, torna a ser la del principi de la escriptura, i apareixen les condicions en les quals exercirà el farmacèutic:

“Has itaque traditionem, et cessionem per dictum tempus facimus sicut melius dici potest, et inteligi cum pactis, et conditionibus in lingua materna:

Primo, ab pacte que dits Administradors en dit nom donan la habitació a dit Solsona en lo Hospital, y en los quartos immediats a dita Botiga.

Item, ab pacte que lo mencionat Antoni Solsona, Apotecari, tinga obligació de donar la medicina de Balde, y sens paga ni gratificació alguna, als naturals y habitants en esta Vila, que estaran malalts en dit Hospital, com també als que transitaran malalts en cas que éstos, sens grave perjudici de sa salut no puguen passar a altre Hospital, com també al Comanador de Sant Antoni.

Item, ab pacte que finits dits 6 anys tindrà obligació dit Solsona de conferir-se sis mesos antes ab los Administradors, y tractar ab ells si prosseguirà, o no, per altre sexeni en lo present contracte.

Item, ab pacte que de no prosseguir per altre sexeni, deurà lo dia de Nostra Senyora d'Agost del 1753, deixar la Botiga fornida de la medicina simple y composta en lo modo y forma que vuy de li entrega, arreglant-se al memorial que queda en lo present acte continuat.

Item, ab pacte, que sempre que apareixerà als Senyors convenir ab la tropa que entren al Hospital los malalts de ella, que non puguen los malalts de dita tropa pendrer la medicina en altra part, sinó en la Botiga del Hospital.

Et cum dictis pactis, et non sine eis aliter nec alio modo”. (Fig. 2)

Al compliment d'aquest contracte s'hi obliga l'Hospital amb els seus béns i Antoni Solsona és avalat solidàriament pel seu pare Josep Solsona i el seu germà Francesc Solsona, apotecaris de Palau d'Anglesola, amb els seus béns mobles i immobles, presents i futurs.

Firmen: Joan Teixidor; testimonis, Emmanuel Soler, doctor en drets; Josep Pinyol, doctor en medicina, de Tàrrega els dos; Joan Angel Lopez y Jover, Joseph Carreño i Josep Cleries y Jover, Regidors; Josep Fontanet, administrador; Josep Solsona, apotecari; Francisco Solsona, apotecari del Palau; Anton Solsona, apotecari.¹¹

16 d'octubre del 1747

Diners de l'Hospital es posen a rendiment.

“El citado día pasó ante Juan Angel López y Jover, notario de ésta villa. Y como de estar así depo-

¹¹ AHPC. Notari de Tàrrega Antoni Terez. Capsa 2146, UD 4925, pàg 266.

medicina composta, et simplicis, et omnes illas ^{specie} merces
 species, diamma, vasa, axami, sxi, fidi, et vi-
 trij, fustes, et menses, et demul, et generaliter omnia
 alia, et singula pertinentia Pharmacopula officina
 que d'ipnti inveniunt in predicta Botiga combinada
 in quodam memoriale manu, et littera d' Antoni
 Solsona scripto humor bhenouy. **Memorial**
 dela medicina composta, y simples existents en la
 Botica del Sant Hospital. de la vila de Tarragona //

Estende al los vasos junt.

Onguents.

Smo Ong. Alb. camphora	.....	4 lb 12 oz
Alb. Simpl.	.....	1 lb 12 oz
Alumbl.	.....	1 lb 12 oz
Mirra	.....	1 lb 12 oz
Resaca al dos pots	.....	1 lb 12 oz
Cucurbit.	.....	1 lb 12 oz

Figura 1 - Inici de l'inventari fet per Antoni Solsona.

Lamina dor.
 Impagament petit.

Ita ut magis traditorem, et cautionem per eundem tempore
 sicut melius dici potest, et intelligi cum pacto, et condi-
 tionibus in lingua Materna exaratis infra, et sequen-
 tibus. **Primo** ab pacto que dicitur Administradois en
 donom donan la habitacio a dir Solsona (La habitacio en
 lo Hospital, y en los quattos immediats a dir Botiga.
Item ab pacto que lo menciona a Antoni Solsona a l'oporia.
 si tinga obligacio de donar la medicina de Balde, y sens
 paga, ni exarada alguna als naturals, y habitans en
 esta Vila que estada en Malats en dir Hospital com, tambe
 als que transitadan Malats en Cas que estos sense gauer
 perjudici de sa salut no puzquen passar a altre Hospital
 com tambe als del Comandó de St Antoni. **Item** ab pacto
 que finit d'is si anys hinda obligacio dir Solsona de confe-
 rirse de memoria ansea ab los Administrados, y tractas ab los
 si prosequida, o no per altre Personi conde pntes conseruare

Figura 2 - "...tinga la obligació de donar la medicina de balde i sens paga..."

sitadas 319 libras, 3 sueldos y 5 dineros, no utilice rédito alguno. Y por parte de los Administradores del Hospital de Pobres de Jesucristo de la misma villa, se haya propuesto que para la total efectucción de la Boticaria que han formado en dicho Hospital y para otras precisas urgències que en las quantas de su administraci3n har3n constar, necessiten la citada cantidad, y en conseqüencia, se les dexe a censal a raz3n de cinco por ciento segùn estilo: Resuélvasse lo hacedor.

Fue resuelto que se dexen las expresadas 319 libras, 3 sueldos y 5 dineros a los Administradores para los fines y como va propuesto, otorgando la correspondiente escritura de venta y creaci3n de censal en que conste todo lo que convenga.”¹²

13 de novembre del 1747

Nosaltres, Josep Fontanet, argenter, i Josep Mir3, botiguer de teles de llana, tots de Tàrrega, com a administradors del Hospital de pobres de Jesucrist d'aquesta vila, amb consens i voluntat dels Magnífics Decurions de la Universitat de la mateixa poblaci3, Compatrons de l'Hospital, segons deliberacions celebrades el dia primer d'aquest mes, i que consten en el Registre de resolucions de la Universitat, acordem que per pagar aquelles quantitats degudes per l'Hospital per ra3 de les medicines posades a disposici3 dels malalts per la Botiga de medicines...¹³

28 de maig del 1751

Un particular presta diners a l'Hospital, a canvi de rebre els medicaments que necessiti, de franc. El farmacèutic es queixa.

“In Dei nomine, noverint universi com per i entre lo reverent Matheu Vergony3s, prevere i beneficiat de la parroquial església de Santa Maria de la present vila de Tàrrega, bisbat de Solsona, i els Magnífics Ignasi Pastor i de Duran, ciutadà honrat de Barcelona, i Francisco Cárdenas, candeler de cera de la mateixa vila, actuals Administradors del Hospital de pobres de Jesucrist de la dita vila de Tàrrega, fent aquestes coses amb resoluci3 del Capítol de dit Hos-

pital continuada en lo llibre de resolucions, i Ant3n Solsona, apotecari habitant en Tàrrega, de una part; i Ant3n Mestres, candeler de cera de la mateixa vila, de part altra, se ha convingut lo següent:

Es a saber que en atenci3 que per a plantar i proveir la Botiga d'Apotecaria que té dit Hospital, i per ajudar el cost de tal gasto, lo dit Ant3n Mestres presta 100 lliures al col·lector de dit Hospital, amb lo pacte que dit Hospital, en el ínterim i fins i a tant que se li restitueixin, haurà dit Hospital de subministrar de franc les medicines necessàries a dit Mestres i sa casa i família. Antoni Solsona fa constar que en el contracte d'encarregament de la dita Botiga d'Apotecaria que es firmà el 1747 entre ell i los Administradors del Hospital per sis anys en poder del notari Ant3n Terez de Tàrrega, no hi consta aquesta obligaci3, però que la complirà. Per a garantir dites coses, els Administradors obliguen els r3dits de l'Hospital, i Antoni Solsona, tots els seus bens haguts i per haver”.¹⁴

Any 1752

“El Ayuntamiento de la Villa de Tàrrega de el Principado de Cataluña, puesto con el mayor rendimiento a los Reales Pies de V. Mag., represento que atendida por la paternal clemencia de V. Mag. La miseria que se ha padecido en ésta villa y en otros lugares del territorio de el Urgel por las quasi ningunas cosechas en los cuatro antecedentes años; fue de la Real dignaci3n de V. Mag. mandar se levantasse el apremio cargado por los tercios devidos al Real Tributo de Catastro; y ahunque podrían estos vezinos tenir algun alivio con la mediana cosecha de éste año, ha cargado tanta enfermedad sobre ellos, que conteniendo la referida villa cerca dos mil Personas, son quinientos los enfermos, y la mayor parte por causa de la miseria padecida”...¹⁵

4 d'agost del 1752

Antoni Solsona, a més d'encarregar-se de la farmàcia de l'hospital, té farmàcia pròpia a Tàrrega, ja que cobra dels c3njuges Manuel Cases i Úrsula Puig

¹² ACUR 22.33, pàg 126r. Actes de l'Ajuntament de Tàrrega.

¹³ AHPC. Notari de Tàrrega Joan Àngel López Jover. Capsa 2127, UD 4890, pàg 52v.

¹⁴ AHPC. Notari de Tàrrega Joan Àngel López Jover. Capsa 2129, UD 4893, pàg 128r/v.

¹⁵ AHCUC. Arxiu Ajuntament de Tàrrega. 23.35, pàg 36.

un deute de 10 lliures per medicaments que els hi ha subministrat, aprofitant que dits Cases i Puig venen una vinya amb oliveres per un import de 60 lliures.¹⁶

18 d'agost del 1755

Capítols matrimonials d'Antoni Solsona.

“Tractat es estat y mediant la Divina gracia de l'Esperit Sant concordat, que matrimoni sia fet per y entre Anton Solsona, jove Mestre Apotecari del poble del Palau de Anglesola, del bisbat de Solsona, de alguns anys a esta part habitant la present vila de Tàrrega, del mateix bisbat, fill lilegítim i natural de Joseph Solsona, Apotecari de dit poble de Palau, vivint, i de Teresa (Solsona) Rodríguez, de aquest muller, difunta, de una part; y Maria Castelltort, donzella, filla legítima y natural de Ignasi Castelltort, botiguer de teles de Tàrrega, y de Antonia (Castelltort) y Tayó, conjuges vivints, de part altra. Maria aporta al matrimoni un dot de 1.150 lliures.”¹⁷

23 de febrer del 1757

Encara que l'any 1747 es deia que als soldats se'ls subministrava els medicaments de franc, es nomena un apoderat per cobrar deutes, que seran saldats.

*“Sepan quantos ésta carta de poder vieren y leyeren, como nosotros, Dr. Joseph Hebrart, presbítero y beneficiado de la Iglesia parroquial de Santa María de Tàrrega, Joseph Miró, tendero de paños, y Jayme Gilbert, cerero, todos de la misma villa, Administradores del Hospital de pobres de Jesucristo de la misma villa, en dicho nombre, de nuestro buen grado y espontània voluntat, otorgamos y conocemos que damos todo nuestro poder cumplido, general y bastante, el que de Derecho se requiere y es necesario y más puede y debe valer, a Francisco Plana y Circuns, notario real y causídico de la Ciudad de Barcelona, para que por nosotros y en dicho nombre y representación, **pueda pedir, recibir, cobrar y haver, todas qualesquiera cantidades de dinero a dicho Hospital de Pobres pertenecientes por razón de las jornadas de los soldados enfermos en el mismo Hospital hasta el dia presente, otorgando carta de pago a la Real Tesorería**”...¹⁸*

27 de juny del 1760

Soldats morts per tisi a l'hospital. Desinfecció.

*“En la Villa de Tàrrega, Obispado de Solsona y Corregimiento de Lérida, por ante mí, el notario y Escribano substituto infrascrito y de todos los testigos que abaxo se nombrarán, el Sr. Dr. D. D. Juan Bautista Font, Abogado de los Reales Consejos, Theniente de Corregidor de la Villa de Tàrrega y su Distrito por Su Magestad (Dios le guarde). Haviendo llegado a su noticia, que en el Hospital de Pobres de Jesucristo de la misma Villa de Tàrrega ha muerto tísico uno de los enfermos del Regimiento de Infanteria Walona de Bravante aquartelado en ella y sus cercanías, ha hecho comparezer ante sí al Dr. Nicolás Porta, Médico ordinario del propio Hospital, el qual, mediante juramento, ha hecho relación y declarado: que el día de ayer ha muerto en el mismo citado Hospital del que es medico ordinario, y como a tal visita a los soldados que en él existent enfermos del enunciado Regimiento de Infanteria Walona de Bravante, un sargento tísico declarado, llamado Pedro Matge, de la Compañía de granaderos del segundo Batallón, de la que es capitán el Teniente Coronel graduado D. Henrique Dulmhost, y que por consiguiente, se deve quemar la cama y ropa que usava, y desempavimentar y picar las paredes del quarto en que estava enfermo, y empavimentarlo y blanquearlo de nuevo, por ser el mal contagioso y que podria comunicarse a otros. Quanto luego, el dicho Sr. Teniente de Corregidor ha mandado a Joseph Ortís, otro de sus alguasiles, que confiriéndose junto conmigo y de los mismos infrascritos testigos en el sobremencionado Hospital, disponga, y haga se queme fuera de la Villa y en la campiña, la cama y toda la ropa que usava el nominado sargento, siendo **presentes por testigos Antonio Solsona, Boticario, y Thomás Marco, manzebo boticario, ambos de Tàrrega, a éstas cosas llamados, y dichos declarantes, a quienes doy fé que conozco, lo firmaron, de voluntat de Isidro Martí y Celidonio Pons, que dizen no saber escribir; el dicho Antonio Solsona y los demàs, de su pròpia mano. Dr. Nicolás Porta; Pelegrín Sala, de voluntat de Celidonio Pons y de Isidro Martí; Antonio Solsona.**”¹⁹*

¹⁶ AHPC. Notari de Tàrrega Ramon Borràs. Capsa 2157, UD 4952, pàg 85v.

¹⁷ AHPC. Notari de Tàrrega Marià Terez Mateu. Capsa 2083, UD 4787, pàg 232.

¹⁸ AHPC. Notari de Tàrrega Antoni Renyer. Capsa 2189, UD 5011, pàg 49.

¹⁹ AHPC. Notari de Tàrrega Marià Tèzes Mateu. Capsa 2088, UD 4790, pàg 273.

En aquest mateix any de 1760, hi ha diverses escriptures similars que relaten casos de mort per tisi de soldats a l'hospital de Tàrrega, i amb el mateix mètode de sanejament.

18 de setembre del 1761

Visita de farmàcies pel Protometge.

*“En la villa de Tàrrega, Obispado de Solsona, el día dies y ocho del mes de setembre, año del Señor de 1761; Ante mí, Antonio Terés y de Iturbe, por las auctoridades Apostólica y del Rey N.S. que D.G., legal notario público de la villa de Tàrrega, y de los Doctores en medicina Francisco Escorsell y Nicolás Porta, en la misma villa domiciliados, testigos a éste fin nombrados, el Dr. D. Antonio Pla,²⁰ Prothomédico del Ejército y Principado de Cataluña, junto con el Dr. Francisco Sala, Boticario Visitador, comparecieron delante de mí, el dicho infrascrito Escribano; prestó su merced el dicho Prothomédico el juramento a Dios Nuestro Señor y a sus quatro Santos Evangelios, me hizo relación como entre los días quince y dieciocho de éste setembre de éste presente año, **visitaron las boticas de:***

Antonio Folch, boticario de Montmaneu, que encontró defectuosa, por lo que le dieron sus advertencias.

Raymundo Roset, boticario de Santa Coloma de Queralt, qual encontraron suficiente.

Francisco Ballester, boticario de Santa Coloma de Queralt, qual encontraron buena.

Antonio Mir, boticario de Guimerà, qual encontraron defectuosa.

Joseph Mó, boticario de Ciutadilla, qual encontraron suficiente.

Rafael Baquer, boticario de Vallbona de las Monjas, qual encontraron buena.

Joseph Vidal, boticario de Les Belianes, qual encontraron suficiente.

Juan Oliach, boticario de Sant Martí, (de Maldà?) qual encontraron suficiente.

Tomás Miró, boticario de Verdú, qual encontraron buena.

Bernardo Melet, boticario de Verdú, en la qual se encontraron algunos defectos, por lo que se le dieron algunas advertencias.

Pedro Juan Ler, boticario de Tàrrega, qual se encontró suficiente, no obstant algunos defectos leves.

Otra de la viuda de Joseph Castells, de Tàrrega y Antonio Solsona, boticarios del Hospital, qual se han encontrado buenas y aptas para el despaxo.

Y yo, el sobremencionado notario, doy feé conoser a Su Merced EL Sr. Prothomédico, que firmó de su propia mano.

Antonio Pla, Prothomédico. Ante mí, Antonio Terés, Notario.”²¹

17 de maig del 1764

Dimissió del metge Josep Rissa com a Regidor de Tàrrega, per poder-se dedicar a la seva professió.

“En las Casas del Común de la Villa de Tàrrega, el dia 17 del mes de mayo del año de 1764, convocados los Magníficos Dr. Joseph Rissa, Mariano Lloses, Antonio Viala, Joseph Fontanet, Joseph Lluch y Francisco Castellana, Regidores; presidiendo el Dr. Rissa como a regentando el oficio de Teniente de Corregidor y Alcalde mayor.

Fue propuesto por dicho Dr. Joseph Rissa, que en atención de hallarse en esa villa una constitución epidèmica de viruelas, haver la contingència de otras enfermedades, mayormente en tiempo de verano, hallarse solamente otros dos médicos, el uno que es el Dr. Francisco Escorsell, muy impedido, como se sabe, y el otro que es misser Joseph Renyer, ocupado en los enfermos de los Lugares vezinos, por lo qual, y la assistència que dicho Dr. Rissa como medico que deve dar a sus enfermos y a otros que lo interesen, cuya assistència es precisa al bien público de los enfermos, por lo qual, y por no poder en conseqüència complir como deve en ambos encargos, ésto es, de Regidor y Médico: Salva la voluntat de Su Exma. Y Real Audiencia: renuncia al dicho Officio de Regidor, esperando se le acepte”...²²

²⁰ José Danón. *Protomédicos y Protomedicato en Cataluña*. Dynamis, 1966, 16, 205-217: Antonio Pla fou Protometge entre 1753 i 1766.

²¹ AHPC. Antonio Tereç, notari de Tàrrega. Capsa 2152, UD 4939, pàgs 93r-94r.

²² AHCU. Arxiu de l'Ajuntament de Tàrrega, 23.35, pàg 155.

1768 – 1790

A l'arxiu de la Universitat de Barcelona es conserva el Llibre del Protomedicat de Catalunya amb el registre de metges i farmacèutics examinats pel Protometge. A l'apèndix dedicat als farmacèutics n'hi consten uns quants amb el cognom Solsona i que han de ser familiars del nostre Antoni Solsona. En aquest registre, no hi ha cap farmacèutic de Barcelona ciutat: tots són de pobles.

Aquests aprovats com a farmacèutics es poden considerar com els primers amb un títol oficial, no com a admesos a la professió pel gremi o Col·legi després d'uns anys d'aprenentatge.

En el cas dels metges, aquest exàmens generen un conflicte amb la Universitat de Cervera, on hi havia Facultat de Medicina, però algun metge titulat per Cervera obté la doble titulació:

“Joseph Renyer, bachiller por Cervera, natural de Fondarella, obispado de Solsona y Corregimiento de Lérida, médico en Tàrrega, aprobado en 4 de julio del 1773.

Aquest Renyer, ja ens consta exercint el 1764.

Els farmacèutics que ens interessin són:²³

Nom	Població	Passado y aprobado maestro boticario en
Francisco Solsona	Palau d'Anglesola	6/11/1770
Domingo Solsona	Palau d'Anglesola	20/3/1776
Joseph Antonio Solsona	Tàrrega	11/7/1785
Joseph Ramon Solsona Perera	Palau d'Anglesola	21/9/1786
Antonio Solsona, mancebo bot	Palau d'Anglesola	4/10/1790

Joseph Antonio Solsona és fill d' Antoni Solsona farmacèutic de l'hospital de Tàrrega, tal com consta en el testament d'aquest.

29 d'agost del 1783

Testament d'Anton Solsona.

“In Christi nomine, amen. Jo, Anton Solsona, mestre Apotecari de la vila de Tàrrega, fill llegítim y natural de Joseph Solsona, també mestre Apotecari del poble del Palau d'Anglesola, i de Teresa (Solsona) y Rodríguez, cònjuges difunts, detingut en lo llit de ma-

laltia corporal per la qual temo morir, emperò per la gràcia del Senyor ab mon bon enteniment, sana memòria y ferm parlar... lleugo 600 lliures a cada una de mes filles, Maria Teresa, Magina, Maria, y Antònia...instituhesc hereu universal en primer lloch a Josep Anton”...²⁴

5 d'octubre del 1783

Inventari dels béns d'Anton Solsona.

“Que com per evitar tota màcula de engany y evitar tota sospita de frau, lo Benefici de inventari sia de dret...Maria (Solsona) Castelltort, viuda de Anton Solsona, mestre Apotecari de la vila de Tàrrega...(segueix la relació de béns mobles i immobles)...

i el de la botiga d'Apotecari, al costat de la entrada de la casa:

Primo, dos picas de posar oli, la una de cabuda 140, y la altra de 30 quartans, buides.

Ítem, tres agerres per posar mel, buides, usades.

Ítem, xiprerets de vidre, 50.

Ítem, potets de vidre, 100.

Ítem, retortes de vidre, 4.

Ítem, castanyes de vidre, 6.

Ítem, pom oliers de vidre, 20.

Ítem, masses de vidre, 20.

Ítem, pots de pisa, entre grans y petits, 90.

Ítem, agerres de pisa, 12.

En los quals vasos de vidre, pots y demás, existeix vuy en la dita botiga de Apotecari, y que era pròpia del dit difunt Anton Solsona, y altres que tenia encarregats ab inventari y que son propis del Sant Hospital de la present vila de Tàrrega, ...la medicina simple y composta que també pertany a dit Sant Hospital...se ha enconrat pertanyent al dit difunt, estimada per Ramon Solsona y Miquel Pont, mestres Apotecaris, segons tarifa y a judici presencial, es son valor existent, de la quantitat de 435 lliures y 13 sous, moneda barcelonesa”.²⁵

Tenia, doncs, a la seva farmàcia particular, alguns medicaments i instrumental que són de la farmàcia de l'Hospital.

²³ Arxiu de la Universitat de Barcelona. *Llibre del Protomedicat de Catalunya*, 1768-1823. Apèndix: Mestres apotecaris aprovats pel Protomedicat, 1768-1799. Signatura 02.3011.1.

²⁴ AHPC. Joan Ignasi Terez, notari de Tàrrega. Capsa 2246, UD 5122, pàg 124v.

²⁵ AHPC. Joan Ignasi Terez, notari de Tàrrega. Capsa 2245, UD 5124, pàg 40v.

Memorial de les medecines compostes i simples existents en l'apotecaria del Sant Hospital de la vila de Tàrrega l'any 1747

Memorial of the compound and simple medicines existing in the apothecary of the Sant Hospital in the town of Tàrrega in 1747

Marta VIVES SABATÉ¹, Josep Maria SECANELL ROCA²

¹Llicenciada en Geografia i Història, Directora de l'Arxiu Comarcal de l'Anoia a Igualada;

²Farmacèutic, Santa Margarida de Montbui. C.E.: jmsecanell001@cofb.net

Resum - Es transcriu un document notarial amb l'inventari esmentat.

Paraules clau: inventari, farmàcia hospitalària, Tàrrega, Antoni Solsona, segle XVIII.

Abstract - A notarial document with the aforementioned inventory is transcribed.

Keywords: inventory, hospital pharmacy, Tàrrega, Antoni Solsona, 18th century.

Introducció

Al treball “Notes entorn d'Antoni Solsona, farmacèutic de l'Hospital de pobres de Jesucrist de Tàrrega l'any 1747”, publicat a aquest mateix volum (Secanell, 2020) s'explica que a l'escriptura¹ en la qual es nomena Antoni Solsona com a farmacèutic del dit hospital, hi consta l'inventari de les existències en el moment de la seva incorporació, indicant que el redacta ell mateix, de la seva mà i lletra.

A l'inventari, s'indica a cada referència la quantitat existent, que no transcrivim per facilitar la lectura. En uns casos, Solsona diu que fa servir “pes tender”, emprant lliures i unces, i en d'altres, en els productes més elaborats, utilitza el “pes medicinal” o d'apotecari, amb unces, dracmes, grans i escrúpols. En cap cas indica preus.

Inventari

Ungüents

Albus camphor - Albus simple - Plumbi - Minii - Litargiri - Cucurbit - Pomor - Tutia - Rosat - Rosat santal - Populeon - Med confec - Balsam arcei - Basilicon - Dialthea comp - Dialthea simple - Agripae - Stragon - Martiaton - Emplastum filli Zachar - Ungüent fort magisteri - Egiptiae - Apostolor - Arthanit - Commitiss(ae) - Mercuri simpli - Axung taxi - Butir citragul. - A...? humid - Diapalma - Mercuri compost - Mercuri líquid. - Stir líquid - Bàlsam celest - Butiri saturn

Confeccions

Benedictum laxativa - Diacatholicon - Càssia ad enemata composta - Otiez? logad? - Req(uies) pueror(um) - Tar ex citró - Limonat smaragda - Dias-

¹ AHPC. Notari de Tàrrega Antoni Terez. Capsa 2146, UD 4925, pàg 266. 7 octubre de 1747.

cord Fracastor - Mitrídat damserat - Ther(iaca) magna Andròm(ac) - Philon roma? - Diamosch dulcium - Hyacintor - Miclet

Conserves

Ros(es) ver(melles) - Violar(um) - Buglosa - Borruga - Flor papa(ver) rubea - Passarum

Eixerops

Syr(upus) tucillag - Althea - Violar(um) - Corticum cítric - Viperin - Cap(illus) vener(is) - Jujubar Liquirit(ia) - Borrág - Diamoron - Granator - Mirtillor - Cidoneor - Rosar siccar - Limonum - Agresta - Diacod s(impl) G(alè) - Papa(ver) alb(um) - Papa(ver) rubea - Absinthi - Corallor - Oximell simple - Endívia compost - Granor alcermes? - Vin emètic - Endívia simple - Rodomel simpl - Rodozaciá? - De duobus radicibus - Bethonic - Cerassor - Sang cidron(?) - Mellis - Cidro(?) cum rhabarbaro - Flori periicor - Roses solut - Violas solut - Reg Philip - Acet rosat

Aygues simples

Aqua thimi - Viperin - Ment(a) - Flor chamo(mille) - Plantago - Borrág - Fenicul - Mellis - Citrang - Celidon(ia) - Caleis - Buglossa - Rosarum verar - Ros Alexandr(iae)

Suchs y infusions

Rosarum ver - Ros(arum) Alex(andrae) - Papa(ver) rubri - Suc absinthi

Olis

Hypericon - Cucumer sich - Capparib? - Althea - Ruthe - Ansinthi - Lauri - Rosarum compl. - Rosarum - Violas - Vulpin - Scorpi simple - Cidoneorum - Mastich - Mirtillor - Catellor - Lumbricor - Euphorbi - Castor - Apar viridi - Lilior albor - Juniper - Amigdalorum dulcium igni - Amigdalorum dulcium sin ignició

Emplastres

Diachil magn - Diachili com - Diachil cum gumi - Oxi eroc - Guillem Servitor - Benedictus mucii - Confort Vigo(nius) - Diapalma - Manus Dei - Pro matrice - Stomatic confort - Sperma ceti - Cerusa - Diaphor(eticum) - Mins(ich) - Melilot - Bethonica - Centaur(e)a - Magnet angel sal - Vesicaton - Ranar v? Mercur - Cerat de minio - Magistral - Diacalciter

Píndoles

Pilules mirabol virtut - Agregativa - Ceret..xarab? - Familiar...? - De stir silv - Succin traton - Rarbarbar - Anti hypocondriac - Ammon quercet

Medicaments spagirichs y altres

Arcanum - Salitart - Tartar solubili - Sal syllic - Sal thamar(issi)? - Sal stirp fava - Tartar vidriol - Pulveris commit - Scamon sulphur - Spiri cinamon - Aqua regis ung - Aqua theriacal - Spir sal armonica - Spir vol al silvis? - Liqueur cc? - Spir cc? - Spir vidriol - Spir nitri ducium - Spir sal dulcium - Spir anisi - Spir bacarum juniperi - Tinct aloes e mirribi - Coc mart restring - Pulveris assellorum - Pulveris Joann Vigon(ius) - Prec(ipitatio) album - Mercur dulcis - Pulveria echel(lis) cancr(or)um comp. - Rosat novell - De gutet riv - Sp... gal - Diacamaron - Arom ros gal - Panonu - Diamarg Frig. - Diatrius santal. - Diambre - 3^a casum guidon - Vitri? Antimonii - Diaphor mart - Diaphor usual - Hier simpli gal - Hier pierae - Hier comp - Diaciminum - Borax venet - Nitri stibiat - Saccar saturn - Flor sulphur - Aqua fort - Aqua fagadenic - Aqua arteralis - Aqua cinamom - Spir nasturt aquet - Aqua mellis comp. - Spir nitri acid - Spir succint - Antiectic poter(ii) - Bals catholicus - Laudanus líquid - Tintura corallor - Tintura mart - Tintura succint - Tintura croci - Elixir cítric - Tintura cina (quina?) - Elixir propi. - Tint castor - Tint cathart - Tint mirrh(ae) - Resina xalap - Tartar emet - Aqua celest - Croc mart aper - Croceus mart restring - Balsam de cupaybe - Balsam peruvi líquid - Oleo scorp(ion) matioli - Bals sulphur thereb - Hyacint pp(ulveris) - Lapis latzuli p(ulveris) - Margaritorum p(ulveris) - Lapis rubin - Colcotar vidriol - Oleo cariophyllor - Essence baiar juniper - Essence anissi - Oleo tart per diliq - Oleo semine rectific - Succin faetid - Oleo c(ornu) c(ervi) faetid - Lapis magnet artetrical - Croc matellor - Pul(veris) diatragacantis frig(idi) - Diarrodon abat - Amillum - Ventr sinchs - Bals sulphur duland

Trociscos pes medicinal

Trociscos de gallis moschat - Trociscos althaea - Trociscos alchechen - De terris sigillat - De alhamich - Diarrod(on). (Fig. 1)

Simples

Gummi mastichs - Heder - Draga - Arabig - Charab - Opoponach - Assafetid - Bdelell - Tacamach

Trociscos per Medicinal	
Troc. de Galia medicat.	3 73
Troc. Mirra.	73 73
Troc. Alchecheng.	43 53
Steg. sigillat.	43 3
Elhamud.	3 73
Diarrhod.	3 431

Simples per Fendé.	
Gumm. Mastich.	2 11 2
Heder.	2 11 2
Cyphorb.	2 4 2
Stragae	2 6 2
Rabig.	2 2 2
Charal.	3 2 2
Bassonach.	2 3 2

Figura 1 - Trociscos en unces i dracmes; simples en lliures i unces.

- Benjoi - Storachs calami - Olibana - Sang draco com. - Ensems com - Mirribi - Galbani - Amoniach - Scamonea - Vidriol comú - Mirabolans citrins - Emblichs - Bellerichs - Opi - Sal armoniach - Letargi(ri) - Dictam crètic - Emodatils - Coral vermell - Spich celtichs - Coloquintid - Alum de roca - Sofre - Thamarindos - Sanet - Sanet de fulla - Rhabarbaro - Xalap - Gotagamb - Christat tart - Pulv foli senn - Quina - Cubebes - Pebre llarch - Pebre blanch - Serpentaria virginiana - Hypopaquana - Contraherba - Castor - Flor de macís - Nous moscades - Clavells - Canyella - Safrà fi - Safrà comú - Oli de nous moscades - Reel de costo - Pedra tosca - Spermaceti - Orpiment - Pedra medicamentosa - Pedra calamina - Goma de jinebre - Vidriol calcinat - Jaccins en pedra - Croca - Mumia - Sterius laurt(?) - Pòlvores de vermes - Nitre stibiat - Cochinilla - Almesch - Extret de opi - Cantàrides - Ulls de cranc en pedra - Ulls de cranc prep. - Corall vermell pp. (Fig. 2)

Mare de perles pp. Sumitro - Banya de ciervo en pols - Terra sellada - Pedra hematit pp. - Smaraldes pp. - Banya de ciervo pp y cremada - Topacios sens preparar - Coral blanch p - Làud(an) opiat - Camphora - Sal prunella - Nitre rectificat - Rasura de marfil - Celes de crancs - Colir alb rasu cub op - Colir alb ras sin op - Tutia preparata - Tutia sens preparar - Pedra besoard - Clavo de mostassa - Cato - Sang de drago vera - Sang hyrci - Pulv flor papa(ver) rubea - Corallina - Aloes hepatic - Aloes sucotri(num) - Vidriol blanch - Ungla de la gran bestia - Bàlsam del Perú solidó - Buttua(?) - Gummi lign sanct. - Cassia ligna - Gra aixalandri - Gra de grana - Pedra lipis - Mini - Arcenits - Fol malabatri - Fulles de thé - Mannà - Sal cathartica - Trementina de avet - Escorses de ponsem seques - Bisquercins - Sem anisi - Spice nart - Tartra - Antimoni cru - Agarighi - Dàtils - Rael de gentiana - Angèlica - Elebor negra - Cálamo aromatic - Ligno sassafràs -

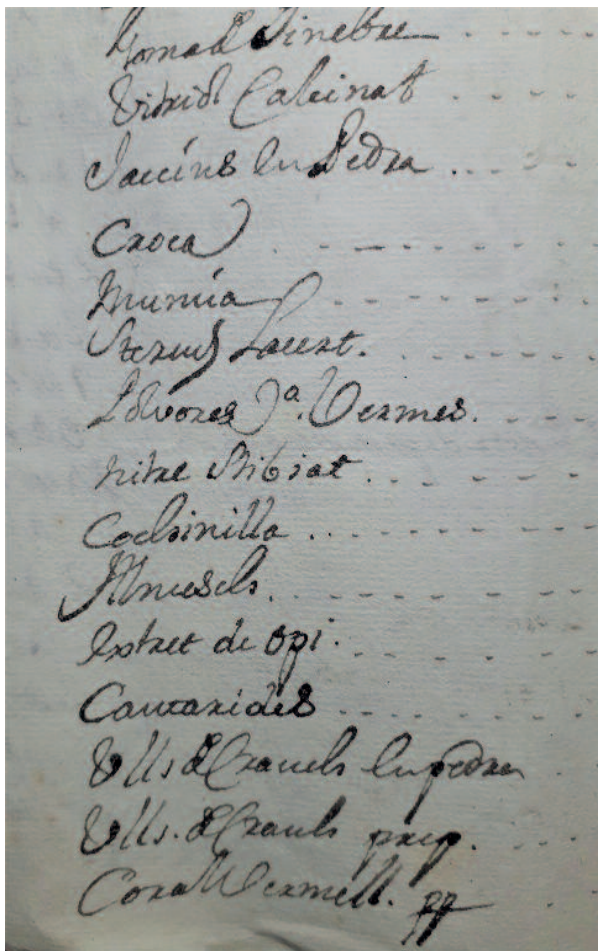

Figura 2 - "...mumia...extret d'opi...".

Sàndals citrins - Sàndals blancs - Sàndals vermells - Rael de briònia - Galanja. - Liris de Florència - Rael de assaro - Carlina - Bistorta - Xina - Ginebre - Elèbor blanc - Turbit - Palosanto - Zedoaris - Peonia - Lapodi - Aristolòquia redona - Aristolòquia llarga - Rael de ginebra - Saxifràgia - Vincetoxi - Sumach - Sem cartami - Ginebrons - Olives de llore(r) - Llavors fredes - Sem berberis - Comí - Coriandre - Cardamomo - Sem peonie - Aquilègia - Alum cremat - Escorsa de palosanto - Rasur de banya de ciervo - Banyes de ciervo - Galas - Verdet - Pedra ematites sens preparar - Blanquet - Eufràsia - Dictamo blanc - Llavo(r) de cotó - Sarsa - Trementina comú - Pega grega - Greix de gallina - Pega negra - Càssia fístula - Theriac(a) germanor - Polv de restrènyer - Rael de valeriana - Argent viu - Solimany - Roses - Flor populeos rubei - Flor camo. - Flor buglossa et borrag(o) - Veronica - Sanícula -

Buabunga. - Falcilla - Orenca - Bethonica - 32 panis de or - 50 panis de plata

Finalitza Antoni Solsona amb un relació dels mobles i utensilis de farmàcia existents: l' escriptura es firma el 7 d'octubre del 1747, però l'inventari es va fer el juliol:

Memòria dels mobles que se encontren en la dita botiga del Sant Hospital, vuy, dia 3 de juliol del 1747.

Fusta

En la Botiga: Un cordialer ab dos vidrieres ab forma de portes. Altres dos cordialers colaterals al sobredit. Un taulell de noguer ab tres calaixos, lo un ab pany y clau. Dos balances. Una tauleta, dos banquetes d'espatlles, un banquet de mà. Una escala. Vint capses de posar herbes y flors. Tres menadoret. Una caixeta petita per preparar les adrogues y una post per magdalenar los emplastres.

Coure, aram y ferro

Un mortar de coure ab dos mans de ferro. Dos morterets petits de coure per lo despatx ab una mà del mateix. Balances, dos: unes de grans y altres de xiques. Un espatuler de fusta ab dotze espàtules de ferro entre xiques y grans. Caixes d'aram, quatre: una de gran y les altres, més xiques. Un perol de un càntir y mitg. Un tiburlan. Dos esbromadors. Uns molls. Una pala y un stall. Dos receptoris ab sos punts. Una llumenereta petita.

Terrissa

Vuit gerres per posar les aygues, ab ses axetes. Altra gerreta xica, per posar mel. Una prempsa ab son parpalet de ferro. Dos eixeroperes grans y altres sinch de xiques. Dos gerres grans de posar flors y herbes. Pots unguenters, 60. Pots en forma de gerretes, 47. Pots grans, tots ab son tap de fusta, 145. Quatre coladors de vayeta.

Vidres

Dos recipients grans, de 30 porrons. Masses(?) de eixerop, 73. Poms(?) oliers, 36. Castanyes mitjanes, 8. Peres, 4. Retortes de tres quartilles, 3. Retortes de dos quartilles, 5. Cucúrbites mitjanes ab son capitell, 2. Ous filosofichs, 4. Una campana per fer lo esperit de sofre. Un matraz ab son tap siego. Xicretes, 100. Tamissos, 2. Potets cordials, 118. Un porgadoret petit.

Farmàcies en l'obra de l'arquitecte Josep Maria Pericas (1881-1966)

Pharmacies in the work of the architect Josep Maria Pericas (1881-1966)

Miquel YLLA-CATALÀ^{1,2}

¹Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, ²Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.
C.E.: mylla001@cofb.net

Resum - Josep Maria Pericas i Morros (1881-1996) fou un dels arquitectes de més renom de la primera meitat del segle XX a Catalunya. Amb un estil propi, on destaca una certa influència de centre Europa, podem contemplar la seva obra a molts indrets del país, en especial a la comarca d'Osona i amb un conjunt d'obra destacable a la ciutat de Barcelona. En la comunicació s'estudia la seva dedicació en diferents farmàcies en diferents èpoques on va deixar petja de la seva professionalitat.

Paraules clau: Josep M. Pericas, oficines de farmàcia del segle XX, arquitectura i farmàcia.

Abstract - Josep Maria Pericas i Morros (1881-1996) was one of the most renowned architects of the first half of the 20th century in Catalonia. With his own style, where a certain influence from central Europe stands out, we can see his work in many parts of the country, especially in the Osona region and with a remarkable set of works in the city of Barcelona. In the communication, his dedication in different pharmacies at different times where he left a mark on his professionalism is studied.

Keywords: Josep M. Pericas, 20th century pharmacy offices, architecture and pharmacy.

Introducció

Pere Benet Mateu, farmacèutic a la ciutat de Barcelona, un dels personatges més rellevants del seu temps de la Farmàcia a Catalunya i a la de tot el món, fou, a dir de molts experts, el primer farmacèutic que va escriure un llibre sobre Farmàcia. L'obra que li ha donat aquesta posició de privilegi és *Liber in Examen Apothecariorum* escrita a finals dels segle XV (1497). En aquesta obra l'autor ja reconeix que l'ofici del farmacèutic és un art, qualificatiu que assumeix una realitat amplament reconeguda en una

societat com la de Barcelona que reconeixia, ja en segle anteriors, l'ofici de l'apotecaria com un dels més nobles que s'exercia la ciutat, i situava els apotecaris entre els prohoms que regien i decidien el seu destí. Tornant a l'esmentat llibre, hi trobarem que en el revers del foli tercer, fent referència a l'apotecari ens diu "*suplendum est per artem in quod natura defuerit*" frase que fou recollida pels que dissenyaren la medalla de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya i avui figura dessota de l'escut de la copa amb la serp com a justificació de la seva labor.

Tanmateix, el món de la Farmàcia, des d'un punt de vista artístic, dona per a més que la labor de l'apotecari i el producte que fabrica, i com a art visual, aquell que som capaços d'apreciar amb el sentit de la vista, ens convida a endinsar-nos en el seu entorn i aquí podem ja definir tres espais concrets on estimar l'art amb una perspectiva definida i personalitzada; a) el disseny arquitectònic de les farmàcies, b) els pots de ceràmica amb la seva riquesa i varietat i c) tot el món d'utensilis com caps de fusta, balances, objectes de vidre i altres materials imprescindibles per preparar adequadament el medicament. Reflexió que ens autoritza per afrontar el primer d'aquests aspectes, és a dir, el que ha estat el disseny de les farmàcies en l'obra d'arquitectes que ens han deixat un exemple de com han vist, en diferents etapes de la seva trajectòria artística, aquesta realització.

L'arquitecte Josep Maria Pericas

S'ha escollit l'obra de l'arquitecte Josep Maria Pericas (1881-1966) ja que la seva obra ha estat recentment rehabilitada. Fou un arquitecte molt prolífic amb abundant obra en especial a la ciutat de Barcelona i a la comarca d'Osona. Estudià arquitectura a Barcelona on entrà en contacte amb els grups artístics que varen definir la primera proposta estètica del noucentisme, però ho va fer amb un estil propi molt característic que el converteixen en una de les principals figures de l'arquitectura al segle XX a Catalunya. Enamorat dels arts romànic i gòtic i influenciat per l'arquitectura que es feia a Europa, especialment a Viena, marcà un pas definitiu cap a una concepció moderna del seu ofici.

Tanmateix, destaquen en la seva obra les torres residencials, les cases senyoriales, els monuments a personatges il·lustres entre ells Jacint Verdaguer, actuacions diverses en esglésies i convents, i una important quantitat d'arquitectura funerària amb panteons en cementiris catalans. La Farmàcies no són, doncs, el més destacable de la seva actuació professional, però s'han escollit ja que l'autor ens ofereix uns exemples de disseny divers, i pel fet que la majoria han desaparegut o han estat molt modificades, creiem que és un deure recordar-les. Aquestes farmàcies són:

- Farmàcia Espinós, Barcelona (1911)
- Rètols de la Farmàcia Vergés, Torelló (1916, 1924)

- Farmàcia Massana, Vic (1924)
- Farmàcia de l'Hospital de la santa Creu, Vic (1932)
- Farmàcia Busquet, Barcelona (1943)

Farmàcia Espinós (Barcelona)

Farmàcia del carrer Diputació 264 de Barcelona, avui desapareguda, ens aporta una decoració d'una sensibilitat extraordinària de l'arquitecte que la dedica sense límits en els diferents elements: façana, interior i mobiliari. Un disseny amb regust vienesès que va ser premiat per l'Ajuntament de Barcelona com el millor establiment comercial. A la façana cal destacar a la part alta el fanal molt atrevit de base circular amb treballs de forja i peces vidriades de diferents colors. Dessota les lletres amb uns grafismes característics i adaptats a definir l'espai del portal d'entrada. Un accés a la farmàcia que es desdobra en quatre plans amb un aparador triangular central i les portes laterals que repeteixen en els vidres la lletra E (d'Espinós) amb el grafisme que ja s'ha apuntat, i al darrera de l'aparador una cara plana amb vidres emplomats (Fig. 1).

L'interior tot decorat amb de ceràmica blanca i motius geomètrics amb maons de colors a les parets que marquen diferents espais, on trobem un petit banc, una estanteria per a una mostra de ceràmica i dos expositors que amb el seu disseny fan una aportació única al refinament general del conjunt (Fig. 1 i 2). Pensem que en aquesta època la feina de l'apotecari era quasi exclusivament de formulacions magistrals, i encara havia d'arribar l'allau d'especialitats farmacèutiques. Cal també destacar el taulell, peça singular de marbre amb base molt treballada plena de detalls decoratius d'influència vienesa. Tot il·luminat amb una gran làmpada de forja embellida amb molts detalls acolorits. Al fons, una entrada coronada amb un arc ondulat, amb la porta central amb ceràmica vidriada a les llindes i dues portes més laterals donen pas a la rebotiga i al laboratori.

Com a resum, podem afirmar que era una farmàcia modèlica, que donava gust visitar i on ens trobàvem acollits amb una estètica singular i amable, la que aportà a casa nostra la renovació arquitectònica del nou segle, marcada per uns professionals molt creatius i irrepetibles.

Figura 1 - Farmàcia del Dr. Espinós, Barcelona (1911). Façana exterior. Interior.

Figura 2 - Farmàcia del Dr. Espinós, Barcelona (1911). Interior de la farmàcia.

Rètols a la Farmàcia Vergés (Torelló) i a la Farmàcia Massana (Vic)

Destaquem com a característica comuna d'aquestes dues farmàcies els missatges sanitaris i farmacèutics amb marc de ceràmica de color verd produïda a l'empresa La Gabarra de la Bisbal d'Empordà amb les inscripcions: "Ortopèdia, Apositos", "Perfumeria Higienica", "Cafeinol Vergés Any 1916" i "Emulsió Vergés Any 1906". Les lletres són daurades o verdes de disseny singular com era costum a l'època i amb el fons de ceràmica blanca.

De la farmàcia Massana, la porta principal i el vitrall que la decorava no s'han conservat. Segurament Pericas va intervenir en el seu interior on hi havia unes estanteries de fusta que amb les modificacions de l'any 1942 es varen eliminar. Les va comprar el metge Joaquim Salarich i Torrents que les convertí en llibreria en una finca de la seva propietat prop de Sau, testimoni de la versatilitat dels elements d'una farmàcia. En canvi sí que s'han conservat de l'època uns tamborets de dissenys interessants amb els símbols de la farmàcia. Tanmateix, els més importants que avui trobem d'intervenció de l'arquitecte són els dos aparadors del carrer de sant Sadurní, on els rètols ja esmentats els trobem acompanyats de di-

ferents tipus de ceràmica verda de procedència de La Bisbal, llisa en l'empit de l'aparador i al seu desota, i acanalada com marc ampli a cadascuna de les bandes fins a oferir un entorn molt aconseguit (Fig. 3). Tots aquests elements fan pensar que potser també hi havia ceràmica en la decoració interior o fins i tot algun altre tipus d'element decoratiu que no s'ha conservat. Com a resum podem afirmar que la intervenció de l'arquitecte en aquesta farmàcia és destacable i ajuda conèixer la seva aportació en aquest camp concret que és molt diferent d'altres actuacions més sumptuàries.

La Farmàcia Vergés de Torelló havia estat inaugurada l'any 1878. És d'estil *Art Nouveau* on destaquen les formes ondulades dels arcs de la porta. Els dos rètols anunci de tons grocs i verds que hi aporta l'arquitecte (Fig. 4) són posteriors a l'any 1916, data que pot fer referència a la invenció de la fórmula. No ens consta cap altra intervenció de l'arquitecte Pericas ni en la façana ni a l'interior.

La Farmàcia de l'Hospital de la Santa Creu (Vic)

Aquest centre sanitari, amb una tradició secular, es va iniciar gràcies a una deixa testamentària de l'any 1348 del mercader vigatà Ramon de Terrades, resi-

Figura 3 - Farmàcia Ylla (Vic). Façana i aparador.

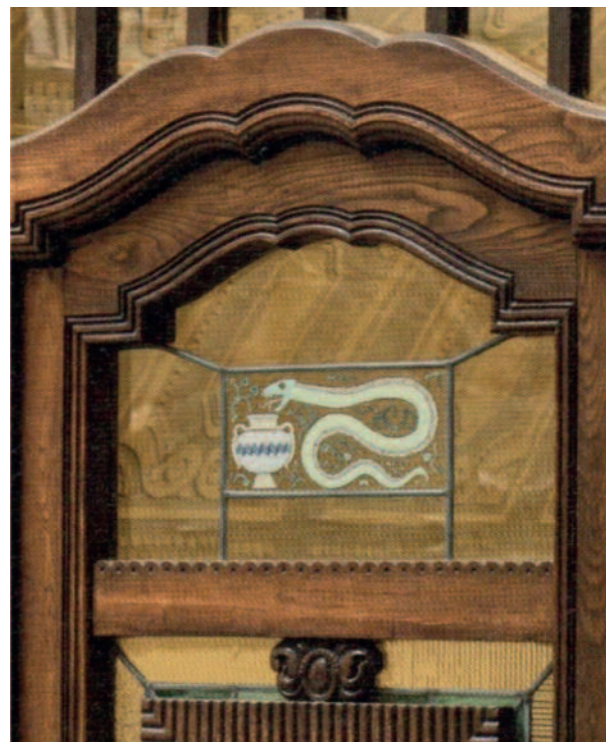

Figura 4 - Farmàcia Vergés (Torelló). Rètols de ceràmica de la façana.

dent a l'illa de Mallorca. L'hospital es construí fora muralles prop del convent de framenors i la capella de santa Magdalena. L'obra no tardà en tenir aportacions diverses de ciutadans sensibles a l'acció benèfica que suposava. Al segle següent l'hospital va passar a administració dels procuradors del municipi fins que més tard hi va entrar el Capítol dels canonges de la Catedral, duplicitat que com a règim de govern ha perdurat fins els nostres dies. L'acumulació de diferents edificis al començament del carrer de sant Pere va tenir una culminació amb l'obra del canonge Pere Ramis amb la construcció d'un edifici nou que acollia restes d'edificacions existents i donava a l'edifici de l'hospital la fesomia actual amb: la galeria superior, petit campanar, el pati central, les naus gòtiques i l'església al seu costat. Al segle XX va passar a ser hospital comarcal i amb la seva modernització s'hi varen introduir nous serveis assistencials com els de cirurgia, i és va fer una nova adaptació dels diferents espais. És quan la part dreta del pati d'entrada es destinà a nova farmàcia i és el moment que trobem la intervenció de Josep M. Pericas.

La intervenció en un edifici tan singular, amb restes d'altres temps d'una qualitat remarcable, segurament va plaure a l'arquitecte. Recordem que uns anys abans havia tingut una actuació en la casa de l'Ajuntament, en l'espai de la sala de la Columna, refent la seva estructura gòtica i les voltes de la llotja del blat en una millora de l'entorn, així com també intervén en la reconstrucció del Temple Romà; escales i aixecament del pòrtic i les columnes. L'obra de la

Farmàcia de l'Hospital s'inclou en el mateix objectiu de millora que entoni amb el conjunt. Va comptar amb la col·laboració d'un pintor de primer ordre com era Llucià Costa, autor de la pintura del fons de la nova farmàcia. En un portal de pedra ovalat ideà un bastiment de fusta amb diferents elements geomètrics i vidriera, la porta d'entrada decorada amb adaptació a l'entorn i embellida per la imatge de la copa i la serp (Fig. 5)

Figura 5 - Detall de la imatge de la copa i la serp sobre la porta. Farmàcia de l'Hospital de la Santa Creu de Vic.

La volta existent l'engalana amb esgrafiats de color cendra amb motius geomètrics d'estil barroc. Al fons un gran taulell amb decoració tornejada i un aparador al darrera i en els laterals. Diferents elements que han ocupat aquest espai; prestatgeries, taules, pots d'apotecari, aparadors amb medecines. no podem assegurar que siguin del temps de la reforma però sense desentonar han passat a formar part en diverses èpoques del conjunt. El mural del fons té una figura central, segurament Higea, la filla

d'Esculapi amb la copa i la serp, símbols de la farmàcia. A ella acorren a banda i banda els desvalguts, les dones i els nens en busca de remei. Un paisatge de fons, uns ocells i altres animals i un cel ennuvolat completen l'escena. El personatge venerable que està assegut en una cadira a la dreta de la pintura podria ser Esculapi o Asclepi, el déu greco-romà de la medicina. Les parets són de rajola blanca i a l'esquerra hi ha una porta de connexió amb l'edifici general de l'hospital.

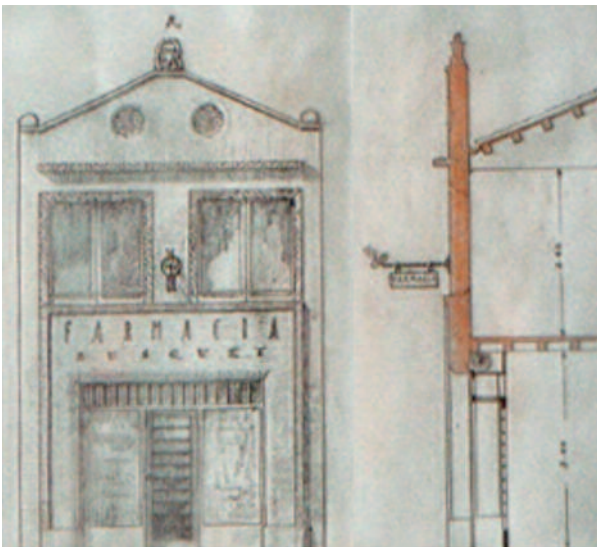
Figura 6 -
Farmàcia de
l'Hospital de la
Santa Creu
de Vic.

Farmàcia Busquet (Barcelona)

Farmàcia de Carles Busquet Pelfort del carrer Pons i Gallarza 92 de Barcelona, al barri de Sant Andreu. Obra realitzada l'any 1943.

Pericas havia treballat l'any 1917 en obres de la clínica mental de Santa Coloma que dirigia el Dr. Tomàs Busquet i Teixidor, pare de Carles Busquet Pelfort propietari de la farmàcia al barri de Sant Andreu. Amb aquest precedent, quan es renovà la farmàcia se li demanà una actuació en la façana que abastava la porta de l'establiment i dues finestres. L'arquitecte va recobrir l'arc que emmarca la porta amb rajola de pedra vermellosa, que amb el temps ha anat enfosquint, i un anunci d'estil *Art-déco*. El perímetre del marc i de les finestres del primer pis estaven encerclats amb sanefes angulars. Hi havia un cartell de ferro forjat. Podem veure el projecte tal com estava ideat i la casa quan va actuar-hi l'arquitecte (Fig. 7). Avui l'edifici és més baix, amb esgrafiats, i es conserva el marc de la porta. Un frondós taronger que ha crescut a la vorera del davant dificulta en part la vista, i cal buscar angles laterals per millorar-ne la visió. Amb tot, la façana conserva un caràcter singular. Podem veure-hi el marc de les rajoles, el color de la pedra s'ha anat envernissant per assegurar el seu manteniment i actualment té una tonalitat més aviat fosca. També podem veure-hi la peça de ferro de suport pel cartell. El disseny singular de l'artista es manté.

Comentari final

Dins el conjunt de l'art farmacèutic hem destacat la importància i la singularitat que pot tenir el disseny arquitectònic de les oficines de Farmàcia amb el propòsit de cridar l'atenció ja que opinem que no es tracta d'un espai qualsevol equiparable a una altra botiga. El malalt va a la farmàcia a la recerca del remei, i allà pot trobar el darrer contacte que pot tenir amb un professional de la salut abans de començar el tractament. L'espai que hi troba ha de ser acollidor fins a introduir-lo ja en un inici de l'acció terapèutica. No veiem en les farmàcies actuals aquesta dimensió d'acolliment. Més aviat les parets d'una farmàcia s'han convertit en un immens aparador de cosmètica, no depreciam el que fa referència al culte al cos, que també és índex d'una recerca curativa. Però el medicament, i no diguem la seva preparació, resta tan amagat dins un cert misteri. Sols l'expert apotecari pot trobar-lo. Caldria recuperar per les farmàcies un àmbit adequat que superi el taulell i la caixa registradora.

Bibliografia

CATASÚS I OLIAI, A.. *J. M. Pericas i Morros*. Vic: Patronat d'estudis Osonencs, Monografia núm. 31, 2016.

CATASÚS I OLIAI, A.; CLAPAROLS I PERICAS, J.M.. *Josep Maria Pericas i Morros 1881-1966 Arquitecte*, Fotografies de Lluís Casals. Vic: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya demarcació de les Comarques Centrals. Catàleg, 2017.

CLAPAROLS, J.M. L'obra de l'arquitecte Josep Maria Pericas. *Revista Ausa*, núm. 95-96. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1980.

PLADEVALL, A. Josep Maria Pericas i Morros, arquitecte. *Revista Ausa*, núm. 95-96. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1980.

YLLA-CATALÀ GENÍS, M. *Suplendum est per artem in quod natura defuerit*. Barcelona: Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, 2004.

Figura 7 - Farmàcia Busquet de Barcelona (1943).

La col·lecció de muntures d'ulleres del Museu Cusí

The collection of eyeglass frames of the Cusí Museum

Cesca NIUBÓ PRATS, Martí PUJOL FORN, Maria Rosa BUHIGAS CARDÓ
Museu Cusí, Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya. C.E.: cescanp@gmail.com

Resum - El Museu Cusí fundat per Joaquim Cusí i actualment pertanyent a la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, entre les diferents col·leccions en té una de dedicada a l'Optometria. Joaquim Cusí va començar a col·leccionar objectes d'aquesta temàtica perquè la seva empresa es dedicava principalment a l'oftalmologia. La col·lecció està formada per un conjunt de muntures d'ulleres i aparells de graduació que s'ha anat recopilant al llarg del temps. Hi ha diferents muntures d'ulleres dels segles XVIII, XIX i XX, muntures de proves per graduar la vista i una sèrie de muntures curioses com serien unes ulleres per a cavall, uns aclucalls per a gallines, muntures apedaçades, ulleres d'esquimal o una muntura de suro. En la presentació es fa una mica d'història de les ulleres i es mostren i comenten les diferents muntures pertanyents a aquesta col·lecció.

Paraules clau: ulleres, muntures, Museu Cusí.

Abstract - The Cusí Museum founded by Joaquim Cusí and currently belonging to the Royal Academy of Pharmacy of Catalonia, among the different collections has one dedicated to Optometry. Joaquim Cusí began collecting objects of this theme because his company was mainly dedicated to ophthalmology. The collection consists of a collection of eyeglass frames and graduation gear collected over time. There are different eyeglass frames from the 18th, 19th and 20th centuries, eyewear mounts and several curious mounts, such as horse goggles, hen chokes, patchwork mounts, Eskimo glasses or a cork mount. The presentation gives a little history of the glasses and shows and comment on the different frames belonging to this collection.

Keywords: Glasses, frames, Cusí Museums.

En Joaquim Cusí, fundador del Museu Cusí de Farmàcia, amb el seu afany de guardar tot allò que ell considerava que algun dia formaria part de la història i, perquè l'empresa estava dedicada a l'oftalmologia, va anar recollint diferents tipus d'ulleres i muntures. Aquesta col·lecció s'ha anat incrementant gràcies a les donacions de diferents persones que han vingut a visitar el Museu i creuen que un objecte per ells preuat, en un Museu es conservarà millor que a casa.

Les ulleres són, segons la definició de la Gran Enciclopèdia Catalana "Instrument òptic format per un parell de vidres (simples vidres o lents), muntats en una armadura, proveïda de dues barnilles o gafes que se sosté al nas i a les orelles, de manera que cadascun dels vidres s'escaigui davant un ull, per tal de corregir els defectes de la visió o protegir els òrgans de la vista".

Seguint aquesta definició, tenim tres punts:

1. Si no hi ha vidres no se'n podria dir ulleres
2. Els vidres necessiten un suport
3. No necessàriament s'han de sostenir a les orelles per fer la funció de corregir defectes de la visió o protegir la vista.

A la col·lecció del Museu Cusí hi ha diferents tipus de suports per a vidres i estris per a protegir els ulls, els quals, sense tenir en compte la definició de la enciclopèdia, s'han inclòs en aquesta comunicació.

En total a la col·lecció hi ha

- 36 ulleres (segles XVIII, XIX i XX)
- 1 impertinents
- 11 muntures i vidres de proves i accessoris de graduació i optotips
- 5 jocs de lents de contacte.

Història de les ulleres

En jeroglífics egipcis s'han trobat referències que ja es corregien els defectes visuals. Hi ha una imatge del faraó Den o Udimu, qui va ser el cinquè governant de la 1ª dinastia d'Egipte (2914-2867) en la qual sembla que porta davant dels ulls un enginy semblant a les ulleres actuals.

Sèneca en els seus escrits titulats *Qüestions naturals* ja va escriure: “Tots els objectes vistos a través de l'aigua semblen mes grans i una lletra menuda i confusa sembla més grossa i més clara”.

Deu segles més tard, l'àrab Alhazen, nascut a Bàssora el 965, en la seva obra *Tresor d'òptica* diu que un segment d'esfera de vidre fa semblar més grans els objectes (1021).

Al segle XIII uns monjos italians van fabricar les primeres lents esmerilades que funcionaven com a lupes. Uns anys més tard, al 1267, Roger Bacon (1220-1292) un frare franciscà d'Oxford, que va estudiar escrits sobre òptica dels àrabs, va tallar una lent en forma de llentia, i en la seva obra *Opus Majus* (1297) va anotar que les lletres es podien veure millor i mes grosses quan es miraven a través d'un segment pla d'una esfera de vidre. Va concloure que

això podia ajudar als ulls debilitats o a la visió de les persones grans. S'atribueix doncs a Roger Bacon la invenció de les ulleres.

El 1306, el pare Giordani Rivalto, frare de Pisa (Itàlia), en un sermó va dir: “No han passat 20 anys des que es va descobrir l'art de fer ulleres, una de les creacions més útils del món”, però no va mencionar el nom de l'inventor. Així que es podria dir que la idea de posar les lents en un suport va sorgir en aquella època, abans del 1290.

En un manuscrit de 1313, s'explica que al convent de Santa Caterina de Pisa va morir un frare franciscà que es deia Alexandre della Spina. Aquest monjo, molt treballador i pacient havia sentit a parlar d'ulleres se les enginyà per construir-ne unes semblants a les inventades per un altre italià, Salvino d'Armati. En un sermó, della Spina va dir: “Un altre home va ser l'inventor de les ulleres, però no va voler compartir el seu invent, en canvi jo ho he fet i sí que ho comparteixo amb tots”, així que va ser ell qui va popularitzar les primeres ulleres molt rústiques entre els monjos escriptors.

Sobre la tomba de Salvino Armati a Florència diu: *Salvino Armati d'Armato de Florence- Inventor de les Ulleres. Any 1317*. També hi ha el testimoniatge del naturalista florentí Francesco Redi que diu que a la seva biblioteca té la prova que l'honor d'haver inventat les ulleres és de Salvino d'Armati.

La majoria dels textos consultats desmenteixen que fos Salvino d'Armati l'inventor de les ulleres, sinó que s'atribueix aquesta idea a Roger Bacon.

La imatge més antiga que s'ha trobat d'una persona amb ulleres és un retrat del cardenal Ugone (mort el 1263), pintat per Thomas de Mòdena (1352), el quadre es troba a l'Església de Sant Nicolau a Treviso (Itàlia).

La col·lecció de Joaquim Cusí

Va iniciar-la el 1952, però en els seus inicis com a farmacèutic en la Moderna Farmàcia Cusí de Figueres ja oferia als seus clients els diferents models d'ulleres que podien adquirir.

Muntures

Pinçanàs

De manera industrial les primeres lents es van començar a fabricar als tallers de vidre de Murano, eren lents muntades en muntures de ferro, fusta o closca de tortuga carei, s'utilitzaven per a la presbícia i se subjectaven amb les mans, o sobre el nas, en deien *spectacles* (pinçanàs, *anteojos*, *quevedos*).

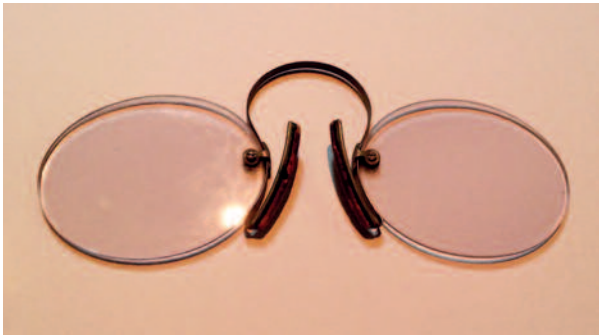

Figura 1 - Pinçanàs.

Ulleres dels segles XVIII, XIX i XX

El 1727 Edward Scarlett va idear les barnilles (branques o gafes) per subjectar-les a les orelles, sense haver de pessigar el nas. En deien *temple spectacles*.

Durant els segles XVIII, XIX i principis del XX es van fer servir ulleres de muntura metàl·lica, que normalment tenien forma rodona o ovalada, amb barnilles de diferents estils.

Les barnilles podien ser rodones i acoblar-se darrera de l'orella, n'hi ha via de barnilla recta i extensible, o amb la barnilla que es podia doblegar i això facilitava la introducció de les ulleres a l'estoig.

Figura 2 - Ulleres amb barnilla rodona.

Figura 3 - Ulleres amb barnilla doblegada.

Protectors per a esquimals

La primera muntura que mostrarem és la d'unes ulleres (*Snow goggles*) per a la neu. Van ser utilitzades pels esquimals, però van desaparèixer quan es van comercialitzar les ulleres amb vidres de color. Segons s'explica, quan els europeus van arribar al pol nord es van trobar amb els esquimals que ja feien servir aquest tipus de protectors. La protecció que ofereixen contra la ceguesa per la neu és limitada, però sembla ser que protegien la pell del voltant de l'ull contra la congelació quan el fred era molt intens, i a part, com que no tenen vidres, no es podien entelar ni tancar quan la nevada era intensa, amb la qual cosa, no calia treure's els guants per netejar-les. L'interior de les ulleres està pintat de color negre per disminuir el reflex.

D'aquestes muntures al Museu n'hi ha dues, unes que tenen una sola finestra que s'utilitzava quan hi havia pocs reflexos; les altres, amb dues obertures, es feien servir quan hi havia molta llum reflectida o sigui, quan hi havia més perill de fotoftàlmia.

Figura 4 - Muntures per a esquimals.

Ulleres per a animals

Al Museu hi ha unes ulleres amb vidres graduats per a cavalleries. Sembla ser que un oftalmòleg americà tenia un cavall que, segons el metge, no hi veia bé. Li va fer unes ulleres per corregir el problema. Aquestes ulleres van arribar al Museu en forma de donació d'un oftalmòleg de Madrid.

Figura 5 - Ulleres per a cavall.

Muntura de suro

Aquesta muntura va ser fabricada per un pacient de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, a qui se li van trencar les ulleres i no disposava de mitjans per comprar-ne unes altres. Van ser regalades al Museu al 1944. Les barnilles són de filferro i els vidres estaven enganxats amb cola.

Figura 6 - Muntura de suro.

Aclucalls

Els aclucalls són uns estris que s'utilitzen per tapar els ulls del bestiar i privar-lo de veure-hi. Els aclucalls que hi ha al Museu serveixen per posar sobre

el bec de les gallines i evitar que es pessiguessin entre elles.

Ulleres dobles

Són unes ulleres que es daten de finals del segle XVIII. Per a la visió llunyana es mira amb un sol vidre, i per a la propera s'hi sobreposa un vidre muntat sobre una frontissa i que queda doblegat al costat quan no s'ha d'utilitzar. Aquestes ulleres també tenen les barnilles plegables.

Figura 7 - Muntura doble, I.

Hi ha un altre tipus d'ulleres dobles que són de pasta i que tenen un doble vidre. Podria ser que fos una solució per a alguna persona d'un grau molt elevat de miopia.

Figura 8 - Muntura doble, II.

Ulleres bifocals

El 1755 l'inventor americà Benjamin Franklin va intentar no haver de canviar d'ulleres per mirar de lluny i de prop. Va partir pel mig els vidres de les

dues ulleres que tenia, i els va enganxar amb cola de manera que la meitat de dalt li va servir per mirar de lluny i la part de vidre de baix, per veure-hi de prop. Així van sortir les primeres ulleres bifocals.

Muntures de graduació o prova i diagnòstic

Al Museu hi ha muntures de les que fan servir els oftalmòlegs i els òptics per graduar la vista i una col·lecció dels vidres que s'utilitzen per a la graduació i pissarres de les que tenen els símbols que ajuden a establir la correcció òptima de la visió.

Les muntures per a diagnòstic serveixen per detectar les persones que presenten ambliopia i per al mesurament de la distància interpupil·lar.

Lents de contacte

Són càpsules de plàstic o de vidre que hom aplica sobre la còrnia per a corregir algun defecte de la visió.

El 1508 Leonardo da Vinci va dibuixar i descriure lents de contacte. René Descartes ho va fer el 1632. El 1888 Eugène Fick (suís) i Édouard Kalt (francès) van dissenyar i utilitzar aquest tipus de lents. El 1936 William Fernald de Nova York va dissenyar les lents de contacte de plàstic. El 1971 Otto Wickterle va comercialitzar les primeres lents de contacte de plàstic tou.

Figura 9 - Lents de contacte.

Impertinents

Els impertinents són unes ulleres amb mànec (normalment vertical, encara que plegable), que serveix per mantenir-los en el seu lloc, en comptes de col·locar-se pinçats al nas o a les orelles.

Se'ls coneix com a *impertinents*, perquè la gent normalment els portava a la mà, i se'ls posava a la cara quan volia veure alguna cosa o algú amb més detall. Aquesta acció es considera una impertinència pel fet que no es pot dissimular el gest i la direcció cap a on es mira i tothom s'adona que l'estan observant.

Figures 10.1 i 10.2 - Impertinents.

Conclusió

Des de fa més de 600 anys les ulleres són un estri indispensable per a les persones amb problemes de visió. En el Museu Cusí tenim una petita col·lecció que permet al visitant contemplar l'evolució de les ulleres i muntures, des de les més antigues fins arribar a les lents de contacte.

Bibliografia

- [CUSÍ, J]. Gafas del siglo XVIII. *Analecta terapèutica n°1*. Laboratorios del Norte de España, 1936.
- [CUSÍ, J]. Gafas para nieve (Snow goggles). *Analecta oftalmològica n°4*. Laboratorios del Norte de España, 1959.
- HEYMANN, A. *Lunettes et Lorgnettes de jadis*. París: J.Leroy et Cie. Éditeurs, 1931.
- KELLS INGRAM, J. *On the Opus Majus of Roger Bacon*. Dublin: The University Press by M.H.Gill, 1858.
- LUCENDO, J. *80 siglos de invenciones. Diccionario de los inventos*. Jorge Lucendo, 2019.
- Atti del Reale Istituto Veneto di science lettere ed arti*. Dal Novembre 1871 all'Ottobre 1872. Venezia: Presso la segreteria dell'istituto nel Palazzo Ducale, 1871-1872.
- Las viejas antiparras*. Publicación n°101. El Masnou: Tip. Laboratorios del Norte de España, 1934.

Terapia oftálmica durante el período de la dominación española en Filipinas

Ophthalmic therapy during the period of Spanish rule in the Philippines

Francisco MULET ZARAGOZA¹, Amparo MILLÀ MULET²

¹Doctor en Farmacia y Doctor en Ciencias de la Visión, Valencia.

²Estudiante de Grado en Farmacia, Valencia. C.E.: femulet@hotmail.com

Resumen - Se describe la existencia de dos tipos de Sanidad en Filipinas, una oficial y moderna, dirigida por los militares españoles y otra popular dirigida por los frailes españoles y la medicina china. Para conocer los remedios oftalmológicos que usaban los militares hemos estudiado los colirios y remedios enviados desde España y Méjico por el Galeón de Manila. La oftalmología popular desarrollada por los conventos y la gran influencia de la medicina tradicional china hizo que aparecieran muchos intrusos en estos campos, los llamados *mediquillos* y herbolarios.

Palabras clave: Farmacia oftálmica, medicina popular, medicina tradicional, UST, Filipinas.

Abstract - The existence of two types of Health in the Philippines is described, one official and modern, directed by the Spanish military and another popular directed by the Spanish friars and Chinese medicine. In order to know the ophthalmological remedies used by the military, we have studied the eye drops and remedies sent from Spain and Mexico by the Manila Galleon. The popular ophthalmology developed by the convents and the great influence of traditional Chinese medicine, led to the appearance of many intruders in these fields, the so-called *mediquillos* and herbalists.

Keywords: Ophthalmic pharmacy, folk medicine, traditional medicine, UST, Philippines.

Introducción

Durante las primeras conquistas llegaron a las islas un reducido número de frailes, que desde la misma llegada de los primeros colonizadores españoles a Filipinas, fueron evangelizando y usando los métodos sanitarios que conocían para cumplir este objetivo, por lo que advertimos la existencia de dos tipos de sanidad: una oficial, moderna, dirigida por los sanitarios militares españoles; otra popular dirigida básicamente por los frailes españoles, que luego

adoptaron también *mediquillos* y herbolarios, que ejercieron de médicos, boticarios y cirujanos, realizando una gran labor sanitaria en las islas. En muchas ocasiones se formaron personas con muy escasa preparación en cuestiones sanitarias.

Metodología

Para considerar el valor de los tratamientos oftalmológicos utilizados por la población indígena y occidental y su pervivencia, así como su transforma-

ción a partir de la creación de las Facultades de Medicina y Farmacia, hemos desarrollado un intenso estudio sobre una serie de documentos relacionados con la sanidad en Manila en los siglos XVII, XVIII y XIX localizados en la mayor parte en los Archivos de la UST (Universidad de Santo Tomás, Filipinas) y en México, así como un barrido por las bibliotecas y archivos españoles.

Resultados y Discusión

Para conocer los remedios oftalmológicos usados por la población europea en los primeros tiempos de la colonia, hemos consultado algunos listados de medicamentos que desde México se exportaban a los hospitales de Manila (Fig. 1). En los mismos figuran siempre colirios y otros remedios oculares, procedentes casi siempre de la metrópoli, que muestran que la población europea de Filipinas usaba los mismos remedios medicamentosos que en España o Europa.

Como la sanidad que disfrutaban los militares o autoridades españolas destacadas en Filipinas, apenas llegaba fuera de estos ámbitos, hay que reconocer que

la inmensa mayoría de la población indígena siguió aferrada a los esquemas pre-científicos anteriores a la conquista hispana. Para paliar esta circunstancia, los frailes y religiosos crearon numerosas obras que tratan de destacar las propiedades medicinales de las plantas y productos filipinos, mucho más económicos y de fácil adquisición para los indígenas.

Hay que reconocer que hoy apenas figuran en los textos de farmacología ocular aquellos viejos remedios que recomendaban los religiosos. De todas formas, no es mucho mayor el empleo que hoy se hace de los remedios de la farmacia europea de aquellos tiempos.

Con el objeto de evitar el intrusismo profesional sanitario de los “doctores”, “herbolarios” o “curanderos”, la UST de Manila consiguió establecer estudios universitarios de Medicina y de Farmacia sobre 1871, lo que enseguida se tradujo en la formación de numerosos licenciados entre la población nativa de las islas. Circunstancia que se aprecia también por los numerosos alumnos, incluso profesores, filipinos, así como su buena disposición intelectual que los llevará, rápidamente y tras la independencia, a

Figura 1 - Rutas del Galeón de Manila entre esta capital y Acapulco.

formar los cuadros dirigentes de la nueva sociedad filipina que surge a partir de 1898 (Fig. 2).

Caso especial lo constituye la medicina y la farmacia china en Filipinas. Asentados desde antiguo en muchas de las islas, los chinos han conservado sus tradiciones, su medicina y su farmacia hasta la actualidad (Fig. 3), al margen de los grandes cambios que ha experimentado la sanidad en general.

Finalmente cabe destacar la pujanza actual en Filipinas de la medicina tradicional de herboristerías o de remedios chinos, que supone la mitad del gasto sanitario total del país (Fig. 4).

Figura 2 - Instrumental usado en la clínica del médico oftalmólogo filipino José Rizal. Rizal Shrine. Fort Santiago, Intramuros, Manila.

Figura 3 - Farmacia china en Bindondo (Ciudad China en Manila). (Foto del autor).

Figura 4 - Farmacia china en Bindondo (Ciudad China en Manila), detalle. (Foto del autor).

La Farmacia en la revista ilustrada filipina *El Oriente* (1875-1877)

The Pharmacy in the Philippine illustrated magazine *El Oriente* (1875-1877)

José María DE JAIME LORÉN

Universidad CEU Cardenal Herrera, Valencia. C.E.: jmjaime@uchceu.es

Resumen – Culminado el estudio de las revistas sanitarias filipinas, con el presente abordamos el de nuevas publicaciones científicas. En este caso dedicado a la revista ilustrada *El Oriente* (1875-1877), que nuevamente nos permitirá confirmar el notable nivel de aquellos funcionarios y religiosos destacados desde España a aquellos alejados lugares, cuyos artículos e investigaciones (en este caso dedicados a la farmacia) en nada desmerecen lo que por entonces se publicaba en España y en el resto de los países más adelantados.

Palabras clave: Historia de la Farmacia, Filipinas, Universidad de Manila, Farmacia colonial.

Abstract – Once completed the study of Philippine health journals, we approach the study of new scientific publications with the present work. In this case, it is dedicated to the illustrated magazine *El Oriente* (1875-1877). We will, once again, realize the remarkable level of those officials and religious stationed from Spain in those remote places. Their articles and research (in this case dedicated to the pharmacy) are utterly comparable to what was published in Spain and in the rest of the most advanced countries at the time.

Keywords: History of Pharmacy, Philippines, University of Manila, Colonial Pharmacy.

Introducción

Entre las líneas de investigación que desde hace tiempo venimos desarrollando en el campo de la Historia de la Farmacia, figura la relativa a Filipinas en el periodo colonial. Entre otras cosas para dar a conocer en España los méritos de tantos religiosos, funcionarios, militares, incluso del propio Estado español, para promocionar entre los naturales la cultura y la ciencia en aquel lejano Archipiélago. Y tam-

bién para que en este país sean igualmente conscientes de la sangría de hombres y de dinero que supuso para la metrópoli la empresa colonial. Es posible que hoy no se valore en Filipinas con justicia este esfuerzo tan colosal para una nación siempre pobre, sobre todo en comparación con otras colonizaciones con objetivos mucho más egoístas. Así lo hemos percibido personalmente en nuestras visitas al Archipiélago. Sin embargo, estamos persuadidos que con el

tiempo se apreciará en su justa medida la labor desarrollada allí por los españoles a lo largo de más de 400 años de presencia en aquellos lejanos y apartados lugares. Con sus luces y con sus sombras, que de todo hubo en tanto tiempo.

Como ya hemos comentado antes en otros trabajos similares a este, nuestro interés sobre el periodismo científico viene de antiguo. Pensamos que una buena forma de conocer las inquietudes que tienen que ver con la ciencia en un momento dado, es repasar las páginas de la prensa periódica de cada época. Las viejas revistas constituyen un buen termómetro para apreciar las inquietudes, los problemas o las preocupaciones de una sociedad en cada momento de su historia.

El periodismo científico ha sido una línea de investigación que, en general, no ha tenido muchos seguidores. Es lógico, no es fácil encontrar series completas de periódicos, son bastante monótonos y reiterativos sus contenidos y, además, el estudio de los mismos exige detenimiento y análisis. Hoy, sin embargo, internet ofrece ya numerosas colecciones periodísticas de fácil acceso en diversas hemerotecas digitales. Se trata de series bastante completas e importantes las que hoy pueden consultarse en la red, pero la riqueza de nuestro periodismo científico es tal que apenas cubre una mínima parte del vasto contingente de cabeceras antaño publicadas en España, sobre todo en la segunda mitad del siglo XIX, que comprenden todo tipo de disciplinas y especialidades.

Las revistas médico-sanitarias, ejemplo del periodismo científico que seguramente ha sido más estudiado, han merecido hasta el presente la atención de notables estudios de carácter bibliográfico. Desde el de Méndez Álvaro de 1882, a los concienzudos de López Piñero y Mª Luz Terrada de 1990 y 1991, sin olvidar el nuestro dedicado sólo a la Farmacia de 2003. Independiente de estos trabajos bibliográficos sobre el periodismo médico y farmacéutico del pasado, también nos hemos ocupado del estudio de revistas profesionales en algunas temáticas concretas. Es el caso de la veintena de textos que hemos publicado sobre la Historia del periodismo apícola español, o las monografías y estudios realizados

personalmente o impulsados por nosotros sobre periódicos y revistas sanitarias españolas. Entre ellas la serie filipina dedicada a la *Revista farmacéutica de Filipinas (1893-1894)* (Manila, 2013), *Crónica de las ciencias médicas de Filipinas (1895-1897)* (Calamocha, Teruel, 2014), el *Boletín de la Real Sociedad económica Filipina de amigos del país (1881-1882)* (Calamocha, Teruel, 2014) o *La Correspondencia médica de Filipinas* (Calamocha, Teruel, 2018).

Culminado el estudio de las revistas sanitarias filipinas, con el presente abordamos el de nuevas publicaciones científicas. En este caso dedicado a *El Oriente (1875-1877)*, que nuevamente nos permitirá confirmar el notable nivel de aquellos funcionarios y religiosos destacados desde España a aquellos alejados lugares, cuyos artículos e investigaciones en nada desmerece en lo que por entonces se publicaba en España y en el resto de los países más adelantados.

Figura 1 - Portada Antigua de *El Oriente* con el retrato del gran botánico agustino F. Manuel Blanco, autor de la *Flora de Filipinas*.

Figura 2 - Portada nueva con el retrato del director y propietario de *El Oriente* Antonio Vázquez de Aldana.

El Oriente

Tal como promete el título, *El Oriente. Revista semanal ilustrada de ciencias, literatura, artes, industria, comercio, noticias, &*, es una revista efectivamente ilustrada que reproduce artículos que tratan sobre los diferentes asuntos que promete en el subtítulo, sin embargo conviene adelantar que los contenidos científicos son relativamente pobres. No se olvide que la revista nace con un objetivo netamente divulgativo, dirigida a lectores curiosos que quieren estar al día de las principales novedades culturales que ocurren en el mundo. No se dedica a sabios ni a sesudos hombres de ciencia. Desde el principio dejan claro este extremo sus redactores.

Editada en Manila, primero en la imprenta de los Amigos del País en el n° 10 de la calle del Arzobispo, luego en la de la UST que regía la orden de Santo Domingo, hasta que finalmente dispuso de su propia Imprenta de *El Oriente* en la calle Magallanes, n° 32, que fue fundada por Diego Jiménez, padre.

Salía todos los domingos y su director era Antonio Vázquez de Aldana. En Manila la suscripción costaba un peso al mes pagado por adelantado, en provincias 3 pesos y 3 reales por trimestre adelantado (portes incluidos). En los últimos meses, cuando ya la revista ha entrado en una clara crisis, pasó a ser quincenal anunciando, en cierto modo, su desaparición.

El primer número salió el 3 de octubre de 1875 y el último el 23 de septiembre de 1877, precisamente cuando inicia su actividad una nueva revista de aspecto y contenidos muy similares, *La Ilustración Filipina*. Una colección completa de *El Oriente* se conserva en la hemeroteca de la Miguel de Benavides Library de la UST de Manila, que puede consultarse en *Rare periodicals* de su *Digital collection*¹. Tras la cubierta externa, en el tomo siguen los índices de los grabados y artículos contenidos en el mismo. Los números son siempre de 12 páginas en tamaño folio y van impresos a tres columnas.

En sus tres años de vida salieron un total de 98 números. Una primera serie que llega hasta el 24 de diciembre de 1876 con 65 y una segunda de 33 que se cierra el 23 de septiembre de 1877.

Publicidad

Cuando en enero de 1877 comienza el tercer año de andadura *El Oriente*, una de las novedades en su presentación viene dada por la inserción de “Anuncios” en las páginas finales. En general se trata de reclamos publicitarios muy sencillos, sin imágenes o las pocas que aparecen son muy rudimentarias. Por orden alfabético de anunciantes, estos son los de carácter farmacéutico:

- Agua de melisa de los Carmelitas.
- Botica de D. Rafael Fernández. Ofrecía los siguientes servicios:

¹ <http://digitallibrary.ust.edu.ph/cdm/landingpage/collection/elorient>

- Almacén de drogas
  - Laboratorio químico farmacéutico
  - Medicamentos y libros homeopáticos
  - Instrumentos de cirugía
  - Lavativas, bragueros y fajas elásticas
  - Botiquines para provincias
  - Ingredientes de fuegos artificiales
  - Perfumería inglesa y americana
  - Cajas elegantes con borlas de pluma de cisne para polvos
  - Blanquete superior
  - Cold-cream
  - Cepillos para dientes, uñas y cabeza
  - Pomadas y jabones
  - Agua florida y Agua de Barcelona
  - Depósito de las medicina caseras del Doctor D. Jayne y medicinas especiales de las casas de Grimauld, Holloways, Morison, Lanman y Kemp, etc.
  - Soda, limonadas gaseosas y aguas minerales artificiales
  - Aparatos de cristal para preparar en casa soda y limonadas gaseosas
  - Esencia de anís para la fabricación del anisado
  - Crème Oriza. Legrand Parfumerie. París.
  - Eau dentifrice du docteur J.V. Bonn. París.
  - *Flora de Filipinas* del P. Manuel Blanco. Edición de lujo.
  - Jorge Ludewig. Boticario del Excmo. e Ilmo. Señor Arzobispo de Manila y Palacio Arzobispal. Veamos el tipo de géneros que ofrecía para conocer cómo eran aquellas farmacias:
    - Drogas de la mejor calidad y recibidas directamente
    - Perfumería escogida de diferentes casas de Francia, Inglaterra y América
    - Instrumentos de cirugía, etc.
    - Botiquines de diferentes precios
    - Ingredientes para fotografía
    - Fábrica de aguas minerales, soda, selters y limonada
  - Depósito de las medicinas caseras del Dr. Jayne, en Filadelfia
  - Expectorante. Alterativo. Píldoras sanativas. Contrairritante. Vermífugo. Específico de Jayne. Mixtura para tercianas. Tinta americana líquida y sirve para teñir el pelo. Caminativo
  - La Perla. Bebidas gaseosas frías de varias clases. Cervezas de marcas superiores. Botica de J. Ludewig
  - Orizaline. París.
  - Pasta pectoral y jarabe de Nafe de Delangrenier.
  - Píldoras Blancard.
  - Quina Laroche. Elixir. París y en las principales farmacias del mundo.
  - Racaout de los árabes de Delangenier.
  - Veloutine. Polvo de tocador. En las principales farmacias y perfumerías del mundo.
  - Violet. Jabón Real de Thridace. Perfumista privilegiado de París.
- Puede sorprender a primera vista la gran cantidad de medicamentos que se publicitaban en la revista, sin embargo debemos tener en cuenta que por entonces se estaba produciendo la incorporación a las farmacias de los nuevos específicos farmacéuticos que venían a sustituir, en medio de una encendida polémica profesional, a las clásicas fórmulas magistrales que elaboraban los boticarios en su laboratorio según la particular prescripción de cada médico.
- De los 30 anuncios distintos que aparecen en *El Oriente*, 13 corresponden a materias farmacéuticas, cosméticas o a oficinas farmacias que especifican todos los productos que ofrecen a la venta. Destacar como curiosidad que en las boticas filipinas podían comprarse libremente elementos de pirotecnia, fuegos artificiales o de fotografía. Productos que no podían adquirirse en las farmacias peninsulares.
- Son unos momentos en los que la farmacia industrial que elabora los medicamentos de forma seriada se empieza a imponer a la farmacia tradicional, sobre todo en los países que cuentan con una industria química más desarrollada. No es precisamente el caso de España, que sufrirá en los últimos años del

siglo XIX una auténtica invasión de específicos fabricados en el extranjero, que se abren un hueco en nuestros anaqueles a base de una fortísima publicidad de medicamentos. Lo mismo que ocurre en las revistas profesionales o en los periódicos de noticias.

También es interesante constatar que en este sentido Filipinas va a ir por delante de la metrópoli, pues la proximidad a las colonias inglesas y francesas, unido a la influencia de EEUU o de Alemania, hará que muy pronto dispongan sus farmacias de una gran variedad de específicos farmacéuticos. Esta circunstancia, unida al tradicional conservadurismo hispano, explica en parte el atraso y la modestia de nuestra farmacia industrial en la actualidad.

Farmacia

Repasando los artículos, noticias y notas de tema científico que aparecen en los 98 números de *El Oriente* que salieron entre octubre de 1875 y septiembre de 1877, vemos que hay un total de 378 de los que 68 son anónimos. Todos los hemos clasificado por temas, dentro de la dificultad que a veces se plantea a la hora de colocar determinados artículos en uno o en otro apartado. Sin llegar a la importancia que alcanza la medicina, no es despreciable el interés de la revista por los asuntos farmacéuticos, sobre todo relacionados con la publicidad de los específicos.

En una de las Cartas a Pepe, el director Antonio Vázquez le recomienda con gracejo vender el azúcar que tiene almacenado e invertir el dinero en botica, “y maneja tú la flor de malva, la santonina y la ipecacuana”, haciendo bueno el dicho filipino: “Este es un país muy sano, pero los boticarios se hacen ricos”². En otra misiva en la que habla del proceso catarral que padece, cita algunos medicamentos típicos usados entonces como el “expectorante de Jaine” o las “píldoras azucaradas de Bristol”³.

Sigue el director la vena humorística para criticar los nombres y reclamos publicitarios de los específicos farmacéuticos que se anunciaban en los periódicos filipinos, como por ejemplo⁴:

- Aceite puro de castañas de Indias
- Quina Laroche: elixir tónico nutritivo y antifebril
- Píldoras del Dr. Cazenave contra las picazones, los barros, etc.
- Jarabe de hipofosfito de cal
- Elixir digestivo de pepsina
- Píldoras de Burin de Boisson
- Herpetina Durel

Un año después volverá sobre este mismo asunto, ahora centrado en el notable incremento que ha experimentado la publicidad farmacéutica en los periódicos convencionales. Al efecto, compara los anuncios que aparecían 16 años atrás en el *Diario de Manila* del 10 de diciembre de 1861, donde apenas se publicita el Aceite puro de castaña de Indias, mientras ahora salen todos los antes citados y alguno más⁵.

Sobre las propiedades estimulantes de los alcaloides extraídos de las hojas de *Erythroxylum coca* se ocupa brevemente otra carta del director, indicando los nombres de los químicos y farmacéuticos que más los han estudiado⁶.

Medio en broma medio en serio se trata en otra carta del director (seguramente bajo seudónimo) sobre las propiedades antirrábicas del *Xanthium spinosum*⁷. En el mismo número un aficionado a la botánica explanará en un largo artículo las características de esta planta y sus propiedades medicinales, según datos que proporciona el Dr. Grzimala en el *Journal therapeutique* que luego copia el *Diario de Manila*. Se citan asimismo los principales

² VÁZQUEZ DE ALDANA, ANTONIO (1875): Al lector [Broma de tema farmacéutico]. *El Oriente*, año 1, 8, 21 de noviembre, 2

³ VÁZQUEZ DE ALDANA, ANTONIO (1876): [Broma sobre tratamientos del constipado]. *El Oriente*, año 2, 14, 2 de enero, 1

⁴ VÁZQUEZ DE ALDANA, ANTONIO (1876): [Burla de la publicidad farmacéutica]. *El Oriente*, año 2, 36, 4 de junio, 2

⁵ VÁZQUEZ DE ALDANA, ANTONIO (1877): [Anuncios de medicamentos en la prensa]. *El Oriente*, año 3, 21, 20 de mayo, 2

⁶ VÁZQUEZ DE ALDANA, ANTONIO (1876): [Propiedades estimulantes de las hojas de coca]. *El Oriente*, año 2, 38, 18 de junio, 2

⁷ AMPARO, JUAN DEL (1876): [*Xanthium spinosum* contra la rabia]. *El Oriente*, año 2, 50, 10 de septiembre, 1

autores que se han ocupado de esta planta, diferentes nombres vulgares con que se conoce, etc.⁸

El uso de esta planta como medicamento anti-rábico será objeto de debate en el *Diario de Manila* con la intervención de José Franco y el catedrático interino de Farmacia Sr. Benitez. El primero contestará a estos dos últimos en un extenso y detallado artículo en *El Oriente*⁹. La intervención meses más tarde del farmacéutico Argentá en la prensa profesio-

sional madrileña, zanjará definitivamente la cuestión¹⁰.

Un bello grabado con la fachada de la farmacia de Jorge Ludewig en Binondo (Manila) se reproduce en diciembre de 1876¹¹.

El célebre Doctor Garrido, Francisco Garrido Pardo, pionero de la publicidad farmacéutica en Madrid, en uno de los artículos es presentado como uno de los españoles más influyentes¹².

Figura 3 - Portada con la fachada de una farmacia de Manila.

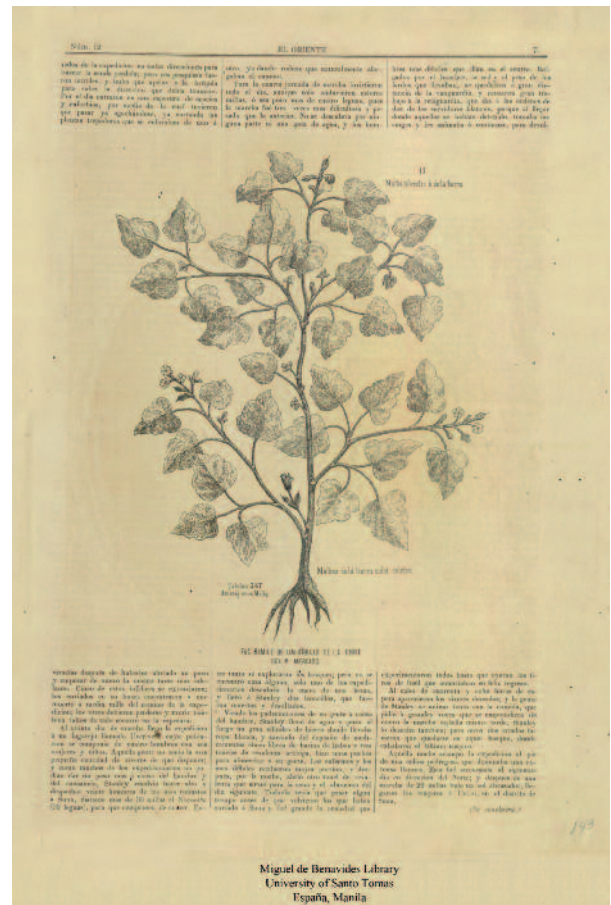

Figura 4 - Grabado de una planta filipina descrita por el P. Mercado (*El Oriente*, 18 marzo 1877, p. 7).

⁸ UN AFICIONADO (1876): El *Xanthium spinosum*. *El Oriente*, año 2, 50, 10 de septiembre, 9-12
⁹ UN AFICIONADO (1876): Último recuerdo al *Xanthium spinosum*. *El Oriente*, año 2, 53, 1 de octubre, 9-11
¹⁰ FRANCO, JOSÉ (1877): Final de una discusión. *El Oriente*, año 3, 24, 10 de junio, 3, 7
¹¹ ANÓNIMO (1876): Botica de Binondo (Manila). *El Oriente*, año 2, 64, 17 de diciembre, 7
¹² MARTÍNEZ VIGIL, RAMÓN (1877): El Doctor Garrido. *El Oriente*, año 3, 22, 27 de mayo, 3

■ Normes de publicació

Normes de presentació dels articles

1. Els treballs que es presentin a la *Revista* hauran de ser originals i tractar sobre algun aspecte del coneixement directament relacionat amb la Història de la Farmàcia. Els autors es fan responsables del seu contingut.
2. Els treballs hauran d'estar signats amb el nom i cognoms de l'autor o autors i la filiació acadèmica o institucional o l'adreça postal, així com una adreça electrònica de contacte amb l'autor o autors.
3. S'enviaran per correu electrònic (schf@schf.cat) i amb el text en format Word (.doc, .docx). Els articles podran ser escrits en català, castellà, anglès o francès.
4. En cas d'incloure il·lustracions (fotografies, gràfiques, taules, mapes, etc.) s'hauran de lliurar incloses en el text (copiades en baixa resolució, en la ubicació suggerida) i, a més, adjuntar-les a part en format JPG en un arxiu independent del text per a cada imatge. La qualitat de la resolució ha de ser suficient (mínim 300 dpi) i hauran de portar obligatòriament el text de la llegenda que s'haurà de posar al peu. Pel tal de facilitar la maquetació, les il·lustracions han de tenir una amplada de 8 cm (mitja caixa) o de 16 cm (ample de caixa)

Les il·lustracions han de ser preferiblement originals, i si no ho són, de llicència lliure. Si són imatges d'altres autors cal citar la font d'origen i comptar amb el permís de reproducció de l'autor original.

5. Els treballs presentats tindran una extensió màxima de 25.000 caràcters amb espais (unes 12 pàgines en lletra Times New Roman, cos 11, amb interlineat d'un espai i mig).
6. Els manuscrits sotmesos seran revisats per dos experts que, si és el cas, podran demanar les modificacions oportunes. No es publicaran els articles que, un cop valorats pel Consell de Redacció, es consideri que no s'adeqüen a aquestes normes.

Drets d'Autor

7. L'autor conserva els drets d'autoria i atorga a la revista el dret de primera publicació i de reproducció en altres formats.

La revista es publica sota els termes de llicència de *Creative Commons* CC BY-NC-ND 4.0 (Reconeixement-No Comercial-Sense Obra Derivada 4.0 Internacional) identificada pel pictograma

que permet als usuaris copiar i distribuir el material en qualsevol mitjà o format exclusivament sense adaptació o modificació, exclusivament sense ús comercial i exclusivament si es fa l'atribució al creador (en els termes que especifica la llicència a <<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>>)

Tanmateix, l'autor pot distribuir, copiar i exhibir la seva obra sense restriccions i fer-ne obra derivada, fent constar la menció a la primera publicació a la *Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia* i l'avís de la llicència CC BY-NC-ND 4.0.

Organització dels treballs

Els treballs estaran organitzats de la forma següent:

- Seran escrits en DIN-A4, amb els marges de 3 cm.
  - No ha de ser activada la divisió de paraules al text.
  - No s'ha de numerar les pàgines
- Els paràgrafs han d'estar justificats i sagnats a 0,8 cm. No utilitzeu espais ni tabulacions
  - El títol de l'article s'escriurà en minúscules, en lletra Times New Roman de cos 14 i anirà centrat. A sota, i també centrat, el títol en anglès en lletra de cos 11
  - A sota s'identificarà l'autor o autors en lletra Times New Roman 12, tot indicant Nom(s) Cognom(s) de l'autor(s), en lletra versaleta Adreça(ces) professional(s) en lletra rodona. Si hi ha dos o més autors, aniran separats per una coma i seran reconeguts amb superíndex.

Exemple:

**A propòsit del bust del Doctor Andreu del vestíbul
de Pau Claris 94 de Barcelona**

About the bust of Doctor Andreu in the lobby of Pau Claris 94 in Barcelona

Xavier SORNÍ ESTEVA

SCHF, Societat Catalana d'Història de la Farmàcia. C.E.: schf@schf.cat

- El text ha d'anar acompanyat també d'un resum de l'article d'un màxim de cinc línies i de cinc paraules clau a sota del resum.
- Si el treball és en català o anglès hi haurà un resum en català i un altre en anglès. En els altres casos hi haurà, a més dels resum esmentats, un resum en l'idioma del treball.
- Les il·lustracions han de ser referenciades en el text com a "Fig. X" amb un punt després de la «g» i el text de la llegenda iniciat amb el mot sencer "Figura". Les taules, com a "Taula X", al text i a la llegenda.
- Els apartats en què es divideixi l'article han de dur el títol en negreta, en lletra Times New Roman de cos 11; els subapartats s'escriuran en negreta i cursiva. Ni apartats ni subapartats portaran cap tipus de numeració.
- S'escriuran en lletra cursiva les paraules o frases a destacar en el text, els títols d'obres o els estrangerismes. Les transcripcions literals s'indicaran entre cometes i en lletra rodona.

Sistema de referències

L'apartat de Bibliografia ha de figurar al final de l'article. Les referències bibliogràfiques s'ordenaran per

l'ordre alfabètic dels cognoms dels autors, i es citaran segons els criteris següents:

Llibre:

COGNOMS, Nom. *Títol en cursiva*. Lloc d'edició: Editorial, any, pàgines indicades.

PUJOL, Martí. *La Matèria Farmacèutica de la Farmàcia del Monestir de Santa Maria la Real de Nájera*. El Masnou: Museu Cusi de Farmàcia de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, 2020, p. 55-56.

Part de llibre:

COGNOMS, Nom. Títol de la part de la monografia. A: COGNOM, Nom. *Títol de la monografia*. Número d'edició. Lloc d'edició: Editorial, any, pàgines indicades.

CASTANYER, Pere. L'ús de les plantes i les flors en època romana: la cuina i els perfums. A: AQUILUÉ, Xavier; MONTURIOL, Joaquim (Coord.). *Jardins d'Empúries. La jardineria en època romana*. L'Escal: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, 2005, p. 89-94.

Article de revista:

COGNOMS, Nom. Títol de l'article. *Títol de la publicació en cursiva*. Lloc d'edició: Editorial. Número (mes any), pàgines indicades.

YLLA-CATALÀ, Miquel. Una col·lecció de petits morters de bronze. *Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia*. Barcelona: 34 (2019), p. 85-89.

Fonts electròniques:

COGNOMS, Nom (o bé NOM DE L'ENTITAT RESPONSABLE). *Títol* [en línia]. Edició o versió. Lloc de publicació: editor, any publicació. <adreça web> [Consulta: dia/ mes/ any].

CARRERAS COMA, Miquel. *Comentaris al respecte de Homo Deus de Yuval Noah Harari*. [en línia]. E-Col·laboracions núm. 1. Barcelona: Societat Catalana d'Història de la Farmàcia, 2019. <<https://schf.cat/comentaris-al-respecte-de-homo-deus-de-yuval-noah-harari>> [Consulta: 12/01/2021].

Quan l'obra té dos o més autors, s'han d'anotar les dades de cadascun separades per punt i coma i espai (;).

Citació en el text

Les cites en el text, es faran amb el cognom de l'autor i l'any separats per una coma, entre parèntesis (Cognom, any). Si hi ha dos autors, s'indicarà amb *et* (Cognom 1 *et* Cognom 2, any) i si n'hi ha tres o més, amb *et al.* (Cognom 1 *et al.*, any). Si el nom de l'autor apareix com a part de la narració citarem només l'any de la publicació entre parèntesi.

(Secanell, 2013)

(Boatella *et* De la Torre, 2020)

(Buhigas *et al.*, 2015)

[...] en l'obra de recent publicació de Jaume Casas (2020) es revisen [...]

Notes

Les notes han d'anar organitzades dins el text en superíndex correctament numerades i correlatives, i el seu redactat a peu de pàgina. El superíndex ha d'anar darrere del mot que provoca la nota. Si darrere aquest mot hi ha un signe de puntuació, la crida es col·loca després. Si hi ha referències bibliogràfiques a les notes, han de seguir el model general de citacions.

Acceptació de les normes de publicació

La submissió d'un manuscrit implica que els autors accepten les normes de publicació i l'ètica en la pràctica de la publicació, tenint com a referència la *Declaració ètica i de bones pràctiques per a les revistes científiques editades per la Universitat de Barcelona* que defineix el Comitè d'Ètica de Publicacions la Universitat de Barcelona i que és disponible a <<http://hdl.handle.net/2445/97665>>.

SCHF

SOCIETAT
CATALANA
D'HISTÒRIA
DE LA FARMÀCIA

- T'interessa la història de la Farmàcia?
- Coneixes la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia?

Fes-te'n soci!

- ▶ La Societat Catalana d'Història de la Farmàcia està oberta a tothom, farmacèutic o no, interessat per la Història de la Farmàcia o per la Història de les ciències afins o auxiliars.
- ▶ L'àmbit d'actuació de la SCHF és el de les ciències farmacèutiques, des del punt de vista històric, cultural, artístic i professional.
- ▶ Els socis de la SCHF tenen dret a:
  - Participar a les activitats i visites culturals a preus reduïts.
  - Rebre gratuïtament la *Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia*.
  - Participar a les Jornades d'Història de la Farmàcia, que tenen lloc cada dos anys, amb quota reduïda.
  - Rebre informació puntual sobre actes, conferències, cursos etc.

Més informació a: www.schf.cat

SCHF

SOCIETAT
CATALANA
D'HISTÒRIA
DE LA FARMÀCIA

BENVINGUDA

LA SOCIETAT

ACTIVITATS

PUBLICACIONS

SOCIS

BENVINGUTS AL WEB
de la
SOCIETAT CATALANA D'HISTÒRIA DE LA FARMÀCIA

- La Societat Catalana d'Història de la Farmàcia fou fundada a Barcelona, l'any 1991, amb el nom de Societat d'Amics de la Història i de la Ciència Farmacèutica Catalana, sota l'impuls del **Dr. Ramon Jordi i González**.
- El seu àmbit d'actuació és el de les ciències farmacèutiques, des del punt de vista històric, cultural, artístic i professional.
- La seva activitat consisteix principalment en contribuir a l'estudi de la història de la farmàcia i del patrimoni històric farmacèutic. Des de la seva fundació, celebra periòdicament conferències i seminaris.

Butlleta de contacte

- Retalleu la butlleta i envieu-la per correu postal a:
Societat Catalana d'Història de la Farmàcia
Carrer de Girona, 64-66 - 08009 Barcelona.
- Copieu les dades i envieu-les per correu electrònic a:
schf@schf.cat
- Ompleneu el formulari de contacte des del web de la societat a:
www.schf.cat

Estic interessat/ada

- En fer-me soci de la SCHF
- En rebre informació de les activitats de la SCHF

Nom ..... Cognoms .....

Adreça electrònica .....

Adreça postal .....

Localitat ..... CP ..... Pais .....

Protecció de dades: Us informem que únicament utilitzarem les vostres dades per a enviar-vos les informacions relacionades amb la Societat, i que no seran cedides a tercers. Tanmateix, recordeu que podeu exercir els drets d'accés, rectificació, supressió, oposició, limitació en el tractament i portabilitat de les vostres dades adreçant-vos al correu electrònic schf@schf.cat

Amb la col·laboració de

SCHF

SOCIETAT CATALANA D'HISTÒRIA DE LA FARMÀCIA